

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Галина Арсентьєва</i> МИСТЕЦТВО ЖИТИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ РАКУРС.....	9
<i>Людмила Афанасьєва, Роман Олексенко</i> ФЕНОМЕН ЩАСТЯ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ.....	16
<i>Мар'яна Баліцка</i> ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІКОНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ.....	23
<i>Віталій Готинян-Журавльов</i> СИСТЕМНО-ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДВОХ ВИДІВ БЕЗЕТАЛОННОГО ВИМІРЮВАННЯ.....	31
<i>Оксана Гутовська, Oksana Hutovska</i> КОНЦЕПТ МЕДІАЕКОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ МАНІПУЛЯТИВНИХ АСПЕКТІВ МЕДІАКУЛЬТУРИ.....	38
<i>Неля Заблоцька-Сеннікова</i> ОСОБЛИВОСТІ ОПОРУ ЗМІНАМ У КОЛЕКТИВІ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....	44
<i>Андрій Кадикало</i> ТЕОРІЯ МУЛЬТИВЕРСУМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	49
<i>Олег Масюк</i> ВИМІРИ СВОБОДИ СОЦІАЛЬНИХ СПОДІВАНЬ.....	56
<i>Олександр Найдьонов</i> КУЛЬТУРА МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ОСНОВНИМИ СФЕРАМИ ТА ФОРМАМИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ.....	63
<i>Алла Нерубасська</i> МЕТОД СИСТЕМНОГО КОМПОНУВАННЯ І ПОДВІЙНЕ СИСТЕМНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ ПРЕДСТАВНИКІВ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ XVII – XIX СТ.....	71
<i>Світлана Пилипенко, Інна Бабченко</i> «НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ» ЯК МАКСИМА ІНФОРМАЦІЙНОЇ СУЧАСНОСТІ.....	77
<i>Світлана Пилипенко, Олена Мошинська, Клавдія Яковенко</i> СУЧАСНІ КОЛІЗІЇ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	83
<i>Людмила Рижак</i> ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ЖИТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ.....	89

<i>Марія Родян</i> ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ В ДОСЛІДНИЦЬКИХ ІНТЕНЦІЯХ Х. УАЙТА ТА Д. ЛА КАПРА.....	96
<i>Михайло Скринник</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СМИСЛОВОМУ ПОЛІ ТЕКСТІВ «КОБЗАРЯ» ТА «ІСТОРІЇ РУСІВ».....	103
<i>Олександра Стебельська, Любомир Федорів</i> СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	111
<i>Олександр Тимофєєв</i> ТВОРЧІСТЬ І КРИТИКА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ РОЗСТАНОВКИ ПРІОРИТЕТІВ.....	120

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Аббас Алієв</i> ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕРВІСНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....	125
<i>Вікторія Бокоч</i> ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ.....	130
<i>Анастасія Ващенко</i> ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	137
<i>Андрій Гарбадин</i> ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПОВЕДІНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ Р. ТАЛЕРА.....	143
<i>Михайло Ковальчук</i> ПОЛІТИКА ЯК МИСТЕЦТВО УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПЛАТОНА Й АРИСТОТЕЛЯ.....	150
<i>Дмитро Кундельський</i> БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ СТРУКТУРНОГО НАСИЛЛЯ Й. ГАЛЬТУНГА ТА ЙОГО ПРОЯВИ.....	156
<i>Олексій Матета</i> ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	166
<i>Поліна Міненкова</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО СТРАТЕГУВАННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	174
<i>Олена Петасюк</i> ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ БЕКГРАУНД: ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	183

<i>Денис Попков</i> ІНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У РОЗКОЛОТОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	189
<i>Андріан Сабадах</i> БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ДО АНЕКСІЇ КРИМУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ.....	195
<i>Діана Стеблак</i> РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У США.....	202
<i>Ольга Сурніна-Далекорей</i> ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	208
<i>Максим Яковлев</i> ДИСКУРСИВНІ КОНФІГУРАЦІЇ КОНЦЕПТІВ У СТРУКТУРІ ТЕРМІНОСИСТЕМ І КОНЦЕПТОПОЛІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ.....	216

**МАТЕРІАЛИ ПЕРЕДРІЗДВЯНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ
«HISTORIA MAGISTRA VITAE EST: ІСТОРИЧНЕ ЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ
ТВОРЕННЯ ФОРМ І ЗМІСТУ СУЧАСНОСТІ» (18 ГРУДНЯ 2018 Р.)**

<i>Богдан Передрій</i> ПРОБЛЕМА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ У ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ.....	222
<i>Богдан Бевза</i> УСВІДОМЛЕНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВСЯКДЕННОСТІ: ВИКЛИК, З ЯКИМ МИ НЕ ВПОРАЛИСЯ.....	225
<i>Володимир Беркич</i> СВОБОДА СОВІСТІ У ПОЛІТИКО-СОЦІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ.....	229
<i>Маркіян Михайлишин</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ВЛАДИ І ЛЮДИНИ У КОНЦЕПЦІЯХ Ж. ДЕЛЬОЗА ТА Ф. ГВАТТАРІ.....	234
<i>Христина Семчук</i> ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ.....	239
<i>Корева Анастасія</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВИ КСЕНОФОБІЇ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ.....	243
<i>Карапуз Олександра</i> МІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	246
<i>Сергій Орлов</i> ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ПІЗНАННЯ.....	248

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Halyna Arsentieva</i> THE ART OF LIVING: PHILOSOPHICAL ASPECT.....	15
<i>Liudmyla Afanasieva, Roman Oleksenko</i> PHENOMENON OF HAPPINESS IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL DISCOURSE.....	22
<i>Mariana Balitska</i> TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN ICON IN THE CONTEXT OF MODERN RELIGIOUS PROCESS IN UKRAINE.....	30
<i>Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova</i> SYSTEMIC LOGICAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF TWO TYPES OF THE STANDARDLESS MEASUREMENT.....	37
<i>Oksana Hutovska</i> CONCEPT OF MEDIA ECOLOGY IN THE CONTEXT OF MANIPULATIVE ASPECTS OF MEDIA CULTURE.....	43
<i>Nelia Zablotska-Siennikova</i> FEATURES OF RESISTANCE TO CHANGE IN COLLECTIVES OF HIGHER SCHOOL TEACHERS.....	48
<i>Andrii Kadykalo</i> MULTIVERSE THEORY AND ITS IMPACT ON COGNITION PROCESS.....	55
<i>Oleh Masiuk</i> DIMENSIONS OF FREEDOM OF SOCIAL HOPES.....	62
<i>Oleksandr Naidonov</i> CULTURE OF NETWORK SOCIETY BY MAIN SECTORS AND FORMS OF VISUALIZATION.....	70
<i>Alla Nerubasska</i> THE SYSTEM COMPOSITION METHOD AND DUAL SYSTEM MODELING OF PHILOSOPHICAL IDEAS OF REPRESENTATIVES OF GERMAN PHILOSOPHY XVII – XIX CENTURIES.....	76
<i>Svitlana Pylypenko, Inna Babchenko</i> “LEARNING THROUGHOUT LIFE” AS PRINCIPLE OF INFORMATIONAL MODERNITY.....	82
<i>Svitlana Pylypenko, Olena Moshynska, Klavdya Yakovenko</i> CURRENT COLLISIONS OF TEACHING PHILOSOPHY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	88
<i>Lyudmyla Ryzhak</i> DEHUMANIZATION OF LIFE: SOCIO-TECHNOLOGICAL CHALLENGES OF MODERN.....	95

<i>Mariia Rodian</i> INTERPRETATION OF HISTORICAL NARRATIVE IN RESEARCH INTENTIONS OF H. WHITE AND D. LA KAPRA.....	102
<i>Mykhaylo Skrynnyk</i> THE NATIONAL IDENTITY IN THE SEMANTIC FIELD OF “KOBZAR” AND “HISTORY OF RUSES”.....	110
<i>Oleksandra Stebelska, Liubomyr Fedoriv</i> MODERN PHILOSOPHY OF CONSCIOUSNESS ABOUT THE PROSPECTS OF CREATING THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	119
<i>Oleksandr Tymofieiev</i> CREATIVITY AND CRITICS: PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF PRIORITIZATION.....	124

POLITICAL SCIENCE

<i>Abbas Aliyev</i> DIGITALIZATION AS A MECHANISM OF REALIZATION OF THE STATE SERVICE POLICY.....	129
<i>Viktoriya Bokoch</i> POLITICAL FACTORS OF INDEPENDENCE THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE.....	136
<i>Anastasiia Vashchenko</i> PECULIARITIES OF CIVIL SOCIETY AND POLITICAL SOCIETY INTERACTION IN MODERN UKRAINE.....	142
<i>Andrii Garbadin</i> IDEA OF THE FAIRNESS IN R.H. THALER’S BEHAVIORAL ECONOMICS.....	149
<i>Mykhailo Kovalchuk</i> POLITICS AS THE ART OF MANAGING PEOPLE IN THE PHILOSOPHICAL AND POLITICAL CONCEPTS OF PLATO AND ARISTOTLE.....	155
<i>Dmytro Kundelskyi</i> BASIC CONCEPTS OF STRUCTURAL VIOLENCE THEORY BY J. GALTUNG AND ITS MANIFESTATIONS.....	165
<i>Oleksii Mateta</i> POLITICAL ELITE AND CITIZENS POLITICAL KNOWLEDGE IN CONDITIONS OF DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF POST-SOVIET UKRAINE.....	173
<i>Polina Minenkova</i> THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE NATIONAL SECURITY STRATEGY RELATED CONCEPTS.....	182
<i>Olena Petasyuk</i> UNIVERSAL HUMAN VALUES AND NATIONAL BACKGROUND: HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS.....	188

<i>Denys Popkov</i> INSTITUTIONAL STATUS OF MEDIA IN A SPLIT SOCIETY: THE ELECTRICAL ASPECT.....	194
<i>Andrian Sabadakh</i> SECURITY POLICY OF UKRAINE TO CRIMEAN ANEXY: RETROSPECTIVE ANALYSIS.....	201
<i>Diana Steblak</i> THE ROLE OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN USA.....	207
<i>Olga Surnina-Dalekorey</i> PECULIARITIES OF POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS OF THE SLOVAK REPUBLIC.....	215
<i>Maksym Yakovlyev</i> DISCURSIVE CONFIGURATION OF CONCEPTS IN THE STRUCTURES OF TERMINOLOGY SYSTEMS AND CONCEPTS' FIELDS OF POLITICAL SCIENCE.....	221

**MATERIALS OF PRE-CHRISTMAS METHODOLOGICAL READINGS
«HISTORIA MAGISTRA VITAE EST: HISTORICAL KNOWLEDGE
IN THE CONTEXT OF THE CREATION OF FORMS AND THE ESSENCE
OF MODERNITY” (DECEMBER 18, 2018)**

<i>Bohdan Peredrii</i> THE PROBLEM OF RESEARCH PROGRAMS IN HUMANITARIAN SCIENCES.....	222
<i>Bohdan Bevza</i> AWARENESS AS A CHARACTERISTIC OF EVERYDAY LIFE: A CHALLENGE WE DID NOT MANAGE.....	225
<i>Volodymyr Berkych</i> FREEDOM OF CONSCIENCE IN POLITICAL AND SOCIAL DISCOURSE.....	229
<i>Markiiian Mykhailyshyn</i> CORRELATION OF POWER AND PERSON IN CONCEPTS OF G. DELEUZE AND F. GUATTARI.....	234
<i>Khrystyna Semchuk</i> ISSUE OF UKRAINIAN MENTALITY IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS.....	239
<i>Anastasiia Koreva</i> FEATURES OF FORMATION AND MANIFESTATION OF XENOPHOBIA IN EVERYDAY LIFE.....	243
<i>Oleksandra Karapuz</i> THE MYTHOLOGIZATION OF HISTORY AS A TOOL TO FORM NATIONAL CONSCIOUSNESS.....	246
<i>Serhii Orlov</i> VALUE ASPECTS OF PHILOSOPHICAL-POLITICAL COGNITION.....	248

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.7(091)

МИСТЕЦТВО ЖИТИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ РАКУРС

Галина Арсентьєва

*Запорізький національний технічний університет,
Інститут економіки та управління, кафедра філософії
вул. Жуковського, 64, 69063, Запоріжжя, Україна*

Проаналізована проблема мистецтва жити у філософському аспекті. Автор статті дійшла висновку, що мистецтво жити – це реалізація потенційних можливостей, здібностей і хисту людини.

Ключові слова: самосвідомість, екзистенція, екзистенціали, життя, мистецтво жити.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

У статті пропонується розглянути мистецтво жити з погляду таких філософських категорій, як «самосвідомість», «життя», «екзистенція». Усі вони пов'язані із самореалізацією цілісності людського «Я», з його творчим розвитком і застосуванням у різних сферах його прояву і на такому високому рівні, як це відбувається в мистецтві, коли максимально самореалізуються потаєнні, сокровенні горизонти і можливості буття людського «Я».

Проблему самоздійснення людського «Я» заслужено відносять до числа однієї із самих складних проблем філософії. Категорія «Я» як результат сформованості самосвідомості є вінцем розвитку свідомості людини. Самосвідомість, або «Я», допомагає людині не тільки відображати зовнішній світ, але, виділивши себе в цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і певним чином ставитися до себе, транслювати себе світу. Усвідомлення себе як «Я» передбачає внутрішню цілісність, сталість особистості, яка незалежно від мінливих ситуацій здатна залишатися собою. Безперервність таких переживань і дає людині можливість інтегрувати себе в єдине ціле «Я». Головна функція самосвідомості – зробити доступними для людини мотиви і результати її вчинків і дати можливість зрозуміти, якою вона є насправді, оцінити себе.

Тільки завдяки усвідомленню своєї індивідуальності виникає прагнення захистити свою індивідуальність від загрози її нівелювання. Для самосвідомості людини найбільш значущим є стати самою собою, залишитися самою собою, незважаючи на вплив ззовні, уміти підтримувати себе у важких станах.

У процесі соціалізації розширюються і поглиблюються зв'язки спілкування людини з людьми, групами, суспільством загалом, відбувається становлення в людині образу свого «Я». Образ свого «Я», або самосвідомість (уявлення про себе), не виникає в людини одразу, а складається поступово, упродовж її життя, під впливом численних соціальних чинників, включає 4 компоненти: 1) соціально-моральну самооцінку; 2) усвідомлення відмінності себе від решти світу; 3) усвідомлення своїх психічних властивостей, емоцій, самооцінки; 4) усвідомлення свого «Я» як суб'єкта діяльності [1].

Завдання статті – зробити спробу уточнюючого осмислення філософського категоріального апарату щодо феномена мистецтва жити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор

Теоретичну основу даної статті становлять, з одного боку, праці представників сучасної європейської неklasичної філософії (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Г. Марсель, К. Ясперс, М. Мерло-Понті, Н. Аббаньяно, Ф. Ніцше, А. Бергсон, М. Хайдеггер, В. Дільтей); з іншого боку, роботи російських представників діяльнісного підходу (Г. Батішев, Л. Буєва, М. Дьомін, М. Каган, Д. Леонтєв, Л. Моторіна, В. Мерлін, С. Кудінов); із третього боку – це роботи представників української школи дослідження даного феномена (В. Ямницький, Н. Богданова, О. Джура).

Українська філософська школа приділила увагу дослідженню проблеми мистецтва життя в контексті вивчення життєтворчості взагалі та феномена спілкування як оптимізуючого чинника самоздійснення людського «Я». Розвиток життєтворчої активності аналізується в роботах В. Ямницького [1]. Теоретично-методологічні основи дослідження життєтворчості розглянуті в працях О. Джури [2]. Культурі життєтворчості присвячені дослідження Н. Богданової [3]. У роботах А. Довганя, А. Клепікова, Л. Злобіної, Т. Кононенко опрацьовані деякі аспекти мистецтва життя у зв'язку з феноменом спілкування: спілкування і культура життя (А. Клепіков) [4], спілкування як засіб життєдіяльності особи (А. Довгань) [5], спілкування і розвиток особи в різних сферах людського життя (Л. Злобіна) [6], соціально-історичні типи спілкування (Т. Кононенко) [7].

Виклад основного матеріалу

У сучасній науці є різні погляди на генезис самосвідомості. Традиційним є розуміння самосвідомості як вихідної генетично первинної форми людської свідомості, що ґрунтується на самовідчутті, самосприйнятті людини, коли ще в ранньому дитинстві формується в дитини цілісне уявлення про своє фізичне тіло, про різницю себе і решти світу. Виходячи з концепції «первинності», вказується на те, що здатність до самопереживання виявляється особливою універсальною стороною самосвідомості, яка його породжує. Існує і протилежна думка, згідно з якою *самосвідомість – вищий вид свідомості, що виник як результат розвитку свідомості*. Не свідомість народжується із самопізнання, з «Я», а навпаки, самосвідомість виникає під час розвитку свідомості особистості. Третій напрям виходить із того, що *усвідомлення зовнішнього світу і самосвідомість виникли і розвивалися одночасно, в єдності і взаємозумовленості*. З об'єднанням «предметних» відчуттів складається уявлення людини про зовнішній світ, а в результаті синтезу самовідчуття – про саму себе.

Критерії «Я» (або самосвідомості):

1) виділення себе із середовища, усвідомлення себе як суб'єкта, автономного від середовища (фізичного середовища, соціального середовища);

2) усвідомлення своєї активності («Я керую собою»);

3) усвідомлення себе «через іншого» («Те, що я бачу в інших, може бути і моєю якістю»);

4) моральна оцінка себе, наявність рефлексії (усвідомлення свого внутрішнього досвіду).

Відчуття людиною своєї єдиності підтримується безперервністю її переживань у часі: пам'ятає про минуле, переживає справжнє, має надії на майбутнє. Безперервність таких переживань і надає людині можливість інтегрувати себе в єдине ціле, у своє індивідуально-неповторне «Я».

Отже, самосвідомість, або «Я», включає в себе: самопізнання (інтелектуальний аспект пізнання себе) і самовідношення (емоційне ставлення до самого себе).

В історії філософії найбільшу увагу проблемі актуалізації потаєнних, сокровених горизонтів і можливостей буття людського «Я» приділила сучасна європейська неklasична

філософія, передусім такі її два філософські напрями, як філософія життя й екзистенціалізм. Крім екзистенціалізму і філософії життя, проблема самореалізації людського «Я» активно досліджується і в межах психоаналізу, гуманістичної психології та філософії, що розглядають людську сутність з погляду її особистісного зростання і творчої діяльності. У центрі самореалізації особистості актуалізуються поняття, так чи інакше пов'язані із самосвідомістю. Самосвідомість може визначатися через пізнання себе, пізнання своєї самості. Самість – гіпотетичне поняття, уведене в психологію К. Юнгом як «центр тотальної, безмежної психічної особистості, яка не піддається визначенню». Свідоме Его підпорядковане або включене в самість, наділену своїм голосом, чутним іноді в моменти інтуїції і сновидінь. Самоактуалізація в цій концепції є по суті еволюцією самості, яка відбувається в напрямі від несвідомого до моральних ідеалів.

Самореалізацію як підставу для повноцінної життєдіяльності людини як суб'єкта особистого і суспільного буття розглядають З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, М. Хайдеггер та інші дослідники.

З. Фрейд був серед перших, хто спробував побачити в домінуючих інстинктах людини потребу в самореалізації. Самореалізація, за З. Фрейдом, локалізується в несвідомому шарі людської психіки і проявляється в «прагненні до задоволення», властивому людині з народження. Цій інстинктивній потребі в самореалізації протистоять нав'язані суспільством імперативні вимоги культури (норми, традиції, правила тощо), основна функція яких полягає в цензурі несвідомого, у придушенні інстинкту таких потреб.

Адлеріанській підхід до проблеми самореалізації – це рішення особистістю трьох життєво важливих завдань: професійної самореалізації; самореалізації в сім'ї; самореалізації в любові, дружбі, у взаємодії з іншими.

Модель структури самосвідомості, запропонована К. Юнгом, заснована на протиставленні усвідомлюваних і неусвідомлюваних елементів людської психіки.

Поняття «самість» введено в обіг К. Юнгом як архетипічний образ людського потенціалу і єдності особистості як цілого, як сумативності особистості. У К. Юнга «самість» висловлює єдність особистості як цілого, центр сумативної цілісності свідомого і несвідомого. Пізніше категорія «самість» досліджується у філософії М. Хайдеггера. М. Хайдеггер терміном «самість» позначав буття «Я» («само-буття»), тобто таке суще, яке може вимовити: «Я». М. Хайдеггер виділяє два види самості: особисту самість і безособову. Особиста самість (Ich-selbst), за М. Хайдеггером, – це коли людина вважає своєю ідентичністю буття існування як «турботи» щодо іншої людини з турботою одночасно і про себе. Безособова ж самість (Man-selbs) у М. Хайдеггера відсуває на другий план власні можливості і горизонти буття, а на перший план ставить турботу про іншу людину [8].

Отже, *самоздійснення людського «Я» – це реалізація потенційних можливостей, здібностей і хисту людини, здійснення людиною самої себе за покликанням, за долею тощо, як більш повне самопізнання і прийняття свого «Я».*

І філософія життя, і екзистенціалізм, що виникли як опозиція класичному раціоналізму і як реакція на кризу механістичного природознавства, звернулися до життя як первинної реальності, цілісного органічного процесу. Але саме поняття «життя» і до цього дня залишається багатозначним і невизначеним, дає простір для різних трактувань. Воно розуміється і в біологічному, і в космологічному, і в культурно-історичному планах. Якщо у Ф. Ніцше, наприклад, «життя» виступає у формі «волі до влади» [9], а в А. Бергсона «життя» – це «космічний життєвий порив», суттю якого є свідомість або надсвідомість [10], то, наприклад, у В. Дільтея життя виступає як потік переживань, культурно-історично зумовлених. Однак у всіх трактуваннях є загальне в розумінні категорії «життя».

Життя розуміється як цілісний процес безперервного творчого становлення, розвитку, що протистоїть механічним неорганічним утворенням, всьому визначеному, застиглому і такому, що сталося вже, відбулося [11].

Чи можливе осягнення життя? Якщо можливе, то за допомогою яких засобів, методів, прийомів тощо? Одні представники філософії життя вважають, що феномени життя невимовні у філософських категоріях. Інші, наприклад, В. Дільтей, вважають, що процес життя невіддільний діяльності розуму з його аналізом і розчленуванням. Візьмемо в контексті даної статті саме дільтеєвське тлумачення розуміння життя. В. Дільтей уважав розум за своєю природою безнадійно відірваним від життя. У такій філософії життя панує анти-сциентизм, а раціональне пізнання оголошується тут орієнтованим на задоволення суто практичних інтересів, чинним із міркувань утилітарної доцільності. Науковому пізнанню і його прийомам протиставляються нерозумові, інтуїтивні, образно-символічні способи осягнення (іраціональні у своїй основі) життєвої реальності – інтуїція, розуміння й ін. Найбільш адекватним способом вираження життя оголошуються твори мистецтва, поезія, музика, відчуття й інші нераціональні способи освоєння світу.

Згідно із В. Дільтеєм, розуміння життя, виходячи з нього самого, – основна мета філософії та інших «наук про дух», предметом дослідження яких є соціальна дійсність у всій повноті своїх форм і проявів. Тому головне завдання гуманітарного пізнання – розуміння цілісності й розвитку індивідуальних проявів життя, їхньої ціннісної обумовленості.

З яких же принципів і методів повинно виходити розуміння життя, на думку В. Дільтея? Він вважає, що це передусім метод осягнення деякої духовної цілісності. Це розуміння достовірне, але іраціональне, інтуїтивне. Це проникнення в духовний світ автора змістовного тексту, нерозривно пов'язане з реконструкцією культурного контексту створення останнього. Герменевтику В. Дільтей розглядає як методологічну основу всякого гуманітарного знання. Філософ виділяє два види розуміння: розуміння власного внутрішнього світу, розуміння, що досягається інтроспекцією (самоспостереженням); розуміння чужого світу шляхом вживання, співпереживання, відчуття (емпатії). В. Дільтей розглядав здатність до емпатії як умову можливості розуміння як культурно-історичної реальності, так і людини, окремо взятої. Найбільш «сильна форма» осягнення життя, на його думку, – це поезія, тому що вона якимось чином образом пов'язана з пережитою подією. Один зі способів осягнення – інтуїція.

Суспільне життя В. Дільтей розуміє суто як духовне життя, яке розгортається в переживаннях людей. В. Дільтей стверджує: «Оскільки суспільство складається зі структурованих індивідуумів, то в ньому проявляються ті ж закономірності структури, що і в індивідуумі <...>. Закономірності окремої душі набувають форми закономірностей соціального життя». Отже, структура суспільства визначається психічною структурою особистості [12]. І, як потік життєвих психічних подій непередбачуваний, так і потік життєвих соціальних подій теж. Ми не в змозі передбачити, що в духовному розвитку піде за досягнутим вже станом. Ми не знаємо, що ми внесемо в прийдешній день. Історичний розвиток виявляє абсолютно такий же характер [13].

Важливими методами історичної науки В. Дільтей уважав біографію та автобіографію людей, що творять історію. А з роздумів про життя, на його думку, виникає «життєвий досвід». Окремі, породжені зіткненнями наших інстинктів і почуттів у нас, із навколишнім і долею поза нами, узагальнюються в цьому досвіді в знання. Як людська природа залишається завжди тією ж, так і основні риси життєвого досвіду являють собою щось загальне. Водночас В. Дільтей зазначає, що коли наукове мислення може перевірити свої міркування і точно формулювати й обґрунтувати свої положення, то наше знання життя не може бути перевірено, його положення не можуть бути обґрунтовані, і точні формули тут неможливі.

Отже, методи осягнення життя, за В. Дільтеєм, такі: розуміння на основі сприйняття наших власних станів; осягнення цілісності прояву життя; інтуїтивне розуміння життя; ірраціональне розуміння життя; осягнення життя в усій повноті його форм і проявів; проникнення в духовний світ автора, що створює розуміння життя; реконструкція контексту того, що розуміється в житті.

В. Дільтей виділяє 2 види розуміння життя: 1) самоспостереження того, хто осягає життя (аналітична інтроспекція); 2) емпатію (вживання, співпереживання, співжиття, – як здатність і як розвиток цієї здатності);

Розуміти життя, за В. Дільтеєм, – це прагнути представити повний суперечностей досвід самого життя (життєвість і закономірність, розум і абсурдність, ясність і загадковість).

Самопізнання може визначатися через пізнання себе, пізнання своєї самості як усвідомлення людиною найглибшої своєї індивідуально-неповторної сутності, коли відбувається реалізація її суверенного права на вибір, вибір на пряму розвитку, життєвих цілей і цінностей. Сама реалізація цієї людської прерогативи за усвідомлення всіх власних потенцій і можливостей є запорукою творчої самореалізації людського «Я».

Конкретні форми, способи, види самореалізації в різних людей різні. У полівалентності потреби в самореалізації виявляється і розвивається багата людська індивідуальність. Низка дослідників цього називають це терміном «життєтворчість». Вона сприяє самостійному вибору особистістю стратегії життя, розробленню життєвих планів і програм, вибору та використанню засобів, необхідних для реалізації індивідуального життєвого проекту.

У розробленій нами таблиці (див. табл. 1) «Самоздійснення свого «Я» як мистецтва жити» представлено висновки, до яких ми дійшли, зробивши порівняльний аналіз результатів самоздійснення свого «Я» у різних сферах його прояву.

У наведеній таблиці за критерії порівняння різних сфер прояву «Я» ми взяли дві категорії: «компетентність» та «любов». Це дало нам змогу побачити, що завдяки цим критеріям «мистецтво», а в нашому випадку це «мистецтво жити», – це діаметрально протилежний усім переліченим результат самоздійснення людського «Я». Компетентність у перекладі з латинської (*competentia*) означає коло питань, в яких людина добре обізнана, має знання та досвід. Проектуючи творчо своє життя, розробляючи і здійснюючи індивідуальний життєвий сценарій, особистість опановує континуум нових знань, умінь, навичок, розвиває власну креативність, соціальну кмітливість, вчиться максимально реалізувати свій творчий потенціал.

Мистецтво жити можливо в усіх проявах людського життя: у навчальній діяльності, спорті, стосунках дружби, сім'ї тощо. Але з обов'язковою умовою самореалізації людського «Я», людської самості, його екзистенції на такому високому рівні, як це відбувається в мистецтві. І тому вважаємо за потрібне розглянути, як же саме це відбувається

Таблиця 1

Самоздійснення свого «Я» як мистецтво жити

Самоздійснення свого «Я» у різних сферах його прояву		Результат
Компетентно	З любов'ю	
Ні	Ні	Ремесло
Ні	Ні	Халтура
Ні	Так	Хобі
Так	Так	Мистецтво

в мистецтві, взявши його не просто за основу, а як зразково-показову основу, за образом і подобою якого потрібно будувати, розвивати власну екзистенцію. А мистецтво стверджує, що для цього передусім потрібно навчитися мистецтву любити і те, що ти створюєш, і того, для кого ти це створюєш. Усі дослідники мистецтва в один голос стверджують, що головним мотиваційним важелем у мистецтві є особливе почуття любові і до того, що ти створюєш, і до того, заради кого ти це створюєш. Любов – це один із законів навчання і самонавчання творчості [14, с. 181]. Для самореалізації власної самості необхідно в усіх проявах своєї діяльності обов'язково прагнути робити все з любов'ю. Художник повинен зацікавитися чимось, яким-небудь явищем або предметом, урешті-решт, можна сказати – закохатися в нього, правда художня глибше, ніж просто правда. І інтерес до речі, до якого-небудь явища повинен перетворитися еа трепетну любов, метод мистецтва дає художнику і заглиблення в річ, і любов до неї. В акті творчості художник «одушевляє» художні засоби, вкладає в них душу, «зливається» з ними. Стимулом цього процесу емпатії є любов. Так, Л. Толстой, кажучи про мистецтво вірша або прози в листі до А. Фета, підкреслював, що «сила поезії лежить в любові – напрям цієї сили залежить від характеру, без сили любові немає поезії: помилково спрямована сила, – неприємний, слабкий характер поета до вподоби» [15, с. 114]. Про те ж саме заявляв і композитор П. Чайковський: «Симфонія ця вирощена з любов'ю, нагадує ту материнську любов, яка вважає, що вся суть виховання полягає в тепличному зігріванні, вигодуванні, зніжуванні дитини» [16, с. 227]. Як бачимо, наведені висловлювання теоретиків і майстрів різних видів мистецтва єдині в одному, що у творчості майстер любить простір народження сенсу і пластики, де відкривається можливість загостреного відчуття свого внутрішнього життя, радісної напруги творчих сил. Художник любить перебувати в любові. Мистецтво, як і любов, потребує художника всього і одразу, мобілізує всі інтелектуальні і душевні сили людини.

Отже, один із таких позитивних екзистенціалів, як любов, є оптимізуючим чинником самоздійснення людського «Я». А мистецтво життя по суті своїй ні в чому не відрізняється від мистецтва взагалі, воно від ремесла, халтури, хобі відрізняється професіоналізмом, компетентністю та любов'ю як до свого «Я», так і до його самоздійснення.

Висновки

Самоздійснення людського «Я» – це реалізація потенційних можливостей, здібностей і хисту людини як здійснення людиною своєї місії, або покликання, долі тощо, як більш повне самопізнання і прийняття свого власного одвічного ества, як неустанне прагнення до єдності, інтеграції всіх своїх сутнісних сил. Життя – це і процес, і результат самоздійснення людського «Я».

Один із таких позитивних екзистенціалів, як любов, є оптимізуючим чинником самоздійснення людського «Я». А мистецтво життя ні в чому не відрізняється від мистецтва взагалі, проте воно відрізняється від ремесла, халтури, хобі професіоналізмом, компетентністю та любов'ю як до свого «Я», так і до його самоздійснення.

Мистецтво жити можливо в усіх проявах людського життя. Але з обов'язковою умовою самореалізації людського «Я», людської самості, його екзистенції на такому високому рівні, як це відбувається в мистецтві. Мистецтво жити – це максимально намагатися самореалізувати своє «Я» і там, де це вдається, обов'язково робити це з любов'ю і якісно. Самоздійснення людського «Я» – це реалізація потенційних можливостей, здібностей і хисту людини як здійснення людиною самої себе. Самоздійснення власного «Я» має гармонійно проявлятися в усіх сферах так, щоби це не порушувало цілісності людського «Я». Тоді це точно буде називатися «мистецтвом життя».

Перспективи подальших досліджень у даному напрямі

Філософський категоріальний апарат щодо феномена мистецтва жити перебуває в стадії свого становлення. Ціла низка питань мистецтва жити у вітчизняній літературі розроблені недостатньо, зокрема історія дослідження цього феномена в історії філософії.

Список використаної літератури

1. Ямницький В. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент : монографія. Одеса : ПНЦ АПН України; СВД М.П. Черкасов, 2006. 362 с.
2. Джура О. Теоретико-методологічні проблеми дослідження життєтворчості особистості. *Нова парадигма* : журнал наукових праць / голов. ред. В. Бех. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 83. С. 4–10.
3. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. *Філософсько-світоглядний аналіз* : наукове видання. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 302 с.
4. Клепиков А. Феномен комунікації в світі культури : дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1996. 200 с.
5. Довгань А. Общение как способ развития творческого потенциала личности : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1985. 24 с.
6. Злобина Е. Общение как фактор развития личности. Киев : Наукова думка, 1981. 252 с.
7. Кононенко Т. Типи спілкування як елемент історичного процесу (соціально-філософський аналіз) : дис... канд. філос. наук: 09.00.11. Київ, 1994. 139 с.
8. Новейший философский словарь / сост. А. Грицанов. Минск : Изд. В.М. Скакун, 1998. 896 с.
9. Ницше Фридрих. Воля к власти. Москва : Эксмо, 2016. 864 с.
10. Бергсон Анри. Избранное: сознание и жизнь. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2010. 399 с.
11. Бергсон Анри. Герменевтика. Психология. История. Вильгельм Дильтей и современная философия. Москва : Три квадрата, 2002. 208 с.
12. Философия в систематическом изложении В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вундта, Г. Эббингауза, Р. Эйкена, Ф. Паульсена, В. Мюнха, Т. Липпса. Москва : Территория будущего, 2006. 437 с.
13. Дильтей Вильгельм. Описательная психология. Москва : Рипол-Классик, 2016. 290 с.
14. Басин Е. Уроки Ван Гога : учебное пособие. Краснодар : Феникс, 2008. 155 с.
15. Толстой Л. О литературе. Статьи. Письма. Дневники. Москва : Республика, 1989.
16. Чайковский П. Литературные сочинения и письма. Т. 2. Москва : Прогресс, 1953.

THE ART OF LIVING: PHILOSOPHICAL ASPECT

Halyna Arsentieva

*Zaporizhzhia National Technical University,
Institute of Economics and Humanitarian Sciences, Department of Philosophy
Zhukovskiy str., 64, 69063, Zaporizhzhia, Ukraine*

This article analyzes the problem of art of living in a philosophical aspect. The author of the article came to the conclusion that the art of living is the realization of potential opportunities, abilities and human dowry.

Key words: self-consciousness, existence, existential, life, art of living.

УДК 159.99

ФЕНОМЕН ЩАСТЯ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Людмила Афанасьєва

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, 72312, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна*

Роман Олексенко

*Таврійський державний агротехнологічний університет
просп. Б. Хмельницького, 18, 72312, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна*

Щастя є дуже важливою складовою частиною людських цінностей та має велике значення в житті сучасної людини. Кожна людина прагне досягти щастя як найбільшого життєвого блага. Усі уявлення про нього та розуміння його сутності впливають на її життя. Прагнення до стану цілковитого задоволення сприяє усвідомленню особистістю власного сенсу життя.

Ключові слова: щастя, людина, мораль, цінність, благо, культура, сенс життя.

Постановка проблеми. Будь-яке суспільство в конкретний історичний період характеризується певним набором та ієрархією цінностей, які є способом соціальної регуляції і позначаються певними поняттями в повсякденній мові людей. Чи не найбільш виразно сукупність цінностей, характерних для конкретного періоду розвитку тієї чи іншої культури, спільноти чи особистості, відображає уявлення людей про щастя. Згідно зі своїм повсякденним розумінням щастя люди вибудовують і свою життєву стратегію, бо саме щастя – це такий феномен особистісного і суспільного життя, в якому як у фокусі віддзеркалюється все розмаїття їхніх потреб і прагнень. Немає жодних підстав сумніватись у значущості й цінності в житті людини того, що прийнято називати словом «щастя».

З погляду соціально-філософського підходу до змістовного наповнення поняття «щастя» воно є суб'єктивною мірою повноти людського буття. Філософська конкретизація даного поняття дозволяє більш детально розглянути цей феномен як певний ступінь наближення реальності людського буття до бажаного стану шляхом набуття нових особистісних потенцій і реалізації прагнень у суспільно значущій діяльності. Тому, на наш погляд, питання щастя – це не просто питання про те, як бути щасливим, а про те, у чому саме полягає щасливе життя і до чого людині варто прагнути насамперед.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення проблеми щастя почалось ще за часів Античності й Середньовіччя та продовжується по теперішній час. Цій темі присвячені широковідомі праці таких філософів і вчених, як: Аристотель, Сенека, Гельвецій, Августин Блаженний, Фома Аквінський, Р. Декарт, І. Кант, Л. Фейєрбах, Б. Паскаль, П. Помпонаці та багатьох інших.

Серед вітчизняних та закордонних робіт можна зазначити дослідження таких учених: Г. Сковороди, К. Роджерса, А. Кемпбелла, Ф. Конверса, Н. Бредберна, Р. Вілсона, М. Поповича, В. Шкоди. Щастя як суб'єктивне благополуччя розглядали у своїх працях М. Фордіс, А. Бек, Л. Джозеф, Т. Льюїс, Ф. Ендрюс, Н. Хамітов, С. Крилова й інші.

Мета дослідження полягає у визначенні соціокультурного змісту концепта щастя в історико-філософському дискурсі та його значення для філософії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У віруваннях різних епох, культур і народів існують схожі уявлення про людські чесноти [3]. Суспільство підтримує демонстрацію кращих рис людської особистості і закріплює їх за допомогою громадських інститутів, традицій. Завдяки мистецтву, літературі, байкам, афоризмам і дитячим казкам відбувається трансляція уявлень про людські чесноти від покоління до покоління. Закріплюється уявлення про те, що людина може бути щасливою лише коли діє згідно з нормами і правилами культури і суспільства, в якому вона вихована.

Проблема людського щастя посідає одне з найвизначніших місць у філософії з моменту її виникнення. Щастя як мета, як вище благо, як можливе і досяжне, як стан людського буття завжди було одним із головних тем філософського дискурсу в працях класиків філософської думки, де відбиваються уявлення всіх часів про світ і людину, про сенс буття людини у світі. Вживання цього поняття і його похідних демонструє безліч сенсів, функцій, має розмаїття відтінків. Розумінню сутності усвідомлення всього, що криється за поняттям «щастя», заважає не тільки складність цього явища духовного життя людини, а й те, що саме слово «щастя» вживається в побуті в різних сенсах. Аналіз творів провідних філософів минулого і сьогодення дозволяє зрозуміти всю різноманітність уявлень про щастя і шляхи його досягнення, що склалися в різні історичні епохи. «Одним здається, що щастя – чеснота, іншим – розсудливість, третім – відома мудрість, а іншим – усе це разом або що-небудь одне в поєднанні із задоволенням, або не без участі задоволення, є і такі, що включають у поняття щастя і матеріальний добробут», – зазначав Аристотель [2]. Питання про те, що таке щастя і що означає бути щасливим, з давніх-давен хвилювало людину. Давньогрецьке слово *eudaimonia* («справжнє щастя») складалося із двох слів – *eu* («добро») і *daimon* («божество»), тобто дослівно означало, що долю людини захищають боги.

У Стародавньому Римі слово «щастя» означало ім'я богині – Фортуни. Саме слово *fortuna* мало ще два значення – «удача» і «доля». Богиня зображувалася з рогом достатку, колесом і веслом. Тобто вона уособлювала божественну милість, яка може бути дана тільки гідному. Тому сприйняття щастя в Римській імперії було суто практичним. Воно розумілося насамперед як добробут, можливість виконання бажань тощо.

Для нижчих верств суспільства часто щастя позначало екстатичне єднання з богами, які можуть дарувати більш гідне життя. Пізніше подібне ставлення до щастя відображено в християнському вченні. Різні уявлення про щастя притаманні осілим і кочовим народам. Для одних – це земля і пов'язані з нею результати праці, що забезпечують гарне життя, для інших – це блага, які необхідно захопити, отже, володіння якими і є проявом звитяги загарбника.

Із часів часу вокремлення філософії, моралі та релігії в самостійні форми суспільної свідомості спроби осмислення цього феномена стали невід'ємним моментом рефлексії стосовно сенсу людського буття. Рецепт щастя, відкритий філософами Давньої Греції, послідовниками даосизму і буддизму, передбачав перетворення внутрішнього світу індивіда. Найважливішою особливістю їхньої рефлексії була настанова на розуміння моральності, добродійної поведінки. Інша характеристика античного світогляду – прагнення до гармонії (внутрішня гармонія людської душі та її гармонія зі світом).

Одним зі стародавніх понять про щастя стало висловлювання великого давньогрецького філософа Демокрита: «Щасливий той, хто за малих засобів має добрий настрій, а нещасливий той, хто за великих коштів не має душевного піднесення» [9]. Згідно з ученням Демокрита, щастя полягає в доброму душевному настрої, у його незворушності,

гармонії, симетрії, безстрашності душі. Саме тому людина за малих статків цінує все, що її оточує, і від цього стає щасливою. Філософія із часів Сократа і Платона протиставила звичайному способу існування людини у світі, який практикується більшістю, інший спосіб існування, спрямований не на те, щоби «мати», а на те, щоби «бути». Однак більшість вважає, що вибір того чи іншого способу існування залежить від індивідуальних схильностей: одні вибирають багатство і владу, інші – духовне вдосконалення. Ці способи існування розглядаються як суттєво рівноцінні, за принципом «кому що підходить». Проте ідеться радше про справжні і несправжні способи існування, про те, що справді дає людині щастя.

Як ми можемо бачити, в античній філософії виділилися основні підходи до розуміння щастя, що розвиваються в наступні епохи, – гедонізм, стоїцизм і евдемонізм. Гедоністична позиція, сформульована Аристипом, стала об'єктом критики всіх наступних теорій щастя, які підкреслювали, що задоволення – це пастка, потрапивши до якої, людина перетворюється на раба. У цьому ж руслі етика стоїків на вершину людських зусиль висуває чесноту – єдине благо (шлях у злагоді з розумом). Епіктет, Сенека, Марк Аврелій та інші розглядали як основний чинник щастя внутрішній стан людини. Вони провели чітку грань між внутрішнім світом людини і зовнішніми обставинами її життя: ніщо зовнішнє не може вплинути на душевне благополуччя людини. Представники евфонізму (Епікур, Платон, Аристотель) (від гр. *eudaimonia* – «щастя»), для яких саме щастя постає вищим принципом і метою людської моральності, пов'язували щастя з володінням чеснотами. Аристотель визначав щастя як досконалу діяльність, що є самостійною цінністю і приносить людині задоволення. Такою діяльністю є добродесна поведінка, оскільки вона приносить людині задоволення собою. Платон характеризує щастя як спрямованість людини до ідеального, «горішнього» світу. Але оскільки душа людини «<...> смакує земне, то від цих святкових банкетів, в яких <...> полягає щастя, до неї багато пристало землистого, кам'янистого, дикого <...>» [9].

Аристотель вказує на те, що одні бачать щастя в чесноті, інші – у розсудливості, треті схиляються до мудрості. Інші вважають, що щастя – у поєднанні цих цінностей. Сам Аристотель дотримувався думки, що щастя є добродесністю, «адже чесноті притаманна діяльність відповідно до чесноти». Аристотель стверджує, що щастя як благо – не просто річ, а життєвий процес, спрямований людиною до важливої мети. Щасливою людина стає в результаті якісного задоволення високорозвинених потреб, і саме щастя осмислюється нею лише як підсумок значного періоду життя. На думку Аристотеля, людська природа має лише здатність до моральної поведінки, мислення і пізнання. Реалізація цих якостей залежить від вільного волевиявлення людини. Чеснота, за Аристотелем, є набутою властивістю душі і розуму людини. Якщо її тренувати, то вона перетворюється на «натуру», або «звичку душі», «характер», людину такого складу і називають добродесною. На думку Аристотеля, чеснота – це таке благо, без якого людина не може досягти шуканого щастя, блаженства [1].

Християнство перевернуло систему цінностей звичайної людини, пов'язавши щастя з вірою, терпінням, співчуттям і любов'ю. Августин (Блаженний) уважав, що щастя людині приносить внутрішнє перетворення, прийняття постулатів християнства. На його думку, основою щастя є відмова від егоїзму, любов до Бога й інших людей. Цей погляд формується із самої системи християнських цінностей, де Бог – мета і сенс людського життя, отже, досягти щастя можна лише через пізнання Бога та випробування душі. Інструментами для іспиту душі і подальших перетворень стає християнська віра і розум. За Фоמוю Аквінським, шлях до найвищого людського блага – поєднання людини з Богом, а найвище блаженство полягає в безпосередньому інтелектуальному спогляданні Бога, адже «образ, що

твориться розумом, є своєрідне передбуття в ньому речі, що буде створена» [16]. Отже, усі морально-етичні повчання епохи Середньовіччя зводяться до того, щоби вказати шляхи, які ведуть у Царство Небесне. В основі будь-яких філософських роздумів лежить тлумачення текстів Святого Писання – Біблії.

Дослідження уявлень про щастя в епоху Відродження дозволяє нам розглядати цей час як час зсуву акценту в розумінні щастя із прагнення людини до самовдосконалення, досягнення нових цілей, зміни наявної реальності, зокрема соціальної. Аналіз етичних вчень Нового часу свідчить про те, що проблема щастя тлумачилася залежно від особливостей еволюції тогочасного європейського суспільства. Так, із XVI ст. підхід до розуміння щастя індивідуалізується. Допускається, що люди можуть бути щасливими по-різному і потребують різних дій для відчуття цього стану залежно від власних можливостей і здатності переживати як насолоду, так і горе. Відбуваються спроби пов'язати індивідуальне уявлення про щастя із причетністю до конкретного соціального прошарку й особливостей віросповідання. Тобто в європейській культурі Нового часу переважає уявлення, згідно з яким людина є частиною природи, і її поведінка визначається закладеними в неї природними прагненнями. Ліберальна традиція, починаючи з Т. Гоббса і Дж. Локка, сформувала уявлення про індивіда, головні якості якого – індивідуалізм, раціоналізм, прагнення до успіху, турбота про власну вигоду. Егоїзм розглядається як природна властивість людини, а породжувані ним прагнення – як рушійна сила суспільного розвитку. Теоретики лібералізму стверджували, що саме турбота про власне благо уможливило суспільний добробут і робить людей щасливими. Так, Дж. Локк у своєму вченні про щастя заклав основи ліберальної традиції в розумінні людини й основних цілей її існування: щастя індивідуальне, ніхто не має права нав'язувати людині своє розуміння щастя [8]. Для Б. Спінози щастя – свобода від пристрастей, від власного «Его», свобода, що дає можливість людині розкрити своє духовне начало. В епоху Просвітництва французькі матеріалісти Ж. де Ламетрі, П. Гольбах, К. Гельвецій продовжили гедоністичну традицію, розглядаючи людину як тілесну істоту, що слідує велінням природних начал. На їхню думку, головна проблема досягнення людиною щастя – поєднання блага окремого індивіда і блага всього суспільства.

Видатний вітчизняний мислитель Григорій Сковорода основною проблемою людського існування вважав досягнення щастя конкретної людини. Шляхом самопізнання, через яке виявляється «внутрішня», «сердечна», «єдина» людина, ми досягаємо заглиблення у внутрішнє «Я» та розпізнаємо «спорідненість» власної особистості з певним типом діяльності – фізичної або духовної, що і забезпечує можливість спорідненої праці, «що відповідає природним схильностям людини». У цьому Г. Сковорода вбачав справжнє щастя людини [12].

Отже, у філософських вченнях XVI – XVIII ст. поняття «щастя» (вище благо) корелює з уявленням про те, що таке людина. Усе розмаїття цих тверджень зводиться до двох основних позицій. Згідно з першою, людина є частиною природи, її поведінка визначається природним прагненням до самозбереження. Щастя полягає в матеріальному благополуччі, яке дає можливість людині задовольняти свої природні бажання. Згідно із другою, людина є істотою переважно духовною, тому для неї головне – розкрити своє духовне начало. Матеріальне благополуччя не є головним у досягненні щастя, оскільки щастя – це внутрішній стан, який досягається набуттям духовності. Отже, можна зробити висновок про те, що існують два шляхи до щастя:

- 1) збільшувати власні можливості, нарощувати ресурси, щоби мати більше можливостей задовольняти свої бажання;
- 2) розвивати своє духовне начало, що означає подолання власного егоїзму.

Ідея щастя людини ґрунтовно розроблена в німецькій класичній філософії. Так, І. Кант намагався подолати натуралістичний підхід до людини, підкреслюючи двоякість її природи: як частина природи людина підпорядкована її законам, як істота розумна – вона вільна. Природне начало в людині зумовлює її еґоїзм, прагнення до благополуччя і щастя, духовне начало змушує виконувати обов'язок, тим самим обмежує прагнення до щастя. Уточнюючи «одвічне» питання про шляхи досягнення щастя, І. Кант наголошував на тому, що «мораль, власне кажучи, є вчення не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя» [7]. Згідно із ствердженням філософа, щастя визначається як мета і обов'язок людини. «Власна досконалість і чуже щастя» є формулою морального обов'язку [6].

І.Г. Фіхте пов'язує досягнення щастя із творчою працею на благо людського роду. Але ідеться про працю в духовному світі, який уже сам має потенціал до самовизначення. Ф. Гегель вважав, що щастя – «абстрактна загальність змісту, яка тільки ще має бути усвідомлена» [4]. Вміння бути щасливим належить до однієї із цінностей особистості, оскільки людина здатна бути щасливою саме завдяки своєму прикладу, чим підвищує значущість життя і готовність визнавати, реалізовувати соціально-етичні норми. Л. Фейєрбах розумів прагнення кожного індивіда до щастя як основоположний принцип життя. За наявності морального і розумного прагнення бути щасливим еґоїзм особистості трансформується в любов до подібних собі – альтруїзм. Розуміння людиною своєї залежності від оточення приводить до бажання сприяти щастю інших людей. У XIX ст. щастя тлумачиться як дещо тривіальне, несумісне із внутрішнім трагізмом людського існування. У філософії А. Шопенгауєра і Ф. Ніцше відбувається реабілітація «природного» початку в людині, під яким ми розуміємо бажання самостверджуватися, обстоювати свої еґоїстичні інтереси, задовольняти потреби тіла. Твердження Е. Фромма і В. Франкла про те, що щастя людини досягається в боротьбі і подоланні, у реалізації своєї індивідуальності, стали підсумком розвитку уявлень про людину і щастя в західній філософії [14].

Характеризуючи філософську думку XX – XXI ст., необхідно зазначити, що в межах різних філософських шкіл виникають самостійні концепції моральності, які базуються на принципах релятивізму, волюнтаризму, суб'єктивізму та відвертого цинізму. У даний час у Сполучених Штатах Америки активно розвивається новий напрям «позитивна психологія», в якому акцентується увага на можливості запобігання депресії шляхом свідомого настрою індивіда на сприйняття позитивних сторін соціальної реальності та на її позитивне моделювання. Одним з основних чинників щастя, згідно з концептом позитивістів, є індивідуальні позитивні настанови особистості, що дозволяють сприймати неприємності як тимчасове явище і бачити можливості виходу зі складних життєвих ситуацій [10]. Нобелівський лауреат Д. Канеман зробив висновок про те, що заключна частина тієї чи іншої події особливо важлива, оскільки саме вона визначає спогад про те, що було, викликаючи бажання або відмову повторити досвід [5]. М. Селігман стверджує, що одним із найбільш надійних джерел щастя є добрі вчинки. Це, зокрема, дозволяє говорити не тільки про особисту користь відчуття щастя на психологічному і фізіологічному рівнях, а й про його соціальну користь (про що свідчать результати авторського дослідження) [11].

Нині існує безліч визначень терміна «щастя». Словники найбільш узагальнено тлумачать «щастя» як «психоемоційний стан чи якість бути щасливим; досвід насолоди чи емоцію, що породжується благом, добром чи задоволенням бажань; втіху, приємність; благословенство. Це «стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь. Те, що викликає відчуття найвищого задоволення життям, дає радість кому-небудь» [14].

З погляду філософії щастя показує оцінне судження людини щодо життя, а з позиції психології воно складається з відчуттів, сприйняття, емоцій, інтелекту і діяльності.

Вітчизняні філософи Н. Хамітов, С. Крилова наводять в етичному словнику таке визначення поняття, яке дозволяє тлумачити його як переживання реалізації сенсу життя. Автори зазначають, що існує ще й визначення щастя як «моральної свідомості, що позначає такий стан людини, який відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого буття, повноті і свідомості життя, здійсненню свого людського призначення». Отже, на думку авторів, залежно від того, як тлумачиться призначення і сенс людського життя, розуміється і зміст щастя, а дане поняття має ще й нормативно-ціннісний характер [15].

Висновки. Підсумовуючи розглянуті нами вище основні філософські концепції тлумачення щастя, ми можемо констатувати, що загальна структура цього феномена відбивається в декількох взаємозумовлених площинах: 1) щастя є цілком об'єктивним станом людини, який відображає позитивні риси в розгортанні людської долі, успіх в якійсь справі, життєвий талан тощо; 2) щастя – суто внутрішній, психологічний стан переживання інтенсивної радості від здійснення тих чи інших намірів, переживання захвату і блаженства; 3) у загальнофілософському аспекті щастя найчастіше осмислюється як володіння вищими благами життя (це й означає термін «евдемонія»); 4) поняття щастя уособлює суб'єктивну моральну реакцію особистості на володіння цими благами, що знаходить прояв у певному задоволенні від життя загалом. Саме таке розуміння щастя, яке на наше переконання, включає достатньо повний спектр свідомості і самосвідомості людини як форми, в якій людина акумулює власні свідомі і підсвідомі інтенції щодо самореалізації і блага. На нього ми будемо спиратися в другій частині нашої роботи, присвяченій сенсам щастя в сучасних контекстах індивідуального і суспільного буття.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Никомахова етика. *Сочинения*: в 4 т. / Аристотель. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 63.
2. Аристотель. *Сочинения*: в 4 т. Москва : Мысль, 1984. Т. 4. С. 66.
3. Філософія : навчальний посібник-практикум / О. Волков та ін. МДПУ імені Богдана Хмельницького. 2017. С. 410.
4. Гегель Ф.В. Феноменология Духа. Философия истории. Москва : Эксмо, 2007. 880 с.
5. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности. Харьков : Гуманитарный центр, 2005. 632 с.
6. Кант И. Критика практического разума / наук. ред. А. Єрмоленко ; пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2004. 240 с. С. 8–9.
7. Кант И. Основы метафизики нравственности. *Сочинения*: в 6 т. / И. Кант. Москва, 1965. Т. 4. Ч. 1. С. 463.
8. Локк Дж. Послание о веротерпимости. *Сочинения*: в 3 т. / Дж. Локк. Москва : Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
9. Мотрошилова Н. Демокрит о человеке, его жизни и ценностях. История философии. Запад – Россия – Восток. Книга первая. Философия древности и Средневековья. Москва : Греко-латинский кабинет, 1995. С. 82–85.
10. Паскаль Б. Думки. Пер. із французької Анатоль Перепада, Олег Хома. Київ : Дух і літера, 2009. 704 с.
11. Селигман М. Как научиться оптимизму: Измените взгляд на мир и свою жизнь (Learned Optimism. Howto Change Your Mind and Your Life). Москва : Альпина Пабlishер, 2013. 338 с.
12. Сковорода Г. Сад божественных песен. Харьков : Фолио, 2009. 286 с.

13. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 11. 573 с.
14. Фромм Е. Мати чи бути? Пер. з англ. О. Михайлова, А. Буряк. Київ : Український письменник, 2010. 222 с.
15. Хамитов Н., Крылова С. Этика: Путь к красоте отношений : курс лекций. Киев : КНТ ; Центр учебной литературы, 2007. 256 с.
16. Цитаты Ф. Аквинского. URL: <https://www.livelib.ru/author/11465/quotes-foma-akvinskij>.

PHENOMENON OF HAPPINESS IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL DISCOURSE

Liudmyla Afanasieva

*Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky Hetmanska str., 20, 72312,
Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine*

Roman Oleksenko

*Tavria State Agrotechnological University
Bogdan Khmelnytsky av., 18, 72312, Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine*

Happiness is a very important component of human values and of great importance in the life of a modern person. Every person aspires to achieve happiness as the greatest benefit of life. All the ideas about him and understanding his essence affect her life. The desire for complete satisfaction contributes to the awareness of the individual's own meaning of life.

Key words: happiness, person, morality, value, good, culture, meaning of life.

УДК 27–526.62–9:75.046.3(477)«19/20»

ТЕНДЕНЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІКОНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Мар'яна Баліцка

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто поняття та значення ікони в контексті творення нової релігійної дійсності в Україні. Акцентовано увагу на розвитку української ікони ХХ – ХХІ ст. Зроблено ймовірні прогнози щодо розвитку сучасного українського іконописання під впливом утворення Єдиної помісної Української православної церкви за прикладом Грузії, де утворено нову іконографічну схему, яка підкреслює історію церкви та пошанування національної державності. У статті використано синергійний, компаративістський, каузальний методи та метод мистецтвознавчого аналізу.

Ключові слова: ікона, іконопис, томос, синкретизм, іконотворчість, богослов'я, канон.

Українська ікона є феноменом нашої культури, тим багатостолітнім національним надбанням, яке пройняте насамперед силою віри в Бога та його заступництво, духом історичних суперечностей та суб'єктивної інтерпретації канонічного богословського візуального мистецтва. Сучасне українське сакральне мистецтво увібрало ту багатошаровість та спадщину знання, мудрість та інтелектуальну інтуїцію щодо зображення правди, добра і краси. Тієї мислинневої й естетичної краси, яка додає динамізму до створення митцями нових мотивів та форм для передачі філософії християнства та втілення в образі віри, діалогового вікна з Господом.

Після такої вагомій історичній події для України та її державності, як надання Томосу й утворення Єдиної помісної Української православної церкви, розвиток української ікони, ймовірно, трансформується в новий вектор українського сучасного сакрального мистецтва. Хоча це питання досить дискусійне, і дане дослідження буде мати аналогічний характер, проте, на нашу думку, залишається актуальним у світлі теперішніх подій.

Мета дослідження – простежити значення та розвиток української ікони в сучасній світській та церковній дійсності, проаналізувати, чи можливе створення нових віянь у сфері сакрального мистецтва, зокрема щодо ікони.

Історіографічно-методологічна основа даної проблеми репрезентована працями низки дослідників. Так, Преподобний св. Іоан Дамаскін акцентує увагу на іконі як зображувальному символі, що несе інформацію про Бога та Його благодать і про сцени зі Святого Письма. Це зображення історії церкви та її догм через фарби, плями та лінії, їхню естетичну наповненість. «Сила образу над силою слова», – пояснює преподобний Іоан Дамаскін та доповнює доводи Леонтія, єпископа Неаполя на Кіпрі, відомого агіографа: «Ікони поставляються в храмах ради краси і для нагадування, і для шанування. Накреслюю і пишу Христа і страждання Христові в церквах і домах, і на майданах, і на іконах, і на полотні, і в коморах, і на одязі, і в усякому місці, щоб ясно бачачи їх, пам'ятати, а не забувати» [1].

Ікона є життєвою правдою, яка «міститься в об'явленні згідно із традицією культури», вона сягає єврейської етимології слова *типа* і означає «повноту існування, усе, що триває», «вірне», «неприминальне» [2, с. 70].

Звернувшись до історичних першооснов фігуративного зображення постаті Христа, у 692 р. Трульським Собором у каноні 82 дозволено зображати Христа в подібі людській: «Шануючи старовинні образи, передані Церкві, як символ і означення істини <...>, Христа Бога нашого зображувати людською істотою, замість старого ягняти; тоді, споглядаючи покору Бога Слова, згадуватимемо його життя, страждання і спасенну смерть і внаслідок того викуплення світу» [1]. Трульський Собор закріплює вже встановлений в іконописі священно-історичний реалізм і скасовує архаїчний символізм старозавітних «символів» і «типів». 72 та 100 канони також мають вплив на подальший історичний розвиток іконошанування та ставлення до священних малюнків. На VII Вселенському Соборі ухвалено правила щодо ставлення до ікони, в яких місцях вони мають ставитися, і коли, поклоняючись і шануючи ікону, ми молимося до Господа. Важливе правило щодо дозволеного зображення на іконах не тільки Ісуса Христа та Богородиці, а й ангелів, канонізованих святих і навіть неканонізованих побожних людей [2, с. 94].

Історично склалася відмінність західної та східної концепції сакрального мистецтва. Початком цього процесу було IX ст., часи Карла Великого. Богословські іконографічні теорії Заходу і Сходу були схожі в тому, що сакральне мистецтво мало слугувати Біблією, особливо для неписьмених. Відмінністю стала позиція Західної традиції зображати природну людину, яка прагне Бога. На Сході позиція дещо відмінна, зображення людини не як тілесної і приземленої, а як людини в Божій присутності. Слушно зазначає відомий дослідник іконографії та церковного мистецтва Егон Сендлер: «Західне релігійне мистецтво, безперечно, посідає догматичний зміст і є вкоріненням у Святому Письмі та у переданні. Однак у своїх формах та техніках воно великою мірою залежить від мистецтва тої чи іншої доби. Натомість східне мистецтво вимагає, щоб митець у своїй інтерпретації якоїсь теми лаконічно дотримувався богословського змісту передання. Це передання є і точне, й багате. Тому форми, які створило візантійське мистецтво, завжди мотивовані баченням віри – більшою мірою, ніж ті, що створенні західною традицією» [3, с. 151].

К. Клявза («Богословська герменевтика ікони», 2009 р.) звертає увагу на спільний для обох традицій методологічний взірць інтерпретації ікони – чотирьохступеневий спосіб пояснення Святого Письма, який увів св. Августин: буквальний, алегоричний, моральний та аналогічний. Дослідник акцентує увагу на спогляданні під час контакту людини з іконою, а споглядання вводить у зв'язок з Архетипом (колективне несвідоме), який представлено в зображенні на іконі. На спогляданні наголошують грецькі Отці Церкви, бо відкриваємо у видимій формі та красі Невидиме [4, с. 26]. «Усе це відбувається завдяки переходові від: видимого до Невидимого; від мислимого до Немислимого, щоб почало існувати; спільнота осіб Пізнавального з тим, що пізнають <...>, тому що творення спільноти у своїй природі має еклезіотворчий наслідок, воно творить Церкву і через усвідомлення символу та його місця в контексті віри, і через живий екзистенціальний характер присутності Архетипу, і через його ценозу (зниження) до рівня матеріальної пізнаваності» [2, с. 55–56]. Автор підкреслює думку, що богословське пояснення змісту образу на практиці виходить зі знання техніки ікономалювання та культурно-релігійного середовища.

Звернення до ікон і до духовного обмірковування історії спасіння, яка присутня в них, духовного значення іконографії та безперервний зв'язок зі Святим Письмом знаходимо в дослідженнях Якова Креховецького («Богослов'я та духовність ікони», 2008 р.), яке написано в дусі екуменізму.

Аналізує та досліджує розвиток нової ікони (XX та XXI ст.) в Україні та діаспорі професор Д. Степовик («Нова українська ікона XX і початку XXI ст. Традиційна іконогра-

фія та нова стилістика», 2012 р.). Автор на чільне місце ставить походження української ікони, зв'язок із традицією, передумовами її відродження й оновлення.

Історію найяскравішої і найпопулярнішої іконографії козацької доби «Покрова» у контексті складного суспільно-політичного, культурного, інтелектуального і конфесійного життя Гетьманщини описує Сергій Плохій («Царі та козаки. Загадки української ікони», 2018 р.). Дослідник аналізує риторичну іконопису, добір та потрактування зображуваних світських осіб на іконі – монархів, ієрархів, гетьманів і старшини.

Новизна даного дослідження полягає в спробі спрогнозувати тенденції розвитку сучасного українського іконопису крізь призму змін у релігійній ситуації України, яка підкреслює незалежність та автономність Помісної Української православної церкви.

Вплив християнства на українську культуру, ідентичну самобутність та національну незалежність підкреслює дослідник о. Анатасій Великий вчинком Княгині Ольги, яка привезла Христову Віру з Константинополя. В літописі маємо згадку про княгиню Ольгу: «шукала мудрості Божої <...> і знайшла дорогоцінний жемчуг: а ним був Христос» (Літ.). О. Анатасій все ж стверджує, що ані політичні чи дипломатичні погляди, ані потреби держави, а саме релігійна природа князівни стала рушійною силою її вчинку. Автор переконаний, що саме цей вчинок змінив перебіг української історії [5, с. 21].

Дослідник о. Анатасій аналізує й обґрунтовує зв'язок релігії і церкви на шляху ідентифікації власної української самобутності та творення незалежності. Історичні обставини мали і (ймовірно, мають, але не такий відкритий експансивний характер) рушійний вплив у процесі створення й оборони етнічної складової частини, зокрема, визвольних змагань соціально-політичного характеру.

Автор виокремлює щонайменше чотири випадки вирізнення добра і зла в справах української політичної незалежності релігією і церквою, які мали вплив на творення української іконографічної традиції.

Перший: за княжих часів у протиставленні християнства – поганству: «Церква проповідувала оборону серед східними кочівниками, що загрожували українській державності, як обов'язок совісті <...> поганин і ворог ідентифікуються, як тотожною є справа оборони «землі руської» і оборона християнства, оборона віри» [5, с. 118].

Другий: за польсько-литовської окупації. Латинська віра протиставляється вірі батьків, руській вірі. Автор підкреслює, що вони одна одну спонукають до утвердження та розвитку.

Третій: дослідник визначає корінь зла і добра в політичній двозначності і подає таким рівнянням: «волимо царя православного, але не бажаємо патріарха московського; з другого боку: радше король польський чи імператор австрійський, але ніяк обряд латинський і цар московський» [5, с. 119].

І четвертий – це панування советського атеїзму, релігійність як така нівелюється. Саме в цей період релігія і церква стають мораллю і рушійною силою, допомагають балансувати в площині процесу визвольного характеру.

О. Анатасій підкреслює рушійну силу релігії і церкви, зводить до коротких гасел: за християнську Русь, за православний народ, за національне правовір'я, за віруючу Україну. Узагальнено також хвилі розвитку та переломні моменти, які пройшла українська ікона, яка під впливом історичних, суспільно-національних та етнокультурних віянь змінювалася.

Маємо багато прикладів в українській історії, уже не раз простежено генезу творення традиції української ікони з культурно-етнічними, історичними та суспільно-політичними елементами. Наприклад, за Ярослава Мудрого пошанування місцевих святих, як-от рівноапостольні Володимир та Ольга, мученики Борис і Гліб, виокремлює, вкорінює та творить свою національну етнокультурну церкву. У давніх строгих канонічних іконах

простежуємо елементи українського традиційного орнаменту-вишиванки, а в ликах святих вбачаємо галицькі, подільські чи полтавські риси обличчя, ікони Козацького бароко, зокрема ікона Покрови, яка під своїм омофором оберігає представників українського козацтва, гетьманів та отаманів, чи іконографічне зображення «Розп'яття з пристоячими», де обабіч хреста стоять представники суспільно-політичної та військової панівної верхівки, які нерідко ставали фундаторами таких зображень. Що стосується сучасного стану (берімо до уваги ХХ – ХХІ ст.) іконографії, то маємо в українському доробку і фрески та станкові ікони, де поруч із зображенням святих – вояки Української повстанської армії, дисиденти, політичні діячі, воїни війни з російською агресією.

Д. Степовик окреслює панорамну стильову структуру розвитку ікономалювання та не прирівнює хрестоматійний консерватизм української ікони до застою. «Передумови відродження та оновлення ікони закладені в її багатовіковій історії, в її традиції. Ця історія та традиція виглядають як хвиляста лінія, така собі синусоїда падінь та піднесенень, старіння й омолодження» [6, с. 17].

Українська ікона ХХ ст. сформувалася із традиції. Акцентуючи увагу на її розвитку, варто підкреслити, що в той період формується складна стильова ситуація. Малярство загалом вбирає різноманітні модернові якості. Модернізми не так швидко могли адаптуватися в ікону, принаймні не всі майстри могли до цього підійти в дусі стильового синтезу – синкретизму. Варто зауважити, що синкретизм приховує небезпеку еклектизму (часом не завжди обдуманого і хаотичного стильового поєднання). На Західній Україні талановитим і визнаним іконописцем-новатором був Модест Сосенко та художники-іконописці його кола, зокрема Теофіл Копистинський та Корнил Устиянович. На теренах західноукраїнських земель поціновувачами давніх та нових ікон були митрополит Андрей Шептицький та вчений, один з перших художників-реставраторів Іларіон Свенціцький, які підтримували та заохочували мистців до творчості та творення сучасної ікони [6, с. 116–117]. Сакралізацію живопису та переплетення із символічністю, релігійний малюнок в дусі експресіонізму бачимо в роботах геніального художника того часу Олекси Новаківського.

Якоюсь мірою подібну ситуацію спостерігаємо і в Центральній Україні. Рисувальна школа Миколи Мурашка здебільшого випускала світських малярів, проте діяльність школи припадає на період розписів Володимирського собору в Києві, і чимало представників зі школи беруть участь у навчанні ікономалювання в таких відомих новаторів у цій сфері, як Віктор Васнецов, Михайло Несторов, Михайло Врубель, брати Олександр та Петро Сведомські. Андріян Прахов також належить до числа наставників школи М. Мурашка, відрізняється радикалізмом в оновленні української ікони та сакрального мистецтва загалом. Новаторство в сакральному мистецтві спочатку відбулося на стінописі, а потім поступово перейшло на ікону. Саме на той час припадає період популяризації колекціонування зразків давніх та нових ікон, тому чимало світських осіб замовляли в іконописців стінописів Володимирського собору ікони для власних домівок [6, с. 116–117].

Петро Холодний є представником модерного напрямку живопису й іконописцем школи М. Мурашка, прихильником стилю неовізантизм, який успішно вводив риси старої іконописної техніки – візантійської традиції – у новий напрям живопису, притаманний тому часові.

Варто згадати М. Бойчука та його школу, новий стиль неовізантизм-бойчукізм, який дав поштовх, зокрема, до творення ікон та релігійних картин, яким притаманна риса монументалізму. Револьюційний характер у живописі й іконописі бойчуків був успішно запозичений мистцями української діаспори, де без будь-якого політичного тиску таке мистецтво мало розвиток.

Закладено фундаментальні основи розвитку й оновлення української ікони, посилюючись на давню традицію, аналізуючи пережиток стильових епох, створені нові зразки, введено новаторство в пошуках змісту, передачі форми, кольорових партій та емоційного наповнення.

На жаль, для ікони в Україні розвиток призупинився в період Першої світової війни, поразки Української Народної Республіки та перевороту більшовиків, Другої світової війни і Радянського Союзу. І, як вже було згадано вище, українське ікономалювання продовжило свою часову трансформацію й оновлення в діаспорі.

Дослідник нової української ікони Д. Степовик акцентує увагу на трьох хвилях трудової еміграції та паралельному розвитку ікони в діаспорі. Перші дві (після Першої світової війни та міжвоєнний період) мали невелику кількість мистців, та все ж не до кінця вироблені критерії богословської ікони, стильові й іконографічні нюанси. Після третьої хвилі еміграції формується ціла українська емігрантська культура, а в серцевині – іконотворчість [6, с. 131–132]. Яскравими представниками нової української ікони в діаспорі є Петро Холодний Молодший, Святослав Гординський, Ювеналій Мокрицький, Христина Дохват, Микола Бідняк та багато інших.

Після Другої світової маємо значне піднесення ікономалювання та зацікавлення іконою світовим мистецтвознавством, колекціонерами та музеями.

Розквіт української ікони в Україні спостерігається із часом проголошення незалежності. Формуються дві офіційні школи на кафедрах сакрального мистецтва в Львівській національній академії мистецтв та Київській академії образотворчого мистецтва та архітектури. Очолили кафедри у Львові – Роман Василик, а в Києві – Микола Стороженко. Ці школи випускають і в наш час висококваліфікованих фахівців, майстрів іконопису.

Якщо детально вирівняти з вищеперелічених Львівську школу, то притаманними їй рисами є конструкторивний монументалізм та мінімалізм. Як пояснюють представники цієї школи, вишуканий мінімалізм очищає іконопис від зайвих надбудов, які століттями накопичувались, і звертає увагу на основне, що має бути в іконі, та вмщує лише потрібні й основні форми. Іконописець Львівської школи Святослав Владика коментує, що за пошуком композиції та форми сучасна ікона не втрачає свого молитовного призначення: «Якщо мова йде про професіонала свої справи, то він ніколи не перетне ту межу, коли для нього закінчиться іконопис, це для нього найважливіше», та додав, що потрібно розрізняти сакральне мистецтво і принцип іконописання. Львівська школа іконопису більшу увагу приділяє мистецтву іконографії [7]. Учні Львівської школи іконопису розділяють ікони та перформенси на сакральну тематику як літургійні й експозиційного характеру.

Представники нової генерації митців та іконописців мають своє бачення щодо розвитку нової ікони. Якщо простежити суто канонічний сучасний іконопис, то попри закладення тих «правильних» ермінійних чи зразкових рис, з'являються нові естетичні вирішення складок одягу, інтер'єрних чи екстер'єрних вирішень, зображення фауни та флори, пейзажів місцевості. У релігійних зображеннях з'являються нові співвідношення світлотіньової гри, форми, розмірів, кольору, гри лінії та плям, фактури та площинності.

Суб'єктивне сприйняття таких зображень віруючим теж різне, не до кінця люди готові звертатися до Бога через таку ікону, хоча так історично склалося, що темно-брунатні та умбруваті лики і приглушені кольори грецьких взірців ікон теж не були до кінця сприйняті і із часом були замінені на більш м'які, а строгі риси обличчя – на слов'янські. Та все ж ці зміни не вийшли за обумовлений канон ікономалювання, який прийшов в Україну після Хрещення Київської Русі в готовому вигляді.

Сьогодні маємо неофіційні школи українського сучасного сакрального мистецтва. Це осередки українського іконопису при монастирях, різноманітні гуртки й організації, які популяризують і вчать мистецтву ікони.

Представники українського духовенства мають своє бачення української сучасної ікони. Всесвятіший Патріарх Київський і всієї Русі-України Філарет акцентує увагу на розрізненні ікони та картини на релігійну тему. «Якщо зображення викладене в рамках іконографічного канону – то це ікона, молитовний образ, який має богослужбове призначення. Якщо воно виходить за ці рамки – це релігійна картина, яка покликана відобразити переживання митця, яка спрямовує нас до роздумів над питанням Буття» [8, с. 4]. Філарет підкреслює, що протягом десятиліть було штучно перервано традицію ікономалювання, і релігійні зображення та переживання були штучно заборонені в мистецтві. Велике значення для сакрального мистецтва має Незалежність України, яка розірвала ці штучні кайдани. Твори нового покоління митців дають українській спільноті можливість долучитися до священного мистецтва.

Блаженної пам'яті Любимир Гузар, Верховний Архієпископ Української греко-католицької церкви, звертає нашу увагу на «художницькі роздуми про сучасне сакральне мистецтво, про добро та мир, про Образ Спасителя й суть Свята, про добрі вчинки, які продиктовані сердечністю. Коли в сучасному світі митці звертаються до сюжетів Святого Письма, коли вони передають свої відчуття від зустрічі з Вічним – це завжди означає присутність в нашому бутті великої радості. Навіть коли релігійні сюжети, що надихають наших сучасників, сповнені гіркоти, болю і драматизму, а то й істинного трагізму – їх існування свідчить про Благую Вість, про можливість єднання, попри усі кордони, межі й різницю мов, культур, традицій» [8, с. 5].

5 січня 2019 р. у Стамбулі в районі Фанару в патріаршому соборі Св. Юрія Побідоносця патріарх Варфоломій підписав Томос про надання Автокефалії для Української православної церкви. «Його Всесвятість, звертаючись до Блажейнішого митрополита Епіфанія, зазначив, що після визнання Автокефалії Українська Церква стає вільною від будь-якого зовнішнього тиску і втручання, які були не на користь власної ідентичності» [9].

Отримання Томосу узаконює створення Української православної церкви, визнання її незалежності світовим православ'ям та Константинополем зокрема.

На нашу думку, така історична подія може мати вплив на сакральне сучасне мистецтво. Митрополит Іларіон підкреслює, що настрої духовенства можуть надихати чи спонукати на іконографічні зображення та сюжети, до розповідальної та якоїсь мірою роз'яснювальної функції ікони як слова. Якщо розглядати в площині компаративістики, то сучасне духовенство та церковні громади разом із мистцями можуть і творять у своїй співпраці нові композиційні вирішення й окреслення тієї соціальної дійсності, яка є актуальною та якоючесь мірою затребуваною.

Однією з основних тенденцій у виникненні нової іконографічної лінії може бути і сама історична подія створення Єдиної Української православної церкви й офіційне передання Томосу українському митрополитові. Так само ймовірно і зображення митрополитів Епіфанія та Філарета як представників Української церкви, які є одні з вирішальних постатей у контексті збереження та творення Єдиної Української помісної церкви. Мої роздуми на цю тему підтвердив представник Львівської школи іконопису Богдан Зятюк в інтерв'ю. На запитання про вплив отримання Томосу на творення нової іконографії мистець відповів: «Щодо Томосу, то думаю, що ні. Процес творення від цього не залежить. Але в іконографії цілком може бути відображений».

Можливе ймовірне наслідування іконографічних сюжетів чи творення нових за зразками церков із вкоріненими історико-етнічними рисами. Зокрема, хочемо звернути увагу на іконографію ікони «Слава Грузинській Церкві-Каталікос», ікона є у кожній грузинській церкві і, на нашу думку, підкреслює значення церкви в об'єднавчій функції грузинської спільноти, попри різні історичні перипетії. Створення даного сюжету припадає на кінець XIX ст. і належить руці іконописця, агіографа й історика Михайла Сабінашвілі (монах Гоброн). Дана ікона, окрім Богородиці та Христа, в образах своїх святих та національних воїнів, правителів, представників духовенства композиційно вміщує духовну християнську історію держави.

У підсумку варто зазначити, що надання Томосу та створення Помісної Української православної церкви створило хвилю суспільно-національного піднесення та поштовх до ідентифікації себе із церквою. На телебаченні та радіо духівництвом, істориками, юристами, релігієзнавцями та мистцями обговорюються всі тонкощі, деталі та наслідки творення Помісної Української православної церкви, нової структури, а також міжконфесійні взаємовідносини в межах держави. Можливо, саме ця довгоочікувана подія надихне українських мистців та іконописців в Україні та діаспорі на створення нових мотивів і сюжетів української сучасної ікони.

Список використаної літератури

1. Преподобний Іоан Дамаскін, 2010. Точний виклад православної віри. Переклад аспірантів Київської православної богословської академії під редакцією Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Київ : УПЦ Київського Патріархату. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/ioan-damaskin-tochnyj-vyklad-pravoslavnoj-viry/> (дата звернення: 18.07.2018).
2. Клявза К. Богословська герменевтика ікони. Пер. з пол. О. Мандрика. Львів : Свічадо, 2009. 128 с.
3. Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. Львів : Свічадо, 2008. С. 151.
4. Шпідлік Т., Гаргано І. Духовність грецьких і східних отців. Львів : Свічадо, 2007. С. 26.
5. Великий А. ЧСВВ. Українське християнство. Причини до історії української церковної думки. Еспанія : Видавництво оо. Василян, 1990. 221 с.
6. Степовик Д. Нова українська ікона XX і початку XXI ст. Традиційна іконографія та нова стилістика. Жовква : Місіонер, 2012. С. 17.
7. Львівська школа іконописців представила доробок останніх 20 років. Risu : релігійно-інформаційна служба України. 7 листопада 2017 р. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/kaleidoscope/68899/> (дата звернення: 22.01.2019).
8. Українські художники сакрального мистецтва кін. XX – поч. XXI ст. : альбом. Київ, 2008. С. 4–5.
9. Вселенський Патріарх Варфоломій підписав Томос для Української Православної Церкви. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. 5 січня 2019 р. URL: <https://www.cerkva.info/posts/vselenskyi-patriarkh-varfolomii-pidpysav-tomos-dlia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy> (дата звернення: 12.01.2019).
10. Плохій С. Царі та козаки. Загадки української ікони. Пер. з англ. Т. Григор'єва. Київ : Критика, 2018. 160 с.

**TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN ICON
IN THE CONTEXT OF MODERN RELIGIOUS PROCESS IN UKRAINE**

Mariana Balitska

*Ivan Franko National University of Lviv
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the concept and interpretation of icons in the context of a new religious reality formation in Ukraine. It focuses on the evolution of the Ukrainian icon of the XX – XXI centuries. The article puts forward the prospects for the modern Ukrainian iconography development influenced by the Ukrainian Orthodox Church formation. It evokes the example of Georgia, where a new iconographic scheme was established, emphasizing on the history of the Church and honoring the national statehood. The article uses synergistic, comparative, causal methods and method of art-knowledge analysis.

Key words: icon, iconography, tomos, icon creation, syncretism theology, canon.

УДК 168.1

СИСТЕМНО-ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДВОХ ВИДІВ БЕЗЕТАЛОННОГО ВИМІРЮВАННЯ

Віталій Готинян-Журавльов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет історії та філософії,
кафедра філософії та методології пізнання
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

У статті висунуто і проаналізовано припущення: якщо дві системні моделі (об'єкт вимірювання і квазіеталон) цілком або частково збігаються за концептом, то результат безеталонного вимірювання може бути представлений числом. Якщо дві системні моделі не збігаються за концептом, то результат безеталонного вимірювання не є числом. Відповідні приклади були наведені у статті. Проведено логічний аналіз цього припущення.

Ключові слова: безеталонне вимірювання, системні моделі, концепт, зміст, збіг.

Одним із девізів науки довгий час можна було назвати твердження, що будь-яку величину можна виміряти, а ту, яку не можна, треба перетворити на вимірну. Вимірювання виступає і як самостійний емпіричний метод, і як складова частина експерименту. За останні сто років значно розширилися межі застосування вимірювання завдяки його використанню в суспільно-гуманітарних науках, однак останнє пов'язане з низкою труднощів. Насамперед це пошук еталонів для більшості вимірюваних величин, а тому часто в науці використовуються альтернативні методи вимірювання, такі як шкалування, індексування, кодування, тестування тощо. Окремим самостійним альтернативним методом у науці є безеталонне вимірювання. У статті А.І Уймова, Г.А. Полікарпова було підкреслено, що «безеталонне вимірювання» – самостійний широкий клас вимірювань, які мають чималу цінність» [1, с. 131], однак термін «безеталонне вимірювання» зустрічається вкрай рідко і лише стосовно деяких методик. Так, про безеталонне вимірювання моральних, етичних понять і категорій йдеться в роботах О.П. Пунченка: «Безеталонне вимірювання може розглядатися як загальноновизначений людством інтервал, у межах якого позитивно функціонує зміст цього морального поняття або категорії. Моральні категорії та структурні, такі як норма, принцип, оцінка, ідеал, погляди, знання <...> не можуть мати єдиного кількісного еталону, оскільки вони функціонують як міра» [2, с. 364]. Ретельний логіко-системний аналіз проблеми вимірювання був проведений автором у роботі [3]. Зокрема, були виокремлені чотири види безеталонного вимірювання, проаналізована логічна підстава їх виокремлення, наведені приклади.

Безеталонне вимірювання є класом вимірювань, які здійснюються без використання еталона як чітко фіксованого міжнародного стандарту вимірюваної величини та без обов'язкового для еталонного вимірювання пошуку математичного відношення (більше – менше). Інколи в науці виникають ситуації, коли (за різних обставин) неможливо знайти еталон для вимірюваної величини. Замість еталонів дослідники використовують квазіеталони – об'єкти або інші характеристики, які не є міжнародними стандартами, а обираються зазвичай самим дослідником, і які можна брати як еталони для порівняння лише один раз, або можна взагалі відмовитися від використання еталонів, «замінивши» їх процедурою зіставлення ознаки з вимірюваною річчю або ж комбінацією параметрів, що утворюють

об'єкт. У подальших дослідженнях науковець може замінити квазіеталон на більш вдалий або на більш розповсюджений.

Низка прикладів показує, що безеталонне вимірювання неоднорідне: воно складається принаймні з чотирьох видів, які різняться способом і механізмом вимірювання. Два його види засновані на порівнянні вимірюваної речі з квазіеталоном і на порівнянні вимірюваної ознаки з ознакою-квазіеталоном [3]. Ці два види безеталонного вимірювання нагадують звичайне еталонне вимірювання, лише замість еталона використовується квазіеталон. Інші два види ґрунтуються на зіставленні ознаки з вимірюваною річчю та на комбінації ознак [3].

Оскільки два з зазначених видів безеталонного вимірювання схожі на еталонне, а в еталонному вимірюванні відбувається порівняння вимірюваної величини з однорідною до неї величиною, то видається цікавим: чи відобразиться ця вимога і в безеталонному вимірюванні? В еталонного вимірювання ця вимога є однією з вимог щодо отримання чисельного результату. За безеталонного вимірювання чисельний результат не є обов'язковим, інколи його так само важко отримати, як і знайти еталон вимірюваної величини. А тому виникає питання: в яких випадках можна отримати чисельний результат?

Метою статті є логіко-системний аналіз двох видів безеталонного вимірювання для з'ясування того, яким саме повинні бути об'єкт вимірювання і квазіеталон задля отримання чисельного результату.

Нами було висунуто припущення [3] щодо двох видів безеталонного вимірювання, а саме виду безеталонного вимірювання, заснованого на порівнянні вимірюваної речі з квазіеталоном, і виду безеталонного вимірювання, заснованого на порівнянні ознаки, що належить вимірюваній речі, з ознакою-квазіеталоном. Якщо представити як системні моделі об'єкт вимірювання та квазіеталон або ознаку-квазіеталон, і за системно-параметричного аналізу двох системних моделей їх концепти збігаються або частково збігаються, то для їх відношення можна отримати чисельний результат.

Розглянемо це припущення, але спочатку з'ясуємо, чому саме використовується системно-параметричний аналіз. Згідно з вимогами параметричної загальної теорії систем будь-який об'єкт, зокрема об'єкт вимірювання та квазіеталон, можуть бути представлені як системні моделі, що характеризуватимуться системними дескрипторами: концептом, структурою та субстратом, а також описуватимуться універсальними атрибутивними та реляційними системними параметрами. Оскільки системно-параметричний аналіз є універсальним методом, який можна застосувати до будь-якого об'єкта, то використання його в методології певним чином може «замінити» використання іншого універсального апарату – математичного. Але використання математичного апарату в суспільно-гуманітарних науках пов'язане з низкою труднощів, а тому погодимося з ак. А.І. Уйомовим, А.Ю. Цофнасом, І. Сараєвою щодо того, що «успіх у математизації гуманітарних наук буде досягнутий тоді, коли відповідні абстрактні форми будуть виявлені в надрах самого гуманітарного знання і лише згодом оброблені за допомогою математичних методів» [4, с. 11]. Саме тому необхідна проміжна ланка між математичними і реальними об'єктами в гуманітарних науках, які за своєю природою відрізняються від об'єктів дослідження природничих наук. Цією проміжною стало поняття «система». Видатний філософ академік А.І. Уйомов неодноразово підкреслював: «Самостійність цього методу проявляється у тому, що він може виступати аналогом математики там, де звичайна математика не застосовується» [5, с. 32].

Розглянемо системні дескриптори, які характеризують будь-яку системну модель. Концепт – це зміст системи. Він відіграє роль деякої умовної системи відліку, відомої ще до створення системи. Зазвичай дослідник задалегідь знає, в якому сенсі цікавить його

обраний для дослідження об'єкт, а тому концепт формулюється першим, ще до створення самої системної моделі.

Структура системи є відношеннями, що виникають між елементами системи, які мають назву субстрату системи. Структура і субстрат залежать від конкретної системи, що розглядається. Серед багатьох відношень, які існують між елементами, обирають одне – таке, що відповідає заданому концептові. Субстрат, тобто набір елементів, необхідно обрати таким, щоб на ньому можна було реалізувати структуру, яка б чітко відповідала заздалегідь обраному концептові. Структура системи та субстрат підпорядковані концептові.

На нашу думку, якщо дві системні моделі «квазіеталон» і «об'єкт вимірювання» є такими, що «цілком збігаються за концептом» чи «частково збігаються за концептом», то варто очікувати, що результат безеталонного вимірювання, заснованого на порівнянні двох речей або на порівнянні властивості, яка належить вимірюваній речі, з властивістю-квазіеталоном, може бути виражений числом. Може здатися дивним, що дві системні моделі частково збігаються за концептом. З цього можна зробити висновок: концепт-зміст системи є складним і ніби складається з декількох частин. Однак під частковим збігом за концептом, на відміну від повного збігу, припускаються деякі «вольності» у порівнянні концептів двох систем.

Так, якщо між концептами двох системних моделей існують родо-видові відношення, тобто концепт однієї системи є родовим поняттям для концепту іншої системи чи має родові відношення до обох концептів, наприклад, два концепти є видовими поняттями одного роду, то виходить, що концепти розглянутих систем – вимірюваного об'єкта і квазіеталона – будуть частково збігатися. Якщо ж між розглянутими системними моделями встановлюється третє значення цього реляційного системного параметра, а саме «цілком виключаються за концептом», то результат вимірювання не міститиме чисельного значення.

Як приклад можна навести співвідношення між курсами валют. Концепти двох систем (квазіеталона – «долара» й об'єкта вимірювання – «гривні») збігалися. І «гривня», і «долар» є «грошовими одиницями». Тобто родовим поняттям виступає поняття «грошові одиниці», а видовими поняттями відповідно є «гривня» і «долар». Результат порівняння двох валют має чисельне співвідношення, скажімо, 1:27. Пригадаємо приклад із безеталонним вимірюванням твердості мінералу за шкалою Мооса. Об'єктом вимірювання був мінерал, твердість якого треба було виміряти, а як квазіеталон розглядається один із десяти мінералів з умовної шкали Мооса. Таким чином, обидві системні моделі – квазіеталон і об'єкт вимірювання – збігаються за концептом. Вони обидва є мінералами. Результату вимірювання можна приписати число, яке є порядковим номером мінерала-квазіеталона за шкалою.

Розглянемо інший приклад із мультфільму «38 папуг», де відбувалося вимірювання довжини Удава шляхом порівняння з довжиною Папуги, Мавпи або Слононяги. За першого вимірювання умовним квазіеталоном був Папуга. Якщо представити Папугу й Удава як системні моделі, то концепти цих системних моделей частково збігатимуться: і Удав, і Папуга – тварини. Результат вимірювання може бути чисельним. Відповідно до результатів вимірювання один Удав дорівнював тридцяти восьми Папугам і одному крильцю Папуги.

Проаналізуємо приклади, в яких використовується операція порівняння вимірюваного об'єкта з квазіеталоном, але системна модель «вимірюваний об'єкт» і системна модель «квазіеталон» не збігаються за концептом. У такому разі чисельний результат не є обов'язковим, а інколи навіть не є можливим. Розглянемо уривок із твору Івана Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я». На початку твору сини Омелька Кайдаша обирають наречену старшому. Молодший син, Лаврін, котрий відрізнявся більш веселою вдачею, якісно

оцінює одну з претенденток: Одарка «тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист <...> сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці» [6, с. 7]. Проаналізуємо ці порівняння. Насамперед може виникнути ціла низка запитань: чи не значно ми розширили трактування поняття вимірювання, чи не звели ми будь-яке порівняння до вимірювання? Або ж, якщо пригадати, що за вимірювання відбувається не лише порівняння, а й приписування чисел за певними правилами, можуть виникнути такі питання: чи будь-яке порівняння неодмінно є вимірюванням із дотриманням чітких правил вимірювання і якими саме повинні бути ці правила? Слід підкреслити, що операція порівняння лежить в основі кожного еталонного і двох видів безеталонного вимірювання. За цих вимірювань відбувається порівняння з еталоном, квазіеталоном або ж ознакою-квазіеталоном. Як результат, відбувається приписування числа або ж ознаки за збігом ознак, які цікавлять дослідника. Безумовно, літературні порівняння більш яскраві, метафоричні, більш наочні. Автори творів не ставлять собі за мету отримати чисельний результат, порівнюючи, наприклад, красу дівчини і красу природи, але відбувається своєрідне оцінювання якості – краси. Саме слово «оцінювання» викликає в нас асоціації з оцінкою, навіть якщо ця оцінка не матиме чисельного вигляду. Про таке значне розширення трактування терміна «вимірювання» йшлося раніше. Так П. Лазарсфельд підкреслював, що саме визначення властивостей має назву описання, класифікації або вимірювання [7].

Так, якщо перейти від літератури до аналізу порівнянь у нашому прикладі, то за першого вимірювання Лаврін порівнював вимірюваний об'єкт – фігурку дівчини з обраним ним самим умовним квазіеталоном – очеретиною. Метою цього вимірювання був якісний опис об'єкта шляхом порівняння його з деяким іншим об'єктом, обраним як умовний квазіеталон. Результат зазвичай містить у собі відповідь на питання: чи збігаються вимірюваний об'єкт і квазіеталон за обраною, вимірюваною якістю. Далі Лаврін-дослідник продовжує вимірювати красу дівчини, добираючи до вимірюваного об'єкта найбільш точні квазіеталони, які б підкреслювали, уточнювали, акцентували увагу саме на тих якостях, що розглядаються. Виходить, що цей вид вимірювання своїм механізмом «нагадує» еталонне вимірювання лише тим фактом, що в процесі вимірювання порівнюються, зіставляються два об'єкти – вимірюваний об'єкт і квазіеталон. Оскільки еталони краси не змогли підібрати ані Лаврін, шукаючи дружину своєму братові, ані компетентне журі, яке обирає «Міс Всесвіт» та інших красунь, то це вимірювання залишиться безеталонним. Крім того, слід відзначити сильну залежність результату такого вимірювання, як і будь-якого позафізичного вимірювання, від настрою дослідника. Наприклад, ту саму дівчину старший брат Карпо якісно оцінює вже за допомогою зовсім інших квазіеталонів: «Стан, наче копистка, руки, як коцюби: сама як дошка...» [6, с. 7].

Тепер звернімося до іншого виду безеталонного вимірювання, заснованого на порівнянні ознаки, що належить вимірюваному об'єкту, з ознакою-квазіеталоном. Результат цього виду безеталонного вимірювання містить у собі відповідь на питання: чи збігається властивість, яка належить вимірюваному об'єктові і є вимірюваною властивістю, із властивістю, що виступає в ролі деякого умовного еталона – квазіеталона для порівняння? Якщо визначені властивості, які належать двом розглянутим системним моделям (об'єкту вимірювання і квазіеталону), внаслідок безеталонного вимірювання збігатимуться, то з усіх реляційних системних параметрів, що характеризують відношення між розглянутими системами, на наш погляд, заздалегідь можна передбачити існування одного реляційного системного параметра, а саме збіг (або частковий збіг) системних моделей за концептом.

Наведемо приклад із вимірюванням сили вітру за шкалою англійського адмірала Ф. Бофорта, в якій розглядаються, порівнюються два об'єкти: вітер, дію якого випробують на собі моряки в момент вимірювання, і вітер, ознаки якого описані в шкалі адмірала. Внаслідок вимірювання відбувалося зіставлення ознак. Якщо ознака, що належала вимірюваному об'єкту – вітру, збігалася з деякою з ознак-квазіеталонів, то об'єкту вимірювання приписувалася назва і кількість балів, котра відповідала ознаці-квазіеталону. У цьому разі порівнювалися ознаки, однакові за своєю суттю: всі ознаки містили в собі описання дії вітру. Подібне порівняння відбувається за вимірювання висоти хвиль за шкалою адмірала Дугласа.

Подібним чином безеталонно вимірюється якість знань, вмінь учнів, зміст їх відповіді або творів. Відбувається порівняння ознак відповіді учня з ознаками, які розроблені методичними працівниками, містять у собі ретельний опис того, якою має бути відповідь учня на відповідний бал, і які обрані та затверджені як квазіеталони для порівняння. Виникає питання: якщо існують такі розробки, вони чітко прописані і затверджені, то чому вони є квазіеталонами, а не еталонами для порівняння? На нашу думку, таких вимог неможливо стовідсотково дотриматися. Як би ретельно вони не були прописані, кожен вчитель зіставлятиме їх із відповіддю реального учня або студента, з відповіддю живої людини з її емоціями, настроєм, самопочуттям саме в цей день. У деяких дисциплінах наявна як теоретична, так і практична частина. Так, учень або студент може блискуче володіти теорією і не вміти так же блискуче втілити її в експерименті. Пригадаємо відомого австрійського фізика Вольфганга Паулі, якій був блискучим фізиком-теоретиком, але не міг поставити жодного досліду. Він мав таку вдачу, що навіть своєю присутністю міг зіпсувати експеримент: зазвичай щось ішло не за планом або ж виходили з ладу прилади. Друзі видатного фізика назвали це явище «ефектом Паулі». Тому кожен викладач, по суті, проводить позафізичне вимірювання, враховуючи не лише об'єктивні, а й певні суб'єктивні фактори.

Задля всебічного розгляду цієї гіпотези оберемо інший аналіз – логічний. Розглянемо, якими за своєю суттю, за своїм змістом повинні бути поняття «об'єкт вимірювання» і поняття «квазіеталон» для того, щоб отримати чисельний результат. Кожне поняття має дві важливі характеристики: зміст і обсяг. Так, зміст – це низка суттєвих властивостей, що дозволяють об'єднати в єдине ціле множину предметів. Обсягом поняття слід вважати всі предмети думки, які ним охоплюються. Пригадаємо, що за своїм змістом поняття можуть бути порівнянні і непорівнянні. Порівнянними поняттями слід вважати такі поняття, які містять загальні та суттєві ознаки, за якими їх можна порівняти. Найчастіше до порівнянних понять можна віднести поняття, які мають найближче загальне родове поняття, незалежно від того, чи збігаються ті поняття за змістом за всіма іншими, чи не збігаються, виключають одне одного або не виключають. До порівнянних понять також віднесемо такі поняття, до яких можна знайти хоч і не найближче, але все ж таки загальне родове поняття, що міститиме більш-менш суттєві для них ознаки. Наприклад, і поняття «тройнда», і поняття «комаха», і поняття «лев» об'єднує одне загальне поняття «живий організм».

До непорівнянних понять слід віднести ті поняття, у змісті яких немає яких-небудь суттєвих і загальних ознак. Наприклад, до непорівнянних понять можна віднести поняття «закон всесвітнього тяжіння» та поняття «еталон».

Такий поділ понять має дещо умовний характер, оскільки ступінь порівняння, як і ступінь непорівняння, може бути різною. Дуже багато таких віртуозних порівнянь понять, які, на перший погляд, зовсім не мають загальних ознак, можна знайти у Козьми Пруткові. Одним із моїх найулюбленіших афоризмів є порівняння мудрості та супу з черепахи: мудрість подібна до супу з черепахи, бо не кожному доступна. Але у разі використання

непорівнянних понять все ж таки слід бути обережними і не доводити ситуацію до зовсім комічних порівнянь. Більш ретельного аналізу непорівнянних понять логіка не наводить, оперуючи далі лише з порівнянними поняттями.

Так, на нашу думку, отримати число шляхом описаних двох видів безеталонного вимірювання можна лише в тих випадках, коли як квазіеталон і вимірюваний об'єкт використовуються об'єкти, які з боку логіки представлені порівнянними поняттями. Так, у більшості наведених прикладів, зокрема в тих, де відбувалося порівняння твердості двох мінералів, сили вітру, висоти хвиль, відповідей учнів (студентів) із відповіддю, наведеною в нормативних документах, або відбувалося створення рейтингу учнів, порівнювалися майже однакові за змістом поняття. У прикладі з вимірюванням довжини Удава за допомогою порівняння з довжиною Папуги, Мавпочки та Слононяти використовувалися поняття, яким легко було знайти найближчий рід – «тварини».

Якщо йдеться про літературні порівняння, як у нашому прикладі з описом наречених, то тут порівнюються майже непорівнянні поняття, схожі не за суттєвими ознаками. Тому, на нашу думку, майже не вдається навести правила задля отримання чисельного результату вимірювання.

Висновки. Нами з'ясовано, яким чином у безеталонному вимірюванні проявляється одна з основних вимог еталонного вимірювання, а саме те, що виміряти будь-яку величину означає порівняти її з однорідною до неї величиною, прийнятою за одиницю цієї величини. Тобто об'єкт вимірювання й еталон вимірюваної величини повинні бути однорідними об'єктами. У разі безеталонного вимірювання, коли числу не надається такого строгого значення, поняття «об'єкт вимірювання» та «квазіеталон» повинні бути порівнянними поняттями або ж ці дві системні моделі повинні цілком або частково збігатися за концептом.

Список використаної літератури

1. Уёмов А.И., Поликарпов Г.А. К проблеме безэталонного измерения в микрофизике. *Проблемы диалектико-материалистического истолкования квантовой теории* : Материалы 4 Симпозиума по гносеологическим проблемам измерений. Киев : Наукова думка, 1972. С. 127–140.
2. Пунченко О.П. Безеталонне вимірювання духовності. *Актуальні проблеми духовності* : збірник наукових праць. 2008. № 2 (18). С. 361–365.
3. Готинян В.В. Логіко-системні аспекти проблеми вимірювання : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.02. Одеса, 2005. 186 с.
4. Уёмов А., Сараева И., Цофнас А. Общая теория систем для гуманитариев : учебное пособие / под общ. ред. А.И. Уёмова. Wydawnictwo «Universitas Rediviva», 2001. 276 с.
5. Уёмов А.И. Системный подход и общая теория систем. Москва : Мысль, 1978. 272 с.
6. Нечуй-Левицький І.С. Кайдашева сім'я. Київ : Рад. шк., 1990. 416 с.
7. Лазарсфельд П.Ф. Измерение в социологии. *Американская социология: Перспективы, проблемы, методы*. Москва : Прогресс, 1972. 146 с.

**SYSTEMIC LOGICAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF TWO TYPES
OF THE STANDARDLESS MEASUREMENT**

Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova

*Odessa I.I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy,
Department of Philosophy and Methodology of Cognition
Dvoryanskaya str., 2, Odesa, 65082, Ukraine*

We proposed an idea at the article: if two system models (the measurement object and the quasi-standards) are coinciding (or partially coincide) according to the concept, then the standardless measurement result could be a number. If two system models are not coinciding according to the concept, then the standardless measurement result could not be a number. The examples are discusses at the article. The logical analysis of this idea is provides at the article.

Key words: standardless measurement, system models, concept, purport, coincidence.

УДК 1.141.304.2

КОНЦЕПТ МЕДІАЕКОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ МАНІПУЛЯТИВНИХ АСПЕКТІВ МЕДІАКУЛЬТУРИ

Оксана Гутовська

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Митрополита Андрія, 5, 79000, м. Львів, Україна*

Здійснено концептуальний аналіз понять «медіаекологія» та «медіасередовище» у філософському контексті. Показано, що ціннісна розмитість, проблеми самоідентифікації та некритичність мислення є чинниками, що уможливають маніпуляції свідомістю в медіасередовищі. Особливістю маніпуляційного впливу медіаобразів на свідомість людини є їхня позарациональність і надрефлексивність.

Ключові слова: медіа, медіаекологія, медіасередовище, маніпуляції, самоідентифікація.

У сучасному глобальному світі особливе місце у житті людини і суспільства займають медіа, дедалі більше заповнюючи собою культурний простір, а медійність постає однією з ключових характеристик соціокультурної реальності. Роль медіа настільки велика, що суспільство сьогодні справедливо іменується медіалізованим, узалежненим від медіа, а його функціонування тісно пов'язане з інформаційними мережами, що визначають його розвиток. Сьогодні, найперше в західноєвропейському й американському науковому світі, можемо спостерігати актуалізацію уваги до медіаекологічного концепту, що свідчить про зростання значимості медіаекологічної парадигми, яка може вважатися однією з ключових характеристик сучасності, проте у вітчизняній філософії він відрефлексований вкрай мало.

Метою статті є здійснення концептуального аналізу поняття медіаекології у філософському контексті, окреслення особливостей взаємодії людини з медіасередовищем через призму проблеми ціннісної самоідентифікації та маніпулятивних аспектів медіакультури.

Відомими дослідниками медіаекології вважаються: М. Маклюєна, Н. Постман, К. Лум, Т. Дженкареллі, К. Ністром, С.К. Ленгер, Г. Бейтсон, В. Савчук, К. Якубович, Б. Потятиник, Н. Габор, В. Степанов та ін. Аналіз соціокультурних і антропологічних трансформацій під впливом інформаційних технологій знаходимо в роботах П. Вірільо, П. Слотердайка, Д. Ватгімо, В. Флюсера; аналіз медійності сучасної культури – у працях З. Баумана, М. Кастельса, О. Тофлера, Г. Маркузе, Г. Дженкінса та ін.

Медіаекологія постає інтегральною міждисциплінарною сферою (включає в себе дослідження зі сфери інформаційних технологій, соціокультурної візуалістики, семіотики, лінгвістики, культурології, філософії, теорії систем, кібернетики, мистецтва, історії та ін.), таким поглядом на світ крізь призму нової штучної реальності, який вивчає медіа, технології та комунікації та їх вплив на навколишнє середовище і людину зокрема [13], на культуру й суспільство. Медіаекологія зосереджена найперше на інтеграції й динамізмі медіа та технологій у житті людини, на поясненні того, яким чином наші взаємодії з медіа полегшують чи перешкоджають нашому виживанню і як ми змінюємося під їхнім впливом. Впровадження самого поняття та теоретичні обґрунтування концепції медіаекології вперше знаходимо в М. Маклюєна в 1962 р. («Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини» [4]), а дотичний термін «екологія середовища» в 1968 р. вводить Н. Постман [6], маючи на увазі те середовище й технології, в межах яких функціонує людська культура. «Екосистема засобів

масової інформації визначається за аналогією з традиційною біологічною екосистемою як система, що складається з людей і засобів масової інформації та технологій, через які вони взаємодіють і спілкуються один з одним. Вона також включає мови, якими вони висловлюють і кодують їхню комунікацію... Мова і технології опосередковують і створюють середовища, такі як медіа. Медіа та мови – це і техніка, й інструменти, як і будь-яка інша технологія. Медіа та технології – це мови вираження, які, як мова, передають інформацію з власною унікальною семантикою та синтаксисом» [11, с. 33–34]. Враховуючи це, Р. Логан стверджує, що екологію медіа не слід обмежувати лише ЗМІ, слід включити в дослідження технології комунікації та мову, взаємодії з інформаційними системами. «Основні положення медіаекології можна сформулювати в таких тезах: 1) медіа фіксують наше сприйняття й організують наш досвід; 2) медіа вбудовані в моделі соціальної поведінки і взаємодії; 3) медіа розділяють і пов'язують нас» [2, с. 89].

Таким чином, під медіаекологією слід розуміти будь-які комунікаційні технології, які впливають на почуття, цінності людини через медіасередовище. Медіасередовище можна визначити як сферу культури і глобальну систему, що присутня на всіх рівнях життя сучасної людини і через яку людина за допомогою масових комунікацій пов'язана з навколишнім світом, а утворене воно системою зв'язків тих, хто продукує і транслює інформацію, і тих, хто її споживає. Це середовище активно впливає на світовідчуття і світосприйняття людини. У більш вузькому значенні медіасередовище можна витлумачити як систему повідомлень, яка нав'язує людині певні способи мислення і поведінки, соціальні ролі та моделі; це технології та методи, способи донесення інформації та кодекси спілкування, які відіграють провідну роль у людських справах. Вплив будь-якої технології може змінюватися залежно від середовища, в якому ця технологія діє. Слід наголосити, що на основі сучасних медіа створюються комунікативні образи, медійне середовище певної конституції, що впливає на людину, формує світосприйняття і розкривається через соціокультурні практики. Функціонування сучасного суспільства загалом дуже тісно пов'язане з інформаційними мережами та медіакультурою, які впливають на його розвиток. Наприклад, зрозуміло, що жодні глибинні зміни соціальної системи чи окремої особистості неможливі без змін у системі ціннісних орієнтацій, закладених у культурній матриці суспільства, яка визначається і рівнем медіакультури.

У контексті осмислення складних за структурою зв'язків системи «людина – медіа – соціум» маємо розуміти, що мережа, медіасередовище є одночасно і можливістю, і засобом, і ресурсом для творчості. Вона впливає на природу людської ідентичності та постає одним із важливих чинників антропологічного перевороту. Глобальні інформаційні потоки переносять соціальні відносини у віртуальний вимір, де людина почасти опиняється в екзистенційній самотності, відчуваючи власне перебування в мережі – як безцільне блукання серед таких самих ізольованих монад. «Людина губиться серед безлічі смислів і стилів, які давно перейшли в категорію товару. Їх нав'язливо пропонують, насильно змушуючи міряти на себе, позбавляючи права на істинний вибір. За вивіскою «загальнолюдських цінностей» глобалізована культура пропонує ерзаці «вільної людини» [3, с. 147–148].

Взаємодія світу людини і створеного нею світу медіа доволі складна. Сучасне медіасередовище є самостійною складно організованою системою на підставах певної логіки, яке легко втягує людину і певним чином трансформує людську сутність, зокрема спричиняє антропологічні кризові моменти; воно постає потужним чинником сучасних політичних, економічних, соціальних практик, комерційної діяльності, повсякденного буття людини, де стали осмислюватися смисложиттєві проблеми. Слід детальніше на цьому зупинитися. Занурення людини у медіасередовище створює своєрідний комунікативний модус, який

трансформує свідомість, цінності, самоідентифікацію. Медіареальність, поєднуючись із життєвим світом людини, утворює певні форми сприйняття і діяльності в медіасередовищі. Згідно з ідеями М. Савчука, зрісшись із медіями, людина стає комунікантом – інстанцією як передачі інформації, так і її середовищем, формується гомогенне масове тіло, або медіасередовище. Комунікант постає ім'ям нової форми ідентифікації, але не самоідентифікації [5]. Занурення в це середовище відбувається практично з дитинства, а це зумовлює той факт, що сучасне покоління людей сприймає медійну культуру (найчастіше візуальну) як первинну (вони знайомляться з нею швидше, ніж з абеткою чи певним видом мистецтва). Іншими словами, медійні образи та символи випереджують взаємодію з живими образами навколишнього світу. Медіасередовище уможливорює прагнення до безмежного розширення локальності людської свідомості, інтелектуальної активності, дистанційної присутності людини у незворотному часі та безкінечному просторі мережі, створює нові можливості і способи комунікування, але так само призводить до медіазалежності. Зрозуміло, що комунікацію не можна тлумачити лише як обмін смислами між адресатом і адресантом. Це складний процес розуміння, який неможливо локалізувати тільки у визначеній площині екзистенції, а навпаки, слід розуміти як співіснування локальних сенсів і ситуацій.

Підґрунтям виникнення медіаекології й одночасно її актуалізацією в сучасних умовах стала низка проблем, які особливо гостро і відносно недавно стали наріжними для сучасної людини. Серед них можна назвати захист приватної інформації й особистого життя, інформаційна перенасиченість людини і загубленість у потоках інформації, медіаагресія, медіазалежність, омереження свідомості та ін. Серед актуальних проблем медіаекології, пов'язаних із ціннісно-світоглядними аспектами людської самоідентифікації, можна назвати питання свободи й відповідальності людини в медіасередовищі, маніпуляційні впливи, ціннісну розмитість ідентифікації. Сучасні медіа багато в чому визначають самоідентифікацію людини (часто позбавляючи останню засадничих підстав для самоідентифікації), її ціннісні орієнтири. Виходимо з того, що самоідентифікація передбачає відчуття власної моральної, когнітивної суб'єктності та спроможність свідомо вирішувати свої смисложиттєві проблеми на основі ієрархії особистих цінностей. У медіасередовищі ці аспекти розмиті, а то й невизначені чи взагалі знівельовані. «Цінності в інформаційному просторі не співвідносяться ні з минулим, ні з майбутнім, не мають передбачуваної послідовності. Будучи спакованими в одночасі, вони уникають втілення у локальний досвід, але перебувають у полі символів, що породжують образи і категорії, здатні формувати і змінювати людську поведінку» [3, с. 147]. Це уможливорює маніпуляції людською свідомістю. Сучасні мережеві комунікативні практики шляхом маніпуляцій здатні сприяти особистісній деструкції індивіда через зведення його лише як до засобу досягнення певних цілей (наприклад, політичних, комерційних чи ін.). На противагу таким практикам існують і конструктивні комунікативні медіалізовані практики, спрямовані на актуалізацію особистісних характеристик людини (наприклад, підвищення рівня комунікабельності, незалежності від думки оточення, посилення почуття відповідальності за свої дії та ін.), сприяють самотворенню цілісної особистості. Маніпулятивний дискурс з-поміж інших видів медіалізованого впливу вирізняється найперше тим, що приховуються справжні цілі комунікативного впливу, тобто це латентне управління людьми, коли їх умисно і приховано спонукають до певних дій, формуючи у свідомості певні уявлення, цінності, мотиви за допомогою створення конкретних образів, які часто не відповідають реальному стану речей. Можна штучно створювати викривлені конструкти, задавати онтологічні межі, що в силу різних шляхів (багаторазового повторювання, звернення до стереотипів, до міфів, маніпуляції статистичними даними, при-

мітивізації ідей, транслювання через «авторитетні джерела», яскраву подачу інформації та ін.) закріплюються у свідомості людини і домінуватимуть із якогось моменту над нею, спотворюючи адекватну картину реальності. Наприклад, маніпулювати інформацією можна, викривлюючи її або замовчуючи. Комунікативні маніпуляції можуть утворюватися шляхом виривання фраз із контексту, обробки (дуже часто негативними емоціями) та вписуванням в інший контекст, підміною нейтральних понять на емоційні й оціночні і т. д. Як наслідок, маніпуляція призводить до фрагментарності свідомості, сприйнятливості до психологічного впливу, збільшення імовірності непередбачуваності людської поведінки. І оскільки об'єктивно людина постає об'єктом впливу світу, то певною мірою піддається таким впливам. Вдало на одному з таких маніпулятивних аспектів у медіасередовищі наголошують у своїй статті К. Мілберрі і С. Андерсон [12]. На їхню думку, розуміння соціальної динаміки, що формує Інтернет, є життєво важливим, оскільки влада медіа набуває нових вимірів у цифровій сфері. Інтернет дедалі більше необхідний для участі в суспільному житті, але медіакорпорації продовжують формувати онлайн-архітектуру відповідно до власних вузьких комерційних інтересів. У своєму прагненні формувати архітектуру інтернету інтернет-медіакомпанії створюють синергетичні мембрани з заданими схемами, які обмежують свободу користувачів. Ці мембрани разом утворюють новий шар Інтернету – шар Google, який обмежує й обробляє діапазон руху користувачів у вузькому, приватизованому фрагменті всесвітньої павутини. Це ставить під загрозу створення системи комунікації з громадськими орієнтаціями, що є важливим для спільного та демократичного діалогу (наприклад, соціальна мережа Facebook із її великою кількістю додатків і веб-інструментів є одночасно комерційним вторгненням у соціальне життя) [12]. Google створює профіль кожного користувача мережі, володіючи даними про його вік, стать, доходи, локалізацію, витрати, поїздки, мобільного оператора, зміст електронної пошти і т. д. Тобто питання приватності та безпеки постає неоднозначно у контексті перетворення особистої інформації на звичайний комерційний ресурс (наприклад, у потужних соцмережах на кшталт Facebook, Instagram чи ін.).

Медіасередовище через медіатексти, інтерпретаційні алгоритми витворює оціночні смисли, які впливають на ставлення людини до інформації, на формування семантично-когнітивних установок і парадигми індивіда. Тобто інформація подається не просто, а крізь визначену призму системи цінностей та орієнтацій. А оскільки аудиторія в переважній більшості сприймає медіатексти некритично, то через маніпулятивні техніки насаджуються ідеї, стереотипи, моделі поведінки. Людина настільки звикає до отримання проінтерпретованої інформації, що починає довіряти цим каналам, а довіра послаблює критичність мислення. За словами Ж. Бодріяра, «все більше і більше має шанс існувати лише те, що може бути прочитане (те, що повинне бути прочитане: «збірник легенд»). І тоді не буде більше питань про істину світу чи про його історію <...> саме таким чином смутному, конфліктному, суперечливому світові кожен вид ЗМІ нав'язує свою власну логіку, більш абстрактну <...> нав'язує себе, ЗМІ, як послання, за виразом Маклюєна. Саме субстанцію роздрібненого, відфільтрованого, переінтерпретованого згідно з технічним і «легендарним» кодом світу ми «споживаємо» [1, с. 161]. Маніпуляція обов'язково обходить або підриває раціональні можливості суб'єкта. Сформована чи трансформована внаслідок такого впливу картина реальності призводить до заміщення дійсної реальності на реальність медіадискурсу і подається як єдино можлива або ж єдино правильна картина світу. Вона не викликає сумнівів і стає індивідуальним чи соціальним орієнтиром у певному напрямку. Медіа транслюють інформацію так, щоб підтвердити наявну картину реальності і щоб не виникало сумнівів щодо неї.

Можна підсумувати, що для розуміння нового модусу соціокультурної ситуації сьогодення – медіаекології – важливо розуміти, що в її основі лежить комунікативна природа, яка формується в контексті міжособистісного спілкування та різних форм медіапрактик. Особливою рисою медіаманіпулятивного впливу є формування квазіреальної картини світу, що насправді витісняє реальність конструкціями медіадискурсу і подається як краща і єдина з можливих. Медіаобрази мають маніпуляційний вплив на свідомість людини більшою мірою через свою позарациональність і надрефлексивність (тобто вони більше відчуються, аніж розуміються), а одним із факторів, який цьому сприяє, є ціннісна розмитість, що впливає на самоідентифікацію людини в медіасередовищі. Одним із чинників, що дозволяє протистояти маніпулятивним інтенціям у медіасередовищі, є філософське мислення завдяки своїй логічності, критичності, внутрішній зв'язності та послідовності, а також аргументованості й обгрунтованості.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва : Культурная революция; Республика, 2006. 269 с.
2. Колесникова Д.А. Медиаэкология. Медиареальность: концепты и культурные практики. Санкт-Петербург : Фонд развития конфликтологии, 2017. 388 с.
3. Мазур Л.І. Самоідентичність особистості як філософсько-антропологічна проблема. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 432 с.
4. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. Москва : Жуковский «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. 464 с.
5. Савчук В. Медиафилософия: приступ реальности. Санкт-Петербург : Издательство РХГА, 2013. 350 с.
6. Casey Lum M.K. Perspectives on Culture, Technology and Communication. The Media Ecology Tradition. New York : Hampton press, 2005. 424 p.
7. Gencarelli T. The intellectual roots of media ecology in the work and thought of Neil Postman. *The New Jersey Journal of Communication*. 2000. Vol. 8 (1). P. 91–103.
8. Islas O, Bernal J.D. Media Ecology: A Complex and Systemic Metadiscipline. URL: https://www.researchgate.net/publication/309019615_Media_Ecology_A_Complex_and_Systemic_Metadiscipline.
9. Jakubowicz K. Nowa ekologia mediów. Konwergencja a metamorfoza. Warszawa : Poltext, 2011. 328 s.
10. Jones S. Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety. University of Illinois at Chicago, USA. Sage Publications Ltd., 1997. 272 p.
11. Logan R. Understanding New Media: Extending Marshall McLuhan; Peter Lang Inc : New York, USA, 2010. 389 p.
12. Milberry K., Anderson S. Open Sourcing Our Way to an Online Commons: Contesting Corporate Impermeability in the New Media Ecology. *Journal of Communication Inquiry*. Vol. 33. № 4, October 2009. P. 393–412.
13. West R., Turner L.H. Introducing Communication Theory: analysis and application. New York : McGraw-Hill Education, 2013. 656 p.

**CONCEPT OF MEDIA ECOLOGY IN THE CONTEXT OF MANIPULATIVE
ASPECTS OF MEDIA CULTURE**

Oksana Hutovska

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Mytropolyt Andrei str., 5, 79000, Lviv, Ukraine*

The conceptual analysis of the concepts of “media ecology” and “media environment” in the philosophical context is carried out. It is shown that value blurriness, problems of self-identification and uncritical thinking are factors that allow manipulation of consciousness in the media environment. The peculiarity of the manipulative influence of media images on human consciousness is their extrarationality and super-reflexiveness.

Key words: media, media ecology, media environment, manipulation, self-identification.

УДК 38.091.12.011.3-051

ОСОБЛИВОСТІ ОПОРУ ЗМІНАМ У КОЛЕКТИВІ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Неля Заблоцька-Сеннікова

*Державний заклад «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»,
кафедра публічної служби та управління навчальними й соціальними закладами
пл. Гоголя, 1, 92703, м. Старобільськ, Луганська обл., Україна*

Зміни є необхідною складовою частиною розвитку організації. Від того, наскільки швидко вищий навчальний заклад може адаптуватися до сучасних суспільних і економічних відносин, відповідати на запити, залежить ефективність його роботи та затребуваність освітніх послуг.

Ключові слова: зміни, опір змінам, організація, викладач, організація діяльності, вища школа

Сучасні економічні, соціальні перетворення створюють умови для розвитку ринкових відносин у країні. Для ефективного функціонування в таких умовах освітнім організаціям потрібно відповідати сучасним запитам і бути гнучкими, створюючи необхідні умови для надання послуг, які мають бути конкурентоспроможні. Першочергово акцент робиться на людському потенціалі. Тому сучасний викладач повинен постійно вдосконалювати свої знання, вміння та навички, використовувати у своїй діяльності нові технічні можливості.

Ринкові відносини створюють умови, коли вищі повинні мати необхідну конкурентоспроможність, аби успішно функціонувати і розвиватися. За нових умов викладач займає головне місце, тому що є тією людиною, котра безпосередньо надає освітню послугу. Через постійні зміни та потреби відповідати критеріям особистість перебуває у стресовому стані (страху некомпетентності, втрати статусу, страху покарання), тому дуже важливо формувати психологічну готовність до змін.

Таблиця 1

Основні підходи до аналізу сутності змін в організації [14]

Назва підходу	Основні ідеї підходу
Стратегічний підхід	Під стратегічними змінами слід розуміти певні дії, які змушують організацію переходити з одного стану в інший, якісніше і своєчасно реагувати на зміни зовнішнього середовища, що сприяє постійному розвитку організації, а за систематичного проведення змін неухильно призводить до підвищення якості її функціонування
Інноваційний підхід	Інновації та нововведення спрямовані на економічні перетворення будь-яких компонентів у структурі або функціонуванні організації
Структурно-процесуальний підхід	Серед основних сфер організаційних змін слід виділяти такі: завдання; бізнес-процеси; структуру; технології; співробітників. Системна природа організацій повинна перетворюватися в кожній із перерахованих сфер і відбиватися на всіх елементах організації
Особистісний підхід	Діяльність менеджера потребує багатьох психологічних зусиль, серед яких особливого значення набуває «людський фактор» – готовність до перетворень, які відбуваються в організації

Зміна – один із основних дискурсів філософії. Зміна означає перетворення в інше, перехід із одного якісно визначеного буття в якісно інше визначене. Зміна визначається обсягом і напрямом, тривалістю та швидкістю. Тобто це стан, альтернативний стабільності, перехід із одного стану в інший, перемену змісту в часі [13].

Сьогодні від того, наскільки швидко виші можуть змінюватися й адаптуватися до сучасних умов і викликів, залежить ефективність і затребуваність ВНЗ та послуг, які заклад надає. Зміни – це необхідність сьогодення, їх потрібно враховувати та вміти прогнозувати.

Здебільшого зміни сприймаються позитивно колективом, але в деяких випадках можлива і негативна реакція, яка породжує опір втіленню нововведень і змін. Під опором змінам можна розуміти будь-які дії чи бездіяльність працівників, що спрямовуються на протидію здійсненню перетворень в організації, їх дискредитацію. Частіш за все створюють опір змінам не ті працівники, котрі мають побоювання щодо змін, а ті, які самі бояться змінитися внаслідок цих змін. Тому співробітники намагаються перешкодити змінам, щоб не потрапити в нову, не зовсім зрозумілу для них систему, в якій необхідно буде практично усе робити за новими правилами, новими вимогами, тобто вийти зі своєї «зони комфорту» та бути готовими до нових якісних змін. Будь-які зміни завжди будуть викликати опір у працівників організації, що потрібно обов'язково враховувати в плануванні нововведень. Адже опір може призвести до відтермінування початку реалізації процесу змін, відставання у майбутньому від планів і порушення дедлайнів [15].

Можна також класифікувати опір змінам за такими критеріями:

За формою прояву:

- латентний (прихований, пасивний) опір змінам (працівники не демонструють у відкритій формі свого невдоволення, небажання працювати в умовах змін);
- відкритий (явний, активний) опір змінам (працівники відкрито демонструють невдоволення змінами в організаціях, виступають проти впровадження нововведень).

За силою впливу виокремлюють: незначний, відчутний або сильний опір змінам (показники опору систематизуються від найменшого супротиву змінам до повного неприйняття змін за силою опору).

За рівнем виникнення виокремлюють:

- індивідуальний (опір окремих працівників);
- груповий (опір окремого колективу людей);
- системний (опір усієї організації).

За тривалістю існування класифікують:

- короткостроковий опір (нетривалий опір змінам, спостерігається негативна реакція на конкретні ситуації);
- довгостроковий опір (працівники за будь-яких умов і переконань не бажають працювати в умовах змін або впроваджувати інновації) [15].

До негативних факторів, або ж ризиків для організації, можна віднести й те, що зміни: розмивають стабільні системи та відносини; можуть змінювати або руйнувати наявні соціальні конструкції й звичаї; «перебудовують» організацію. Тому часто процес змін викликає острах, побоювання та підозру у працівників. Акцент у діяльності зміщується у бік ефективності роботи, якісної складової частини, що супроводжується дедлайнами та підвищенням вимог до кінцевого продукту, нерівномірністю роботи працівників (залежить від досвіду та індивідуальних характеристик особистості та від взаємовідносин у колективі, готовності до нововведень). Таким чином створюються стресові умови роботи. Якщо не регулювати цей стан, то постійний стрес призведе до переобтяжень працівників і зниження ефективності роботи.

Водночас зміни можна та потрібно розглядати у розрізі можливостей, які відкриваються перед організацією та співробітниками, якщо налагодити роботу таким чином, що нововведення гармонійно втілюватимуться у роботі організації та доповнюватимуть уже усталену систему взаємозв'язків. Важливо показати колективу вищу позитивні сторони змін, перспективи. Це дасть можливість для розвитку особистісної мотивації до прийняття змін працівниками, стимулює навчання колективу протягом усього життя; дасть працівникам більше можливостей у процесі прийняття рішень; сприятиме зростанню ініціативності. Ускладнюються або модернізуються сфери активності працівників, створюються можливості для спільної роботи; стимулюється розвиток самоуправління робочим часом (із боку співробітників); стимулюється особистісний розвиток працівників та ін. [16].

У роботі «Менеджмент персоналу» виділено основні завдання розвитку працівників організації. По-перше, це здійснення професійної підготовки, створення сприятливих умов для ефективної роботи працівників шляхом запровадження гнучкої системи безперервної післядипломної освіти працівників. По-друге, організація виробничої адаптації співробітників, їх професійно-кваліфікаційного просування для реалізації цілей стратегічного управління. По-третє, забезпечення більш повного використання здібностей, інтересів і нахилів працівника, його освітнього та професійного потенціалу для впровадження у практику нововведень, високих технологій і підвищення гнучкості організації, її конкурентоспроможність на ринку. Наступним завданням є проведення оцінювання персоналу, застосування результатів оцінювання під час здійснення виробничої адаптації, атестації працівників, забезпечення взаємозв'язку атестації зі стратегією управління конкурентоспроможністю працівників організації. Формування позитивного ставлення колективу до організації, її керівництва є також однією з головних цілей і результатом спрямованого планування кар'єри працівників, ефективного матеріального і нематеріального стимулювання їх розвитку, підвищення престижу та привабливості організації серед молоді й інших груп населення [17].

Як вже зазначалося, розвиток особистості працівника повинен бути організований і спланований, включати такі складники: тренінги, які може проводити як окремо найнятий спеціаліст, так і більш досвідчений співробітник організації; потрібно також мотивувати та стимулювати співробітника до саморозвитку – підвищувати рівень знань, вивчати нові методи й оволодівати новими сучасними техніками, наприклад, викладу навчального матеріалу або ж роботи зі студентами. Суттєвою складовою частиною є аналіз та оцінювання роботи працівника, його індивідуальних показників, у цьому питанні дуже важливо отримати фідбек від працівника – його оцінку своєї роботи, подальші плани та, можливо, проблеми і побоювання, що заважають досягти поставленої мети. Важливо також окреслити, враховуючи плани працівника, професійне майбутнє – можливе переміщення особи чи «по вертикалі», чи «по горизонталі» в організації або ж обговорити делегування повноважень [13]. Плануючи зміни в організації, варто також зосередитися і на стратегії управління колективом залежно від різновиду організаційних змін, щоб зменшити фактор опору змінам.

У роботі І.І. Сташкевича [18] наведено порівняльну таблицю з оптимальним вибором стратегії управління колективом залежно від змін (табл. 2).

Також слід зауважити, що в процесі введення змін важливу роль відіграють і індивідуальні характеристики працівників (інтроверт – екстраверт, тип темпераменту), що може значно вплинути на результат, час втілення змін, можливі реакції. Наприклад, флегматику знадобиться більше часу для адаптації до нового, ніж його колезі-холерику. Можна також виділити типи особистостей:

Таблиця 2

Вибір стратегії управління персоналом залежно від моделі організаційних змін на підприємстві

Модель організаційних змін	Основа моделі змін	Пріоритетне завдання управління персоналом
Модель запланованих змін	Заплановані зміни. Повністю підпорядковані лідеру	Інформаційний вплив, реорганізація обов'язків і повноважень, розробка нової системи стимулювання
Модель перерваної рівноваги	Чергування етапів еволюції та революції, перехід відбувається за конкретних умов	Різні завдання залежно від стадій. Наприклад, на етапі розвитку через співпрацю – розвиток командної роботи
Модель життєвого циклу підприємства	Природне чергування стадій еволюції та революції	Розвиток персоналу: навчання, розвиток гнучкості мислення, відбір співробітників і керівників
Модель змін, що розвиваються	Зміни відбуваються постійно. Кожен робітник має рівні можливості впливати на розвиток підприємства	Розвиток персоналу: розвиток гнучкості мислення, навчання, розвиток здібностей самостійно приймати рішення

– задумливі реалісти (інтроверти, котрі надають перевагу відчуттям) – обережні і передбачливі люди;

– задумливі новатори (інтроверти, що надають перевагу інтуїції) – люди, які створюють концепції, що відображають реальний стан речей;

– інтуїтивні реалісти (екстраверти, котрі надають перевагу відчуттям) володіють енергією й ентузіазмом для виконання замислу;

– активні новатори (екстраверти, що надають перевагу інтуїції) мають бажання досліджувати нові сфери [13].

Також проблема мінімізації опору змінам виявляється вельми актуальною для будь-яких організаційних змін незалежно від часового періоду їх здійснення. Критерії формування та вибору заходів щодо мінімізації опору персоналу змінам мають враховувати сприйняття змін колективом загалом і місце кожного робітника у колективі [18].

Важливо під час втілення нововведень і змін розвивати «підприємницьку поведінку» працівників освітніх закладів – тип організаційної поведінки, проявом якої є активне сприйняття працівниками організації соціально-економічних змін, рішуче та цілеспрямоване введення змін, творча та смілива реалізація співробітниками ризикованих інновацій, а також, завдяки високій професійній компетентності, безпосередня ініціація змін в освітній організації [19].

Отже, у сучасній системі економічних відносин і швидкого розвитку соціально-політичного життя важливо бачити, відповідати та передбачати зміни та потреби населення. Аби відповідати сучасним очікуванням людей, які отримують освітні послуги, організаційна структура ВНЗ повинна бути гнучкою. Вищі повинні зберігати, примножити свій потенціал, розвиватися, швидко реагувати на суспільні запити, використавши всі можливі ресурси та надаючи якісний освітній продукт. Ключовими елементами змін у ВНЗ є колектив та окремий працівник, тому, плануючи зміни в організації, потрібно обрати

найоптимальніший спосіб втілення нововведень і передбачити всі можливі фактори (як для колективу, так і для особистості), що можуть спричинити опір.

Список використаної літератури

1. Шевченко І.Б. Управління змінами : навчальний посібник. Київ : НТУУ «КПІ» Політехніка, 2015. 231 с.
2. Карамушка Л.М., Москальов М.В. Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації : монографія. Київ : «Просвіта», 2011. 226 с. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/11567/1/Moskalyov_Monografiya.pdf.
3. Карамушка Л.М., Толков О.С. Психологічні особливості опору змінам персоналом вищої школи. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. № 2. С. 35–42. URL: http://lib.iitta.gov.ua/10538/7/Kap_Tolk_2.pdf.
4. Карамушка Л.М., Філь О.А. Психологічні проблеми управління змінами в організації: аналіз основних підходів у західній психології. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2006. Вип. 17. С. 3–11.
5. Менеджмент персоналу : навчальний посібник / В.М. Данюк та ін. ; за заг. ред. В.М. Данюка, В.М. Петюха. Київ : КНЕУ, 2004. 398 с.
6. Пріб К.А. Природа та механізми опору змінам в організації. *Ринок праці та зайнятість населення* : науково-виробничий журнал. Київ, 2014. № 3. С. 34–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2014_3_10.
7. Дмитрієв І.А., Курилова Н.М. Визначення поняття управління змінами, як основної складової діяльності сучасного підприємства. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва*. 2013. № 1. С. 102–106. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/piprp_2013_1_20.pdf.

FEATURES OF RESISTANCE TO CHANGE IN COLLECTIVES OF HIGHER SCHOOL TEACHERS

Nelia Zablotska-Siennikova

*State institution "Taras Shevchenko Luhansk National University", Department of Public Service
and Management of Educational and Social Institutions
sq. Gogol, 1, 92703, Starobilsk, Lugansk region, Ukraine*

Changes are a necessary component of the organization's development. How quickly a higher educational institution can adapt to modern social and economic relations, respond to inquiries, depends on the effectiveness of its work and the demand for educational services.

Key words: changes, resistance to change, organization, teacher, organization of activity, high school.

УДК 125+16

ТЕОРІЯ МУЛЬТИВЕРСУМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Андрій Кадикало

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук, кафедра філософії
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

Розглянуто та проаналізовано панівний диспозитив сучасної науки, яка перебуває під потужним впливом технологій. Розглянуто історико-філософську трансформацію гіпотези Мультиверсуму від модальних уявлень Ляйбніца до сучасних емпіричних даних у сфері досліджень глибинного космосу. Пояснено взаємозв'язок між поняттям можливого світу та множинного світу: якщо перше поняття описує ймовірність існування іншої реальності, то друге включає у себе таку реальність. Через аналіз сучасних наукових теорій, досліджень і припущень встановлено, що гіпотеза Мультиверсуму має потенціал для пояснення процесів реальності значно кращий, ніж класичні наукові теорії.

Ключові слова: Мультиверсум, можливий світ, множинний світ, пізнання, квантова реальність, нелокальність.

Ідею інших, можливих світів докладно розвинув саме в онтологічному контексті німецький філософ Готфрід Ляйбніц. Він говорив про те, що існування інших світів цілком можливе, адже не є логічно суперечливим. Існування множинних, інших світів одночасно не стверджувалося Ляйбніцом, але це було перше припущення про ймовірність існування цілого, іншого, окремого від нашого світу. Аргументом на користь вищого рівня ймовірності існування саме такого світу, яким є наш, була його більша гармонійність. Гармонійність світу означала для Ляйбніца, що «його частини найбільш досконало відповідають одна одній» [1, с. 99]. Німецький філософ ввів поняття можливих світів для розмежування можливого і необхідного, але подальший розвиток та інтерпретація його ідей вийшли за межі згаданого. З погляду сьогодення деякі припущення Ляйбніца виглядають найвнішими, проте поняття можливості існування множинних світів і гармонії потребують окремої уваги, дослідження й осмислення. Ще задовго до модерністських припущень Ляйбніца в античній філософії з'явилися ідеї не просто можливих світів, а існування множинних світів. Вже античні атомісти висловлювали ідею про те, що зштовхування атомів дає життя та руйнує численні світи, які є менш досконалими за наш [2]. Розвинуті уявлення про циклічно множинний світ були у давньогрецького філософа Хрисиппа з Сол, котрий стверджував, що кожен новий світ постає після руйнування попереднього, «руйнуючись у ефірне небуття та регенеруючи в матеріальну форму», і така циклічність триває нескінченно довго. На Близькому Сході середньовічний філософ Аль-Газалі, хоча й не надавав Всесвіту статусу самостійного буття поза Богом, був цілком впевнений, що актуальність нашого світу, його привілейований статус визначений Богом серед усіх можливих світів. Інший ісламський філософ епохи Середньовіччя Авероїс (Ібн-Рушд), вважав, що Бог, який нічим не обмежений, може актуалізувати більш, ніж один світ, і це вже був серйозний теоретичний крок до ідеї Мультиверсуму [2]. У середньовічній Європі ідея множинності світів перебувала на межі ересі, зокрема англійський схоласт Роберт Гросетест пояснював у трактаті «Про світло», що Бог надав статус буття впорядкованим всесвітам у океані невпорядкованих, що

нагадує сучасну теорію Мультиверсуму [3]. Джордано Бруно розвиває натурфілософські ідеї й особливу увагу приділяє ідеї нескінченності Всесвіту й існуванню множинних світів. Він виступає проти аристотелізму середньовічної католицької доктрини, заперечуючи наявність центру у Всесвіті та існування її меж. Слова Бруно про те, що «існує нескінченна кількість світів також самого типу, як і наш» [2], зближують його з ідеями сучасних космологів. Після ідей Джордано Бруно філософи не звертаються до ідеї можливих чи множинних світів, і тільки у творчості Ляйбніца ця тема знову актуалізувалася.

Мета. Зважаючи на викладене вище, основним завданням нашого дослідження вважаємо розгляд та аналіз понять та уявлень, їх історико-філософського значення про множинні світи, Мультиверсум і можливі світи. Це передбачає виконання таких завдань, як: а) історико-філософський огляд поняття «множинний світ» і порівняння його з поняттям «можливий світ», встановлення спільних і відмінних рис цих понять; б) аналіз сучасних уявлень про поняття «Мультиверсуму», причини виникнення цього поняття та його можливого ідейного зв'язку з філософським поняттям «множинних світів»; в) визначення взаємозв'язку між сучасними емпіричними даними космології та їх інтерпретацією дослідниками.

У філософії проблема множинності світів завжди мала швидше другорядний статус, але, на нашу думку, її слід розглядати у контексті фундаментальної проблеми того, як можливе пізнання та що ми пізнаємо? Очевидно, що, якщо виходити з існування одного єдиного світу (Всесвіту), то відповіді на вищезгадані питання можуть бути зовсім іншими, ніж якщо вихідною реальністю визнати існування множинних світів. Ми виходимо з того, що припускається та відоме сучасній науці, існує єдина фундаментальна основа реальності чи дійсності (хоча це відмінні поняття, поки що не розмежовуватимемо їх), субатомний чи квантовий рівень реальності. Фундаментальним можна вважати його тому, що, як свідчать сучасні авторитетні наукові теорії, від нього залежить існування усіх похідних рівнів реальності, які виникли внаслідок Великого Вибуху. Сама інтерпретація процесу Великого Вибуху можлива тільки в межах квантових понять, особливо коли йдеться про його ранній етап. Може видаватися, що космологічне тлумачення світу, реальності немає жодного відношення до онтології, проте питання природи реальності вже давно вийшло за межі вузькоспеціалізованого. Поліваріативна природа квантового світу дає підстави для переосмислення наших філософських уявлень про можливість, необхідність, множинність розгортання реальності чи її рівнів. Ключовими тут постають питання: чи інші, можливі, множинні світи слід вважати однією реальністю чи декількома, можливо навіть безконечними? Чи впливає один світ на інший, чи може змінювати один одного, чи існує між ними зв'язок? Вважаємо, що якщо у логіці та у філософії виникла проблема того, чому є буття або чи закони буття є законами логіки, підтвердженням чого є закони логіки, сформульовані ще Аристотелем чи ідея Ляйбніца про виправдання існування саме нашого світу, то сучасна космологія дає підстави переглянути наші припущення. Оскільки останні змонтовані та сконструйовані на ідеї про існування єдиного світу, лінійну реальність і неможливість альтернативи. Відомий приклад цього – теза класичної науки: якщо щось нам невідомо, то його не існує.

Переосмислення наукових, онтологічних і метафізичних припущень було спричинене не появою теорії квантової механіки, а спробою її інтерпретації, яка реалізована у відомому парадоксі з «живомертвим котом Шредінгера». Г'ю Еверетт, американський фізик, намагаючись вирішити проблему інтерпретації квантової механіки, запропонував концепцію Множинних світів. Згідно з його припущенням квантовий світ – це ускладнена картина наявності множин класичних світів, звідси й неможливість абсолютного визначення усіх параметрів і станів у ньому. Еверетт зробив такий висновок на підставі того, що, як

виявилось, квантова механіка спростовує локальність, тобто неможливість взаємодії між двома системами, котрі просторово розділені. Виявилось, що у разі спроби описати реальність загалом системи А і Б, які раніше взаємодіяли одна з одною, змінюватимуться при намаганні вплинути на кожну з них окремо. Ідею Еверетта пояснює Олександр Карпенко (Росія): «Новий підхід полягає у тому, що свідомість людини, цілком очевидно, включається в процес квантового вимірювання. Відбувається не розщеплення самого квантового світу на чисельні класичні реальності, у кожній з яких знаходиться свій спостерігач, а розщеплюється сама свідомість людини на компоненти. Ці компоненти і є світами Еверетта, які стандартно містять кожен одного спостерігача і він сприймає оточуючий його світ як єдиний» [4, с. 102]. Як наслідок, виявляється, що така природа реальності надає свідомості можливість обрання класичної або актуальної реальності. Це своєрідний аргумент для встановлення універсального зв'язку між реальністю і свідомістю, яка його здатна сприймати. У цьому контексті і відбувається розподіл на концепцію Можливого світу та гіпотезу Множинних світів. Коли йдеться про можливі світи, то реальний світ завжди буде один, тобто всі інші залишаються не актуальними, нереалізованими. Гіпотеза Множинних світів заснована на ідеї, що всі світи існують одночасно та паралельно, а отже, не можуть перетинатися та взаємодіяти, звідси й термін «паралельні». На переконання американського космолога українського походження Алекса Віленкіна, інтерпретація ідеї про паралельні світи постає як значно слабша гіпотеза порівняно з його концепцією т. зв. О-регіонів. О-регіон – це частина Всесвіту, яка доступна нам для спостереження [5, с. 143].

Ідея надскладного Мультиверсуму могла мати фантастичні наслідки, зокрема з'ясувалося, що, можливо, існує світ, альтернативний до нашого актуального світу [6], а такі парадигмальні зміни в уявленні про структуру простору-часу трансформують уявлення про статус суб'єкта: змінюється не тільки об'єкт, а його розміщення, втрачається статус обраності, особливості тощо. Може виявитися, що й поняття об'єктивності, похідне від об'єкта, теж втрачає первинний зміст. Очевидно, що таке балансування на межі реального та фантастичного не могло бути прийнятним для науки. Недаремно у відомому журналі «Астрономія» (США) було визначено, що ідея існування Мультиверсуму – «це дивний світ між науковою фантастикою та правдоподібною гіпотезою» [7]. Однак те, що було малоприйнятним для науки в середині минулого століття, отримало статус гіпотези у столітті XXI. Американські вчені Леонард Сускінд (Leonard Susskind) зі Стенфордського університету та Рафаель Буассо (Raphael Bousso) з університету Каліфорнії в Берклі вирішили ототожнити концепцію Множинних світів із теорією Мультиверсуму [6]. Кожна мить у часі, на їх думку, – це здійснення чогось, але чогось такого, що має свій горизонт причинності, яка може складатися з нескінченної або великої кількості елементів, а отже, горизонт причинності є мінливим, звідси і множинність світів. Американці стверджують, що глобальний мультивесвіт репрезентується як множинні світи в одній геометрії [6]. Якщо припущення виявиться правильним, то це відкриття уже пропонують називати суперкоперніканською революцією [8]. Відмінність між розглянутими концепціями полягає у різному тлумаченні можливості існування паралельних, альтернативних чи просто інших світів, дійсності. Космологічні теорії засновані або на ідеї існування Мультивесвіту бульбашок, кожна з яких – окремий Всесвіт, можливо замкнутий, або на припущенні, що окремі Всесвіти постають як розділені значними відстанями області актуального для нас Всесвіту, як теорія Віленкіна. Тут йдеться про відмінності суто фізичних параметрів в інтерпретації множинних чи можливих світів. З погляду філософії, головне питання полягає у тому, що є реальність і чи обмежена вона нашим актуальним світом, тобто питання співвідношення «необхідного і випадкового». Таке окреслення питання має своїм наслідком припущення

про можливе співвідношення наявного та того, що може бути, якщо воно не суперечить існуючому об'єктивному світу та законам фізики. На думку Олександра Мостепаненка (Росія), таке припущення не буде суто філософським чи правильним тільки з позиції формальної логіки, воно може мати цілком матеріалістичну інтерпретацію.

У нашому Всесвіті за умов нашого комплексу фізичних явищ, зв'язків і фундаментальних фізичних сталих стабільність цілого забезпечується саме тими законами природи, які зреалізувалися в навколишньому світі. Проте можуть існувати й інші, незвичні для нас комплекси явищ, стабільність яких гарантована іншими законами. Завдяки цьому стає очевидно, що можна допустити існування всесвітів з іншими законами, топологічними властивостями простору-часу та світовими константами, не менш організованими, ніж наш, і навіть такими, що забезпечують існування не антропоморфних форм життя та розуму. З такої позиції можливий світ – це максимальна множина явищ, котрі можуть співіснувати за умови узгодженості певної форми законів природи, певної типології простору-часу та певного комплексу фізичних сталих [9].

З погляду науки, кожна теорія має проходити на деякому етапі свого розвитку експериментальну перевірку, але, як відомо, існують сфери досліджень, де таке підтвердження досить складно отримати. До такого переліку можна віднести не тільки окремі філософські проблеми існування можливих, множинних світів, але й підстави їх існування з позиції космології. Джордж Елліс (ПАР) і Джозеф Сілк (Велика Британія) спробували обґрунтувати таку ідею, зауважуючи, що існування Мультивсесвіту не можна підтвердити експериментально, але можна застосувати до цієї теорії принцип фальсифікації [10]. Причини недоліків гіпотези Мультивсесвіту, на їх думку, полягають не у самій цій гіпотезі, а в науковій теорії, яка вважається її підставою. Йдеться про теорію струн, що, як переконує Сілк, сама ще не була експериментально перевірена. Проте деякі дослідження в галузі вивчення Всесвіту до певної міри спростовують такі однозначні висновки Елліса і Сілка. Так, представники Центру Планка (США) стверджують, що існують деякі експериментальні дані, котрі можуть вказувати на існування інших світів. Їхні припущення засновані на отриманих даних про аномальний мікрохвильовий фон, який зберігся від часів Великого Вибуху [11]. Ранга-Рам Чарі (США) вважає, що згадана аномалія залишилася від «ударів» одного Всесвіту (нашого) з іншим. Цей процес схожий на той, що відбувається у газованій воді з великою кількістю бульбашок. «Кожна бульбашка є Всесвітом. Якщо бульбашки були б рідкісні, вони ніколи не зіштовхнулися між собою, і ми ніколи не змогли б дізнатися про існування інших Всесвітів. Тоді пошуки Мультиверсуму були б фікцією. Проте бульбашки не рідкісні, вони можуть зіштовхуватися, і ми здатні бачити їх відбитки у вигляді аномального мікрохвильового фону» [12].

На думку американського вченого, якщо б Мультивсесвіт був тільки філософським питанням, його вивчення стало б неможливим. Чарі переконує, що природа науки вимагає шукати відповіді залежно від отриманих даних, тобто інтерпретувати їх, навіть якщо вони суперечать тому, що нам уже відомо. Тоді гіпотеза Мультивсесвіту має достатні підстави. Дещо подібну характеристику Мультивсесвіту дає фізик Браян Грін (США), який пов'язує можливість її підтвердження з теорією суперструн. Експериментального підтвердження існування суперструн немає, але вдається, використовуючи цю теорію, добре пояснити взаємозв'язок Загальної теорії відносності та квантової механіки, тобто здійснити «велике об'єднання». На папері все виглядає досить очевидно, але не існує жодного емпіричного доказу істинності цієї гіпотези. Виправданям, на думку Гріна, є те, що суперструни приховані у скручених вимірах і технічно неможливо їх зафіксувати. Тому одним із наступних кроків для фізиків стало припущення, що необхідно знайти форму прихованих, «скруче-

них» вимірів, яка має бути особливою. З часом з'ясувалося, що варіантів форм прихованих вимірів, від яких залежать усі фундаментальні параметри реальності, Всесвіту, існує надзвичайно велика кількість, і математично перевірити їх, за словами Гріна, неможливо. Проте американський вчений запропонував своє вирішення: «Можливо, не існує тієї самої «особливої» форми, а тому не вартує намагатися знайти ту єдину, яка привела до спостережуваних параметрів Всесвіту. Можливо, усі вони підходять і реалізуються у тому сенсі, що наш Всесвіт – не єдиний, що у Мультивсесвіті їх незліченна кількість і кожен має свою форму скручених вимірів (а отже, свою кількість темної енергії). Тому пояснення такого дивного числа не слід вважати проблемою, оскільки кожне з можливих чисел мало би місце в одному зі Всесвітів у складі величезного Мультивсесвіту». [13, с. 7]. Тобто уже на фундаментальному рівні з'являється необхідність припущення існування інших вимірів, всесвітів тощо, а це надає самій ідеї множинності світів більшого значення. За словами Гріна, помітний ще один контекст, а саме, що не можна відкинути жоден варіант реалізації подій, який логічно чи математично не постає як неможливий. Поняття множинного світу може бути пов'язане з поняттям можливого, у тому сенсі, що множинними можна вважати ті варіанти, котрі мають тотожні вихідні параметри, подібні умови, але внаслідок біфуркацій набувають статус можливого, альтернативного. Можна припустити, що гіпотеза Гріна близька до ідеї Еверета про множинні світи, і найбільш помітно те, що не існує абсолютно, єдино правильного тлумачення подій, а постає тільки актуальне, реалізоване за певних умов і обставин. Використовує у своїй гіпотезі множинних вимірів ідею Мультивсесвіту фізик Ліза Рендел (США), яка вважає, що підставою такого припущення можна вважати наявність бран, а якщо існує одна брана, то можуть існувати й інші. Брани, пояснює Рендел, – «поверхні меншого числа вимірів, які можуть містити частинки та сили і межувати з простором, що має більше число вимірів» [14, с. 65]. Кожній із таких бран може бути властивий набір своїх фундаментальних характеристик, які визначатимуть те, як можна сприймати не тільки реальність на самій брані, але й те, якою вона є поза нею. Всі об'єкти, що перебувають на брані, «приклеєні» до неї, проте існують сили, які не вписуються у властивості бран, їх природа більш універсальна, а тому пояснити їх у термінах науки складно, наприклад, гравітація. Вона є спільною для усіх бран, але її походження за їх межами, і це свідчить, стверджує американка, що усі брани – частина чогось більшого та цілісного. На думку Рендел, існують певні підстави вважати, що можливе існування найрізноманітніших варіантів геометрії простору і невідомих частинок, що може стати причиною появи множинних світів, які тільки можна уявити. «Світи бран пропонують нові фізичні сценарії, здатні описувати одночасно той світ, що, як ми вважаємо, нам відомий, а також інші світи, котрі ми не знаємо і які знаходяться на інших бранах, яких ми не знаємо, котрі відокремлені від нашого світу невидимими вимірами» [14, с. 63]. Можливість існування інших, альтернативних, паралельних світів зведена Рендел до статусу теоретичних розмірковувань, але на достатній науковій підставі. Американка зазначає, що емпіричні підтвердження існування можливих множинних світів отримати достатньо проблематично, бо фактично можливий варіант відсутності взаємозв'язку між світами. Взаємодія можлива через гравітацію, але вона є надто слабкою фізичною величиною, щоб вважатися достатньою для підтвердження існування можливих множинних світів. І все таки Рендел припускає, що деякі світи можуть входити у взаємодію з актуальним «нашим» світом. «До фіксованих світів можна віднести ті, котрі спричиняють певні наслідки для фізичних властивостей нашого світу» [14, с. 64]. Рендел має на увазі ті експериментальні докази, про які говорив Ранга-Рам Чарі, але вважає, що сьогодні єдиного прийнятого сценарію немає, оскільки на вивчення отриманих даних знадобляться десятиліття. Такі припущення та спроби

експериментального їх підтвердження зближують фізичну космологію та філософські концепції, бо йдеться про співвідношення дійсного, актуального та можливого. У цьому полягає теоретичне значення концепцій, котрі прояснюють зв'язок між філософським поняттям можливого світу та космологічним поняттям множинного світу. Насамперед поняття «можливий світ» може спростити розуміння вживання т. зв. модальностей, таких як можливість, необхідність тощо, які існують у нашій мові та мисленні, проте яким складно віднайти аналогії в дійсності. «Усі ми думаємо, що речі могли би бути іншими. Тобто ми думаємо, що спосіб, у який речі актуально існують, є лише одним зі способів, у який вони могли б існувати. Та насправді ми не лише думаємо, що є різні способи, у які би могли існувати речі; ми приймаємо різні способи, у які би речі могли існувати, за справджувачі (truth-makers) для наших дофілософських модальних переконань» [15, с. 310]. Існує єдиний актуальний світ, але існувати можуть і можливі множинні світи. Можливі світи означають ймовірність здійснення, існування всіх можливих ситуацій і подій, якщо вони витікають із певних взаємозалежних параметрів. Це не означатиме можливість здійснення чогось, що виходить за межі можливого, а здійснення іншого варіанту розгортання подій, коли певний взаємозв'язок елементів змінює диспозицію «коли онтологи говорять про можливі світи, вони лише дають визначення тому, що ми всі, як філософи, так і не-філософи, знаємо, а саме завершеним, чи повним способом, у які б речі могли існувати» [15, с. 310–311].

Висновки. Як засвідчує проведений аналіз, припущення про безперспективність використання філософії у науковому пізнанні та інтерпретації емпіричних наукових даних полягає у тому, що, на відміну від науки, філософія легалізує побудову та моделювання теорій, які сприяють генезису та виникненню нового наукового знання, адже зрозуміти результати дослідження одиничних явищ можливо тільки за умови існування цілісної картини, тла, на якому розгортаються ці явища, встановлюється взаємодія між речами та явищами, реалізуються події. За протилежних умов маємо справу з фрагментарним і мозаїчним світом. Така картина реальності вестиме до все більшої регресії, у сенсі можливості її пізнання. Цілком доречно згадати Карла Поппера, котрий вважав, що філософські концепти необхідні для розвитку науки, і їх достатньо просто перевіряти, здійснюючи процедуру фальсифікації. Якщо виходити з того, що Всесвіт – це частина Мультиверсуму, то ця ідея постає як необхідна в науці, адже йдеться про ймовірність того, що абсолютно будь-які поняття, визначальні у гносеології, не можуть вважатися такими в універсальному сенсі, а швидше матимуть статус параметрів конкретного світу, реальності чи всесвіту. Таким чином виникає можливість розуміння апріорних понять як особливих у певних умовах, за певних обставин. У статті «Нам потрібні філософи, щоб скласти великі космічні пазли» космолог Джозеф Сілк переконаний, що діалог між науковцями та філософами є необхідністю сьогодення для науки, адже сучасна наука, незважаючи на прагнення бути відстороненою, незаангажованою, увійшла у сфери, пов'язані з темою людського (нашого) існування. Можна погодитися із Сілком, що чим більш фундаментальними стають дослідження та наукові пошуки, тим більше масштабнішим постає питання людини та її ролі в пізнавальних процедурах. Джозеф Сілк цілком точно зазначає: «Проведення межі між філософією та фізикою ніколи не було простою справою. Можливо, час зупинити такі спроби. Їх взаємодія корисніша для подальших досліджень» [16].

Список використаної літератури

1. Татаркевич В. Історія філософії / пер. з пол. Львів : Свічадо, 1999. Т. 2. 352 с.
2. Sedacca M. The Multiverse Is an Ancient Idea. *Nautilus*. 2017. January. URL: <http://cosmos.nautil.us/short/128/the-multiverse-is-an-ancient-idea>.

3. Ellis G., Silk J. Scientific method: Defend the integrity of physics. *Nature*. 2014. Vol. 516. P. 321–323.
4. Карпенко А. Философский принцип полноты. Ч. II. *Вопросы философии*. 2013. № 7. С. 95–108.
5. Виленкин А. Мир многих миров. Физики в поисках параллельных вселенных / пер. с англ. Москва : АСТ Астрель ; CORPUS, 2010. 303 с.
6. Bouusso R., Susskind L. The Multiverse Interpretation of Quantum Mechanics. *Physical review*. 2012. Vol. 85. URL: <https://arxiv.org/pdf/1105.3796.pdf>.
7. Bucklin S.M. Is the multiverse physics, philosophy, or something else entirely? *Astronomy*. 2017. January. URL: <http://astronomy.com/news/2017/01/what-is-the-multiverse>.
8. Ellis G.F.R. Does the Multiverse Really Exist? *Scientific American*. 2011 August. URL: <https://www.scientificamerican.com/article/does-the-multiverse-really-exist/>.
9. Мостепаненко А. Проблема возможных миров в современной космологии. *Сборник «Вселенная, астрономия, философия»*. Москва : МГУ, 1988. С. 79–89.
10. Ellis G., Silk J. Scientific method: Defend the integrity of physics. *Nature*. 2014. Vol. 516. P. 321–323.
11. Bucklin S.M. Is the multiverse physics, philosophy, or something else entirely? *Astronomy*. 2017. January. URL: <http://astronomy.com/news/2017/01/what-is-the-multiverse>.
12. Chary Ranga-Ram. Spectral Variations of the Sky: Constraints on Alternate Universes. *The Astrophysical Journal*. 2016. January. URL: <http://iopscience.iop.org/article/10.3847/0004-637X/817/1/33/pdf>.
13. Грин Б. Теория струн и природа реальности. *Вселенная, пространство, время*. 2016. № 10. С. 4–9.
14. Рэндал Л. Закрученные пассажи: Проникая в тайны скрытых размерностей пространства / пер. с англ. Москва : УРСС: Книжный дом «Либроком», 2011. 400 с.
15. Лакс М. Метафизика: сучасний вступний курс / пер. з англ. Київ : Дух і літера. 2016. 584 с.
16. Silk J. We need philosophers to tackle the big cosmic puzzles. *New Scientist*. 2014. URL: <https://www.newscientist.com/article/mg22129590.400-we-need-philosophers-to-tackle-the-big-cosmic-puzzles/>.

MULTIVERSE THEORY AND ITS IMPACT ON COGNITION PROCESS

Andrii Kadykalo

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Myropolyt Andrei str., 5, 79013 Lviv, Ukraine*

In the article is analyzed dispositive in the modern science which is under powerful influence of technology. Decided that technological factor is related to anthropic because human is a creator of technology. Defined that due to discovery during the last 50th years in Cosmology micro- and mega- level of reality are close related and their type of connection is possible only in the context of interpretation this levels as all-in-one Multiverse. In the article was decided that interpretation power of Theory of Multiverse linked with conception reality which has many levels. Author presents an idea that actual reality is not the only one which is available.

Key words: Multiverse, Possible world, many worlds, cognition, quantum reality, nonlocal.

УДК 141.7:123:159.952.13

ВИМІРИ СВОБОДИ СОЦІАЛЬНИХ СПОДІВАНЬ

Олег Масюк

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Дніпровська, 33 А, 69063, м. Запоріжжя, Україна*

У статті для розуміння процесу створення соціального сподівання досліджуються рівні та вектори вивільнення проєкції майбутнього, які впливають на статус її автора та наявних умов існування. Розглянуто спротив як засіб набуття суб'єктності щодо свободи перетворення прийдешнього за власним бажанням. Визначено межі свободи сподівання в процесі взаємодії пафосу особистісного й етосу соціального, що відображаються у наповненні змісту проєкції майбутнього.

Ключові слова: свобода, сподівання, пафос особистісного, етос соціального, дурна безкінечність, самість, анархія.

Можливість побачити горизонт є недосяжною мрією людини під час інтенсивної праці у постсучасному суспільстві, а можливість побачити обрис майбутнього є унікальним бажанням по-справжньому вільної людини протягом її існування. Якщо ми згадаємо наші дитячі мрії та фантазії, то зрозуміємо, що початково проєкція майбутнього є «вільним птахом» життя. Проте це тільки до зустрічі з наявним буттям. Водночас завжди є люди, котрі змогли зберегти у собі цього «птаха майбутнього», який перетворився на дієві соціальні сподівання. Пошук цього важливого стану бачення прийдешнього робить важливою й актуальною тему нашого дослідження.

Вільний погляд на життя завжди був у центрі уваги дослідників різних сфер активності людини в суспільстві. Засоби досягнення стану радикальної свободи висвітлювали М. Штірнер [12], О. Солженіцин [6], О. Хромова [10]. Змістовне наповнення свободи розкривають у своїх роботах П. Тілліх [9], А. Камю [2], Е. Фромм [14], Ж. Бодрійяр [1], М. Несправа [4]. Суб'єктну природу свободи та напрями її розвитку в соціальній перспективі визначають Ф. Шеллінг [11], Ф. Ніцше [5], К. Ясперс [13], Л. Сонді [7], М. Лепський [3]. Метою цієї наукової роботи є пошук вимірів свободи соціального сподівання як проєкції майбутнього життя в суспільстві.

Для початку розберемося з роллю свободи в процесі проєктування майбутнього. Е. Фромм стверджував: «Свобода визначає людське існування як таке, а крім того, свобода змінюється залежно від ступеня усвідомлення людиною себе як незалежної та відокремленої істоти» [14, с.18]. До цієї позиції необхідно додати, що свобода визначає і перспективу людського існування щодо можливості для людини віддзеркалюватися у сукупності прийдешніх суспільних відносин як унікальне «Я», яке одночасно і відмінне, і тотожне з іншими.

Зазначена потенція відображається у сподіванні бути, бути як всі та бути краще за будь-кого, що визначає горизонти внутрішньої та зовнішньої свободи проєктування майбутнього. Оцінка свободи сподівання щодо буття дає можливість визначити три рівні вивільнення зазначеної проєкції майбутнього, які визначають процес становлення суб'єктності за її створення.

Одним з головних викликів свободи сподівання була і залишається тривалість буття (сподівання бути). У цьому контексті важливе значення має змістовна наповненість та осмисленість існування людини, яка бачиться як мірило якості прийдешнього. П. Тілліх визначав таку специфіку сподівання на безкінечне життя людини: «Наслідком гріхопадіння стала втрата безсмертя. Але якщо безсмертя розуміти як безкінечну тривалість існування в смертному світі, то це так собі благо! Відразу пригадується «дурна безкінечність» Гегеля. У християнстві вічність розуміється як подолання часу та простору, а не як нескінченність життя» [9, с. 102]. Відтак сподівання як проекція майбутнього є засобом виходу у трансцендентне й опанування меж наявних «кордонів» існування задля ефективного їх змінення. Це спроба переходу від наявної реальності, до прийнятної існування людини в соціальному просторі-часі за рахунок побудови позачасової номи існування, яка уособлює прийдешню свободу, що є вільним та осмисленим баченням перспективи.

Розкриваючи релігійне бачення свободи вибору майбутнього, звернемося до думки М. Несправи, який стверджує: «Свобода волі щомиті ставить нас перед вибором, і Господь не втручається, поки вибір не зроблено. Але вибір – це не нагорода, як нам намагаються довести демократи. Вибір – це покарання, це кривава молитва в Гетсиманському саду, це страх і сумнів, але це та єдина точка в часі і просторі, коли людина залишається на одинці сама з собою. В її волі здатися або перемогти, і «перемогти» тут означає зовсім не танець на попелищі переможених ворогів, а вистраждану можливість залишитися з Христом. До речі, етимологія слова «перемога» не містить мстивого відтінку, а описує радісний стан, що виникає після біди» [4, с. 100]. Людське відчуття страху перед майбутнім небуттям як складова частина свободи створення сподівання «огортає» проектний процес накопиченим досвідом і конкретизує суб'єктність його реалізації на основі ефекту імплузії за чуттєвого сприйняття майбутнього, що задає вектор для подальшого осмислення перспективи існування.

Ф. Шеллінг наполягає на свободі мислення, яка стає наступним кроком для вивільнення соціального сподівання. Він розмірковує так: «Думки дійсно породжуються душею; проте народжена думка – незалежна сила, що діє для себе; більш того, вона отримує в людській душі таке значення, яке підкорює її собі» [11, с. 98]. Сподівання як продукт мисленевої активності людини може ставити її в залежність щодо перспективних значень, у цьому продукті закладених. Відтак сподівання як проекція майбутнього може захопити людину «в полон» привабливістю / небезпечністю перспективних умов існування, що виступає одним із факторів її ефективності.

Одним із головних «фронтів» боротьби суб'єкта, сподівання за свободу є конфронтація «суб'єкт – соціальний світ» задля виходу на прийнятні умови існування. Описуючи вивільнення людини, Ж. Бодрійяр зазначає: «Стратегічний опір системі, що використовує як аргумент пригноблення та репресії, бачиться як звільнення суб'єкта» [1, с. 126]. Подібні конфлікти у просторі майбутнього існування характерні приховуванням суб'єктності, помилковим її перенесенням і боротьбою за неї. Зазначена боротьба розгортається в просторі перспективних привласнень, які визначають право та можливість існування суб'єкта, відособлено від очікувань та обмежень, наявних у соціальному просторі.

Якщо потенційний суб'єкт перспективних відносин не володіє належними ресурсами для життя, то це породжує відчай і позбавляє його інтенції на майбутнє, оскільки існування визначається як «чистий аркуш» імовірного небуття. О. Солженіцин описує боротьбу людини з «експропріаторами свободи» володіння перспективою життя: «Взагалі, зрозумійте та передайте там, кому треба на горі, що ви при владі тільки тоді, коли відбираєте у людей не все. Але людина, у якої ви все відібрали, вам більше невіддасна, вона знову вільна» [6, с. 84]. Свобода не володіти – це свобода небуття, яке не має продовження у

майбутньому, а відтак людина може екстраполювати у перспективу тільки відчай до моменту, коли не побачить можливість прийнятних умов існування.

Катастрофічна нестача ресурсів життєдіяльності для суб'єктів проектування майбутнього робить протиріччя «особистісні сподівання – соціальні очікування» невідворотним абсурдним, але саме це вивільняє ірраціональний потенціал реалізації відособленого бачення прийдешнього існування. А. Камю наголошує на складності оцінки зазначеної свободи: «Абсурд зводить до нуля всі мої шанси на вічну свободу, проте повертає мені свободу вчинків та надихає на них. Позбавлення сподівання і майбутнього означає зростання готовності людини до дії» [2, с. 66]. Водночас дії, які спонукають до подолання несвободи, залежні від неї, оскільки мають інтенцію саме на припону існування, а не на його змістовну тривалість. Здобуття свобода постає змістом проекції майбутнього, що заміщує фактичну цінність самої свободи – життя.

Звільнення сподівання є формою духовного бунту, який визначає новий етап переосмислення питання «Навіщо це все?». Сподівання, пов'язані зі спробою відмови від змістового наповнення перспективи, суперечать ідеї продовження соціального існування. Ж. Бодрійяр наполягає на небезпеці беззмістовного копіювання життя: «У клонуванні не лишається також нічого, і з тієї самої причини, від вічної нарцисичної мрії про проекцію суб'єкта в своєму ідеальному alter ego, тому що ця проекція ще передбачає існування відображення: такого, як у дзеркалі, в якому суб'єкт відчужується, щоб знову знайти себе» [1, с. 144]. Позбавлення можливості змістовної проекції у внутрішній і зовнішній соціальній світ лишає сподівання сенсу та слугує засобом відмови людини від самої себе та від світу.

Свобода дій у проектуванні майбутнього передбачає відчайдушність як вміння знаходитися на межі у будь-якій сфері суспільного життя. М. Лепський проводить таку аналогію: «Нагадаємо, що колись у молодого генерала артилерії завдяки його таланту або амбітному характеру батарея опинилася у самому епіцентрі бойових дій, гинули солдати. Але всі відчайдухи в армії рвалися у цю батарею, на якій хтось вивісив тканину з написом «Батарея відважних». Молодий генерал потім став відомий як Наполеон... Ми не закликаємо вас до жертвовності, але хтось знайде причини не робити зусилля, а хтось зробить крок наукової відваги» [3, с. 4]. Проте цей вихід за межі прийнятого перспективного «Ми» є небезпечним не тільки для проектанта, а й для всього сумісного життя у соціальному просторі.

Умовні заборони на ризиковане вирішення соціальних проблем роблять сміливі сподівання наукових дослідників викликом для майбутнього людства, так, як це сталося у випадку з народженням генетично модифікованих дітей у Китаї. Сподівання «бути як усі» набуває нового соціально-біологічного значення для існування людини майбутнього як живої та розумної істоти, що може вносити модифікації в себе та в собі подібних. Проблема постлюдства визначає нові горизонти сподівання, пов'язані з невизначеністю співіснування з кардинально іншими суб'єктами суспільних відносин, які були видозмінені свідомо з волі людини.

Свобода сподівання залежать від еквівалентності внутрішнього та зовнішнього соціального простору, спрямованого на перспективу. Якщо зовнішній простір менший, ніж внутрішній, то це призводить до секвестрації проекцій майбутнього та розвитку тотального домінування соціальних очікувань. Подібна ситуація характерна спробами реалізації сценарію тоталітарної антиутопії на практиці.

Якщо внутрішній простір менший, ніж зовнішній, то на перший план виходить проблема самоактуалізації, спрямована на пошук вільних місць перспективного суб'єктивного існування та наявних умов сьогодення. Значна просторова різниця веде до розвитку контраверсії всередині та між цими світами, що має зніматися пошуками нових відстаней і форм перспективної взаємодії.

Межі та грані свободи вибору майбутнього знаходяться як усередині людини, так і в зовнішньому просторі. Л. Сонді стверджує: «Свобода волі «Я» обмежена в двох напрямках. З одного боку, вона обмежена через необхідність навколишнього світу. З іншого боку, факторами внутрішнього світу – тобто самим собою. Людина ставиться до «Я» як до об'єктивної реальності (факту), який намагається обмежити свободу волі «Я» [7, с. 161]. Виміри несвободи відображаються у різних векторах самості, що можуть стримувати суб'єктивність щодо горизонтів перспективного існування або заперечувати її можливість взагалі.

Самість виступає «охоронцем» подвійного кордону майбутнього людського існування. Вона є одним з основних обмежувачів реалізації особистісного сподівання в соціальному просторі, оскільки контролює тотожність відображень перспективної взаємодії індивідуального та колективного.

Свобода суб'єкта сподівання залежить від здібності долати межі внутрішнього та зовнішнього соціального простору за його проектування та реалізації (сподівання бути кращим за всіх). Ф. Ніцше наполягав: «Вільна людина – воїн. Чим вимірюється свобода, як у індивідів, так і у народів? Спротивом, який необхідно перемогти, працею, яка витрачається, щоб залишатися зверху. Вищий тип вільних людей відповідно треба шукати там, де постійно перемагають вищий спротив» [5, с. 616]. Виокремлюючи спротив у процесі вивільнення проекції майбутнього, необхідно вказати, що він одночасно є і формою, і змістом соціальних сподівань, які спрямовані на створення власного унікального відображення у майбутньому соціальному просторі та відстоювання права на цей зображення.

Більш детальний погляд на подолання зовнішніх і внутрішніх бар'єрів сподівання має Л. Сонді. Він вважає, що найбільш ефективними є зняті статусні обмеження й умовності кордонів у створенні проекцій майбутнього, які можуть існувати не тільки в соціальному просторі, а й в уявленні про перспективу його функціонування.

Аналізуючи уявлення архаїчного суспільства про ієрархію загробного життя, Л. Сонді пише: «Я» короля або вільної людини, або раба моментально стає іншим, коли вони втрачають своє становище. Ніхто у потойбічному світі не збереже своє особливе, ідентичне «Я», соціальне становище, чийм носієм він був у цьому світі» [7, с. 126]. Заперечення значення наявного соціального статусу дозволяє отримати право вибору на зміну свого становища не тільки в перспективі небуття, а й у розробці та реалізації соціальних сподівань.

Необхідно зазначити, що наявні теоретичні та практичні спроби зняття обмежень розвитку проектування соціального простору для досягнення абсолютного рівня свободи є проявом анархізму. О. Хромова розуміє цей феномен як: «суспільно-політичну та філософську течію, яка відкидає необхідність державної влади для регулювання суспільних процесів і пропонує змінити будь-які форми примусової влади вільною та добровільною асоціацією індивідів» [10, с. 1]. Вивільнення людини та її проекції майбутнього призведе до того, що сподівання зазнає значну індивідуалізацію вибору прийдешнього життя. Якщо у соціальному просторі анархія тотожна хаосу, то за його проектування вона безмежно збільшує варіативність змістовного наповнення сподівання. Відповідно, поміркований анархізм у роботі проектувальника майбутнього є корисним для закладення конструктивного потенціалу сподівання.

Акцентування уваги на появі та збільшенні можливості свободи у виборі власного майбутнього передбачає необхідність по-новому поглянути на процес вільного створення сподівання. Л. Сонді переводить нашу увагу на свідомість: «Відповідальність за можливий вільний вибір долі бере на себе інстанція «Я», яка реалізує його в процесі вільного спрямування стимулюючих тенденцій в соціальну та духовну сферу особистості»

[8, с. 436]. Відтак інкарнація волі в процесі реалізації сподівання постає відтворенням відбитку активності особистості в наявних умовах існування задля змінення майбутнього. Свобода передбачає неприйняття будь-якого впливу на розвиток перспективи існування, окрім людяності як аподиктичного медіатора сподівання. Проте повернення до соціальної активності поновлює статус і значення традиційної соціальності, необхідної для сумісного виживання та співіснування, але пріоритет індивідуалізму залишається незмінним.

У подібних випадках відбувається спроба реалізації шахової ідеї «прохідного пішака» у формуванні майбутнього соціального простору не тільки у помислах, але і в реальності. На жаль, зазначена темпоральна міграція «Я-статусів» можлива лише в рамках мережевого простору, заснованого на домінуванні приватних відображень, їх обміні та споживанні.

Своє бачення створення відособленої проекції майбутнього розкриває М. Штірнер. Він знаходить власний «анархічний» вихід із примусу до майбутнього у творчості: «За кожною хвилиною твого буття тебе манить жива мить майбутнього і, розвиваючись, ти вивільняєшся «від себе», тобто від свого «Я» у минулому. Таким, яким ти бувася кожному хвилину, ти власне створіння, і саме в цьому «створенні» ти не хочеш втратити себе, творця. Ти – більш вища істота, ніж ти сам, і сам себе переробляєш на щось вище, ніж ти є зараз, тобто, що ти не тільки створіння, але разом з тим і свій творець» [12, с. 35]. Перехід від імпринтингу до творіння є засобом для створення власного відображення майбутнього у сподіванні, а також вивільнення від соціальних очікувань у самому собі. Проекційне творіння виступає не тільки засобом для самооновлення, але й конструктивним вивільненням себе від надмірного соціального навантаження та трансформації його на власну користь (для-себе-соціальність).

Замкнення світу на собі та навколо себе є неприродною трансформацією відображення навколишнього простору, коли сукупність проекцій вибудовується тільки навколо власної особистості. Перехід від імпринтингу до проекційного творення є рухом у напрямку здобуття суб'єктності, який пов'язано з необхідністю формування відображення себе у інших суб'єктах суспільних відносин. Відповідно, ми отримуємо відображення, яке виходить у взаємну симуляцію перспективи, що пов'язано з механізмом обміну продуктами духовного виробництва.

Вільне творіння «майбутнього Я» може зазнати фіаско, що зумовлено ускладненням взаємодії між суб'єктами проектування прийдешнього існування. Е. Фромм описує цей стан: «Безпомічність і сумніви паралізують життя, і, щоб жити, людина намагається позбавитися від негативної свободи... Втеча від свободи не відновлює її втраченої впевненості, а тільки дозволяє забути, що вона окрема жива істота» [14, с. 282]. Відтак свобода соціального сподівання у прийнятті на себе ролі суб'єкта проектування власного майбутнього, а втеча від неї та неволя полягає у перекладенні суб'єктності на абстрактного Іншого у прийдешньому житті.

Крім того, необхідно розмежувати втечу від свободи проектування майбутнього і переосмислення ролі сумісного у житті суб'єкта соціальних сподівань. На думку К. Ясперса: «Збереження свободи передбачає наявність етоса сумісного життя, який стає ніби самою по собі зрозумілою властивістю людської природи; це – розуміння форм та законів, природна гуманність у спілкуванні, увага та готовність допомогти, повага до прав інших» [13, с. 178]. Зазначимо, що цей етос сумісного життя не є константою і залежить від стану, рівня розвитку та специфіки суспільного виробництва. Наукові революції сприяють відчуженню людини від людини, що виносить акцент майбутнього виживання на новий самостійний рівень. Свобода виступає атракцією сподівання у переході між приватним і загальним баченням прийдешнього життя.

У зазначених умовах у процесі вивільнення сподівання як проєкції майбутнього пафос особистісного протистоїть етосу соціального. Це протиріччя у більшості випадків призводить до домінування останнього, але перше має значний потенціал для створення соціальної несподіванки.

Складність вибору збільшується з кожним рівнем свободи сподівання. Чим більше вивільнення проєкції майбутнього, тим вище «ціна» заперечення наявних умов існування. Свобода сподівання ставить перед людиною вибір між наявним і майбутнім. Рівень вивільнення сподівання на краще майбутнє залежить від того, що можна витратити на його реалізацію у теперішньому часі («свобода від»). Відповідно, це достатньо ризикована гра з дуже високими ставками. Зазначимо, що свобода вибору між наявним і ймовірним настільки ж небезпечна, як і вибір між буттям і небуттям.

Проте це тільки аверс медалі, а реверс полягає у тому, що існує «свобода для», яка не передбачає необхідності беззаперечної відмови від наявних відрізків темпорального існування та дозволяє їх конструктивне використання задля створення сподівання. Крім того, «свобода для» є справжньою свободою сподівання, оскільки вона дозволяє звільнити проєктанта від помилок минулого та теперішнього існування, але використовувати наявні ресурсні здобутки.

Підбиваючи підсумки цієї наукової розвідки, зазначимо, що свобода створювати проєкції майбутнього полягає у можливості позбавитися від обмежень мислення та дозволяє зберегти розуміння людяності як еквівалент соціального. Збільшення акценту на приватне в соціальному призвело до можливості генетичного експерименту над людьми у Китаї, який може зробити людину майбутнього нечутливою до невиліковної хвороби, але поставити під удар існування людства як такого, що зумовлено хаотичністю мутації та її фізичними і соціальними наслідками. Проблема «генетичної вагонетки» по-новому поставила питання моральності свободи вибору та його можливості впливати на проєктування особистісного та соціального майбутнього.

Описані рівні свободи створення та реалізації сподівання є прикладом пошуку балансу між пафосом особистісного й етосом соціального, який визначає прийнятні горизонти вказаної проєкції майбутнього. Іntenція вивільнення сподівання спрямована на зміну статусу й умов життєдіяльності суб'єктів перспективних відносин, що робить загальну картину свободи майбутнього залежною від обсягів ресурсів, корисних для життя в перспективі.

Водночас найвищим рівнем вільного стану проєктування в цій сфері є свобода від свободи сподівання, яка дозволяє рівнозначно сприймати настання прийдешнього, що відбувається кожну хвилину людського існування та дозволяє повноцінно проживати наявне життя.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / перевод О.А. Печенкина. Тула, 2013. 204 с.
2. Камю А. Творчество и свобода : сборник / пер. с франц. ; сост. и предисл. К. Долгова ; комментарий С. Зенкина. Москва : Радуга, 1990. 608 с.
3. Лепський М.А., Лепська Н.В. Метод «Прогнозування за аналогією». #GS Геополітичні студії. Робоча книга. Handbook № 1 / за заг. ред. М.А. Лепського. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2017. 62 с.
4. Несправа Н. Письма Пилигрима, или мы все немного папуасы. Днепропетровск : Арт-ПРЕСС, 2012. 192 с.
5. Ницше Ф. Набег несвоевременного. *Сочинения* : в 2 т. Т. 2 / сост., ред. и авт. примеч. К.А. Свасяна ; пер. с нем. Москва : Мысль, 1996. С. 594–625.

6. Солженицын А. В круге первом. Москва : Наука, 2006. 796 с.
7. Сонди Л. Судьбоанализ / пер. с нем. А.В. Тихомиров. Москва : Три квадрата, 2007. 480 с.
8. Сонди Л. Я-анализ / перевод Р.П. Гехт. Москва : НИИ «Международное судьбоаналитическое сообщество», 2018. 603 с.
9. Тиллих П. Любовь, сила и справедливость. Онтологический анализ и применение к этике / пер. с англ. Москва – Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2015. 128 с.
10. Хромова О.І. Анархія як соціально-культурний феномен (аксіологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2000. 19 с.
11. Шеллинг Ф.В.Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметов. Собрание сочинений : в 2 т. Т 2. Москва : Мысль, 1989. С. 86–159.
12. Штирнер М. Единственный и его собственность. Харьков : Основа, 1994. 560 с.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.
14. Fromm E. Escape from freedom. New York : Avone Books, 1965. 331 p.

DIMENSIONS OF FREEDOM OF SOCIAL HOPES

Oleh Masiuk

*Zaporizhzhya National University, Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Dniprovska str., 33A, 69063, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article analyzes the levels and vectors of the release of the projection of the future in relation to the status of its author and existing living conditions, which contributes to understanding the process of creating a social hope. Opposition is considered as a means of acquiring subjectivity in relation to the freedom of transformation of the future upon own will. We identified the limits of freedom of hope in the process of interaction between the pathos of personality and ethos of social in relation to the content of the projection of the future.

Key words: freedom, hope, personal pathos, ethos of social, stupid infinity, self, anarchy.

УДК 141.7+130.2

КУЛЬТУРА МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ОСНОВНИМИ СФЕРАМИ ТА ФОРМАМИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

Олександр Найдьонов

*Університет сучасних знань, Київський інститут,
кафедра соціально-гуманітарних та природничих наук
вул. Велика Васильківська, 57/3, 03150, м. Київ, Україна*

Подано основні сфери та форми візуалізації культури мережевого суспільства. Досліджено зміни і трансформації культури за основними сферами та формами візуалізації. Обґрунтовано важливість заходів для збереження і розвитку суспільства як смислової цілісності.

Ключові слова: візуалізація, симулякр, Інтернет речей, ідентичність, гіперреальність, інформаційний вірус.

В усі часи культура – це спосіб буття людини або універсальний засіб її діяльності й існування. Переважна більшість дослідників культури дотримується думки про те, що культура – це «вироснування», виховання людини й утвердження і підтримка суспільних відносин, які сприятливо впливають на зростання людини саме як людини. До культури належать лише ті інституційні форми соціальної діяльності, які забезпечують розвиток і саморозвиток людини як істоти високоморальної. Решта видів діяльності – це цивілізаційний фон, підґрунтя, механізм захисту самовираження людини від несприятливого природного і соціального впливу. Культура стосується внутрішнього світу людини, утвердження її як людини шляхетної, тобто пов'язана з культивуванням її душі. Відповідно тип душі проявляється у поведінці людини та її ставленні до своєї етнічної ідентичності та покликання.

Душа притаманна не лише людям, а й народам. Відомий німецький філософ Освальд Шпенглер розрізняв кілька типів «душі», що визначають відповідний тип культури: індійську, китайську, вавилонську, єгипетську, греко-римську (аполлонічну), візантійсько-арабську (чітко протиставлення душі та тіла) і західноєвропейську (фаустівську). На його думку, можлива поява російсько-сибірської культури. Душу мислитель розуміє як смислово-цілісність, проявлену через символи, що й складає сутність культури.

Для англійського мислителя Арнольда Тойнбі вищими цінностями й орієнтирами історичного процесу є цінності (заповіді) світових релігій. Причиною руху культури та цивілізації є «закон співвідношення Виклику і Відповіді», який породжує різні варіанти буття культури, оскільки можливі різні відповіді на один і той самий Виклик. Творчий потенціал культури проявляється через здатність народу до самоорганізації. «Розділ душі» відбувається, коли «верхи» (творча еліта) втрачають довіру «низів» через нездатність дати ефективну відповідь.

У розумінні Питирима Сорокіна процес розвитку культури за своїми масштабами має всесвітньо-історичний характер і є чітко спрямованим завдяки цінностям, які пов'язують всі компоненти культури в системи, а їх, у свою чергу, – в надсистеми. Відповідно до характеру домінуючої цінності всі культурні надсистеми діляться на три типи: ідеаціональний, ідеалістичний і чуттєвий. Перший тип базується на домінуванні цінностей «істин віри», другий – «істин розуму», третій – «істин відчуттів». Наводячи приклади культур, що належать до того чи іншого типу, вчений відносив сучасний тип культури до

чуттєвого типу, де цінністю визнається тільки чуттєва реальність, яка визначає його інтереси та цілі. У системі такого типу знижується, а то і зовсім втрачається цінність релігії та моралі, а мистецтво, на його думку, є нічим іншим, як «музеєм соціальної патології» [1, с. 172]. Однак зміна культурного типу не обов'язково пов'язана з його руйнуванням, він може трансформуватися в інший культурний тип.

Культура сучасного мережевого суспільства своєю появою завдячує культурі індустріального суспільства, яку аналізував П. Сорокін. Тому вона за своїм типом також є чуттєвою, але зі своїми особливостями. Однією з найголовніших особливостей культури мережевого суспільства є її візуалізація. Цю особливість культури досліджували такі українські дослідники, як Г. Чміль, Н. Корабльова, Є. Перегуда, А. Белова, Н. Грицюта, І. Зубавіна та ін. Однак досі не представлено соціально-філософського аналізу культури мережевого суспільства за основними сферами та формами її візуалізації.

Метою статті є представлення основних сфер і форм візуалізації культури мережевого суспільства.

До основних сфер культури мережевого суспільства належать: 1. Культурно-мистецька, релігійна, туристична. 2. Масово-розважальна. 3. Навчально-освітня. 4. Комунікаційна (можуть використовуватися всі перераховані форми разом та окремо) у соціальних мережах. 5. Фінансово-економічна. 6. Публічна (е-урядування). З ними, а також із їх формами можна більш детально ознайомитися в табл. 1, яку подано в кінці статті. Зараз важливо дати філософський аналіз візуалізації як особливості культури мережевого суспільства.

У загальному розумінні візуалізація (з лат. *visualis* – зоровий) – це спосіб віднайти зручну для людини форму зорового сприйняття якогось процесу чи явища. Звичними стали такі форми візуалізації інформації, як малюнки, фотографії, відео, графіки, діаграми, структурні схеми, таблиці, карти тощо. Особливо важливу роль візуалізація відіграє, коли потрібно подати інформацію, яка від самого початку не є зоровою (наприклад, густоту населення, відтворення конкретних історичних чи літературних сюжетів). Візуалізація покликана перекодувати видимі та невидимі (наприклад, сенси), явні та уявні речі з різних галузей дійсності та через зір донести їх людині, переважно символічно. Враховуючи наявність різноманітних мереж, насамперед мережі Інтернет, сфери і форми культури мережевого суспільства отримали нові, небачені раніше можливості як свого наповнення, так і функціонування.

Сьогодні як в Україні, так і в світі домінує постмодернізм як творчий підхід до розуміння і практики візуалізації художніх образів соціальних об'єктів і їх подачі людині. Постмодернізм – це філософське обґрунтування нормальності роздробленого світосприйняття, відсутності загальноетнічного погляду на низку життєво важливих для соціуму речей, виправдання й абсолютизація відносності у сфері самовизначення людини й організації сімейного життя. Нормою є, коли кожен окремий суб'єкт керується своїми «істинами відчуттів», не особливо співвідносячи їх із чуттєвими істинами інших. Тому часто в аналізі культури мережевого суспільства можна зустріти такі характеристики, як гібридизація, стильовий і жанровий синкретизм, карнавальність, цитатність, інтертекстуальність, пародійність, мозаїчність, візуалізація ахроматичного, хроматичного і монохроматичного зображення. Їх, хоча й ескізно, на прикладі найяскравіших тенденцій сучасного рекламного креативу актуалізувала Н. Грицюта [2]. Візуалізація культури поєднує соціально непок'єднані речі: глобалізацію і деглобалізацію, захист персональної інформації та водночас максимальне сприяння для її відкритості, поєднання через комунікацію людей і самотність людини в мережі (іноді це майже повне поглинення мережею індивіда, що однозначно викривлює процес становлення людської індивідуальності, нівечить і гальмує розвиток людської душі).

Виникнення різноманітних мереж сприяло появі таких систем, як «розумний будинок», «розумна ферма», які підвищують цивілізаційні можливості людини. Речі, підключені до Інтернету, здатні навіть без участі людини обігрівати чи провітрювати житло. Вищевказане породило концепт Інтернету речей, що сприяло появі систем «розумний університет»¹ і «розумне місто» [3]. За умов цифрової трансформації В.Г. Воронкова, Т.П. Романенко, Р. Андрукайтене запропонували концепцію розвитку проектно-орієнтованого бізнесу з наступним переходом до Smart-суспільства [4]. Останнє свідчить про публічну сферу культури мережевого суспільства, де електронне урядування займає чільне місце. З погляду В.Г. Воронкової, ці соціокультурні зміни неминуче впливають на становлення нової освітнянської парадигми [5]. Очевидно, що остання пов'язана з віртуальними бібліотеками та навчальними ресурсами (онлайн-курсами, віртуальними університетами).

На організацію комунікативного простору, якість повідомлень дедалі більше впливає персоналізація Інтернету, деглобалізація, захист персональної та конфіденційної інформації та, найголовніше, візуалізація комунікативного простору. З урахуванням інформаційних і комунікаційних технологій, політичних та економічних факторів, поведінкових моделей, вікових преференцій А.Д. Белова аналізує перспективи і тенденції розвитку мережевої комунікації у контексті гіперконнективності [6]. Комунікаційна сфера певним чином акумулює в собі майже усі форми візуалізації культури. Особливо широко можуть використовуватися всі перераховані у таблиці форми разом та окремо у соціальних мережах. У мережевий комунікативний простір активно проникають невіртуальні механізми символічної політики [7], візуалізація аудіоінформації [8] і, взагалі, реальне як таке в сучасному культурному просторі, що представлене Г. Чміль і Н. Корабльовою [9]. У мережевому суспільстві з'являються не лише нові сфери та форми візуалізації культури, з'являється також нова культура сприйняття. Можна повністю погодитися з А.С. Рудченко, що нині відбувається «формування нової культури сприйняття» і підвищується увага «до візуалізованої інформації та навіть до певної міри нівелювання впливу вербального тексту» [10].

Візуалізація інформації своїми витоками сягає основ класичної науки, традицією якої стало підтвердження емпіричними, насамперед зримими методами певних тверджень. Безумовно, на відповідному етапі наукового і соціального розвитку це мало позитивне значення. Так, говорячи про Національний географічний журнал (National Geographic Magazine), А. Петрушка вказав на мотив переходу з текстових статей до широкого використання в журнальних статтях фотографій на початку ХХ ст.: «Було закладено підвалини стилю наукового журналу як джерела достовірної текстової інформації, аргументованої та підтвердженої широким поданням різноманітної візуальної інформації» [11, с. 37]. Однак вже на початку другої половини ХХ ст. знаки як основу візуалізації стали використовувати для приховування реальності, коли розпочали широко експлуатувати переважно порожні форми, іноді зі спотвореним змістом чи взагалі без нього [12]. Цю ситуацію, коли реальність завдяки симуляції стає гіперреальністю, тобто симулякр стає більш реальним, ніж реальність, завдяки доведенню форми до її вищої стадії, переконливо продемонстрував французький філософ Ж. Бодріяр. Знак нині може позначати як все, так і нічого, тобто він губить зв'язок із реальністю. Вимисел стає вищим за дійсність. Відбувається інформаційне викривлення світу, яке в контексті сугестії та контрсугестії проаналізував Н. Слухай [13]. Для української держави, котра зазнала агресії у формі гібридної війни, це дуже актуально.

¹ http://wiki.kubg.edu.ua/СТВОРЕННЯ_СМАРТ-УНІВЕРСИТЕТУ_—_НАШЕ_СТРАТЕГІЧНЕ_ЗАВДАННЯ

Етнос є єдиним живим організмом, що через різні сфери суспільного життя (фінансову, політичну, виробничу, транспортну тощо) інтегрований у цілісність саме завдяки культурі. Участь у цих різноманітних сферах суспільного життя людина бере як мисляча, моральна істота. Отже, будь-якій культурі потрібно відповісти на запитання «хто є людина?». Різні культури дають свою відповідь на це питання, оскільки її відсутність (неповнота, спотворення) унеможливорює суспільно-етнічне відтворення індивіда. Таким чином, можна зробити висновок про те, що у разі переходу від одного типу суспільства до іншого через його ускладнення зростає роль і значення морально-духовних якостей людини, завдяки яким народ зберігає здатність до самоорганізації та смислової цілісності на переломному етапі розвитку. Оскільки культура є системою відтворення суспільно-етнічної людини, важливо вказати на основні підсистеми культури. М.Я. Сараф виділяє такі: перша – це матеріал, речовинний, предметний субстрат культури, друга – духовно-практичне освоєння дійсності, тобто засвоєння смислів, розшифровка і розуміння символічних структур, третя – це система зберігання, поширення і споживання духовних цінностей [14]. Значення поширення культури через Інтернет у цьому контексті набуває небаченої гостроти. Недарма Бодріяр характеризує епоху постмодерну як вибух всередину, а Інтернет і різноманітні мережі розглядає як такі, що «мають природу метастаз, які розвиваються необмежено» [15, с. 12] та є сприятливим середовищем для розповсюдження інформаційних вірусів, симулякрів.

Дедалі частіше у сучасному суспільстві інформація розглядається як цінний завбачливий товар. Однак через різні сфери та форми візуалізації культури інформація може бути використана як зброя з метою дезінтеграції супротивника як етносу. Тому наявність єдиного інформаційного поля суспільства, його прискіпливий захист, а також наявність усвідомлених етнічних норм, вкорінених у релігії, дають шанс народу вистояти в безжалісній і безкомпромісній боротьбі за власну ідентичність.

Візуалізація етнічної культури за умов тиску гібридної війни і глобалізації набуває особливої гостроти. Українська культура, історія українського народу має бути широко представлена на телебаченні, в освіті та Інтернеті. Недарма відомий український історик Ю. Шаповал стверджує: «Візуалізація історії сьогодні має величезне значення. Західна історична наука це давно збагнула. Знімаючи документальні стрічки, ми намагаємося йти від факту, від очевидних речей, але довкола цього створюємо світ образів. Проект існує, я тішуся, що в нього є свої глядачі. Але, на жаль, не все йде легко. Наше кіно показують на Першому Національному телеканалі далеко не в прайм-таймі. Радує те, що сьогодні ці фільми активно розповсюджуються через Інтернет. Візуалізація історії – це робота, яку в XXI столітті потрібно виконувати як ніколи» [16].

Спираючись на проведений соціально-філософський аналіз, слід зробити такий висновок. Візуалізація є важливою особливістю культури мережевого суспільства. За своїми основними сферами та формами вона є важливою і невід'ємною складовою частиною сучасної культури. Її основним призначенням є подання через зір людині важливої інформації про можливості розвитку її душі як смислової цілісності, надання засобів для соціальної самоорганізації (через соціальні мережі), утвердження домінуючої цінності для уникнення «розділення» душі народу та здатності давати адекватну відповідь на виклики сучасного світу. Ми вже живемо в новому просторі – мережевому. У ньому відбувається становлення людини. Цей простір породжує не тільки нові можливості для культури, а й серйозні виклики для нашої державності та людської й етнічної ідентичності.

Таблиця 1

Культура мережевого суспільства за основними сферами та формами візуалізації

Сфери культури мережевого суспільства	Форми візуалізації							
	Інтернет-відео	Фотографії	Зображення, створені за допомогою GIF-анімації	Відео, створені з використанням проєкту Couch	Аудіо	Рисунки	Текст	
1	2	3	4	5	6	7	8	
1. Культурно-мистецька, релігійна, туристична								
- віртуальні музеї	Інтернет-відео в 2D і 3D форматі	Фотографії			Аудіо			
- віртуальні релігійні установи (віртуальні церкви)	Інтернет-відео в 2D і 3D форматі	Фотографії			Аудіо			
- віртуальні тури закладами культури, мистецтва, архітектури	Інтернет-відео в 2D і 3D форматі	Фотографії			Аудіо			
- віртуальні тури туристичними пам'ятками	Інтернет-відео в 2D і 3D форматі	Фотографії			Аудіо			
2. Масово-розважальна								
- віртуальні кінотеатри (з можливістю перегляду кіно в режимі онлайн і за допомогою збереження відео)	Інтернет-відео в 2D і 3D форматі				Аудіо			
- масово-розважальні заходи (шоу, ігри тощо), що транслюються через відеохостинги в режимі реального часу (онлайн) і через збережені ресурси	Інтернет-відео в 2D і 3D форматі	Фотографії			Аудіо			
3. Навчально-освітня								

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
- віртуальні бібліотеки		Фотографії				Рисунки	Текст (пріоритетна форма)
- віртуальні навчальні ресурси: онлайн-курси, віртуальні університети	Інтернет-відео	Фотографії			Аудіо	Рисунки	Текст
4. Комунікаційна (можуть використовуватися всі перераховані форми разом та окремо) в соц. мережах	Інтернет-відео (здійснюється розміщення відео в соц. мережах)	Фотографії (розміщуються в соціальних мережах)	GIF-зображення (розміщуються в соц. мережах)	Відео, створені з використ. проекту Соцб (розміщ. у соц. мережах)	Аудіо (використовуються для комунікації між учасниками в соц. мережах)	Рисунки (розміщуються в соц. мережах)	Текст (використовуються для комунікації між учасниками в соц. мережах)
5. Фінансово-економічна							
- віртуальні Інтернет-магазини	Інтернет-відео (розміщ. на сайтах Інтернет-магазинів, на сторінках цих магазинів у соц. мережах). Признач. для ознайомл. із товарами, послугами	Фотографії (розміщуються на сайтах Інтернет-магазинів, на сторінках цих магазинів у соц. мережах). Призначено для ознайомл. з товарами, послугами			Аудіо (використовуються для комунікації між оператором Інтернет-магазину та клієнтом у режимі спілкування онлайн)	Рисунки (можуть розміщ. на сайтах Інтернет-магазинів, на сторінках цих магазинів у соц. мережах). Призначено для маркетингу, комунікації тощо	Текст розміщений як інформация щодо кожного товару, послуги, роботи Інтернет-магазину. Використовуються для комунікації між оператором Інтернет-магазину та клієнтом у режимі спілкування онлайн за допомогою текстових повідомлень, для інформув. про товар, послугу
6. Публічна (е-урядування)	Інтернет-відео	Фотографії			Аудіо	Рисунки	Текст

Список використаної літератури

1. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / пер. с англ. В.В. Сапов ; Институт социологии РАН, Международный ин-т Н. Кондратьева – П. Сорокина. Санкт-Петербург : Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 2000. 1056 с.
2. Грицюта Н. Естетичні концепти постмодернізму в сучасній рекламі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Журналістика*. 2010. Вип. 18. С. 35–41.
3. Андрієнко А.О. Концепція «розумного міста»: уточнення ключових понять у контексті забезпечення розвитку великого муніципального утворення. DOI: 10.15421/151843.
4. Воронкова В.Г., Романенко Т.П., Андрукайтене Р. Концепція розвитку проектно-орієнтованого бізнесу в умовах цифрової трансформації до Smart-суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. № 67. С. 13–27.
5. Воронкова В.Г. Формування smart-суспільства як фактор сталого розвитку та його вплив на становлення нової освітнянської парадигми. *Гілея : збірник наукових праць. Історичні науки, філософські науки, політичні науки / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова ; ВГО Українська акад. наук ; голов. ред. В.М. Вашкевич та ін.* 2017. Вип. 117 (№ 2). С. 189–193.
6. Белова А.Д. Віртуалізація комунікативного простору. *Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Б-ка ін-ту філології ; відп. ред. : А.Д. Белова ; редкол. : Ш.Т. Апридонідзе та ін.* 2015. Вип. 1 (52). С. 86–97.
7. Перегуда Є.В., Івашко О.Д. Візуалізація як механізм символічної політики (кейс муралізму у постреволюційній Україні). *Держава і право : збірник наукових праць / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. 2016. С. 3–14.
8. Любченко Ю.В. Візуалізація інформації на сучасному радіо. *Держава та регіони : науково-виробничий журнал. Серія : Соціальні комунікації / Класичний приватний ун-т. Запоріжжя*, 2015. № 3 (23). С. 54–57.
9. Чміль Г., Корабльова Н. Візуалізація реального в сучасному культурному просторі : монографія / Ін-т культурології Нац. акад. мистецтв України. Київ : Інститут культурології НАМ України, 2013. 255 с.
10. Рудченко А.С. Візуалізація як тренд у сучасних конвергентних медіа. *Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса за 2015–2016 рр.* URL: <http://jpv.s.donnu.edu.ua/article/viewFile/3688/3721>.
11. Петрушка А. Візуалізація текстової інформації в науковому журналі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Журналістика*. 2017. Вип. 1 (22). С. 32–38.
12. Бондар І. Візуальна в мова: образ, символ, знак, симулякр. *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія : збірник наук. праць / М-во освіти і науки України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах*. 2010. Вип. 9. С. 172–180.
13. Слухай Н. Симулякри в контексті теорії інформаційного викривлення світу: сугестія і контрсугестія. *Гібридна війна: технології сугестії та контрсугестії : монографія / О.В. Акульшин та ін.* Київ : Національна академія СБ України, 2018. С. 124–176.
14. Сараф М.Я. Опыт типологии культуры. Голицыно, 2003. URL: <http://www.dialog21.ru/biblio/Saraf2.htm>.
15. Baudrillard J. La transparence du mal: essai sur les phénomènes extrêmes. Editions Galilee, 1990.

16. Шаповал Ю. Візуалізація історії – це нагальна потреба ХХ століття : Інтерв'ю / інтерв'ю взяв Вадим Лубчак. *День* : щоденна українська газета. Київ, 2012. № 130/131.

CULTURE OF NETWORK SOCIETY BY MAIN SECTORS AND FORMS OF VISUALIZATION

Oleksandr Naidonov

*University of Modern Knowledge, Kyiv Institute,
Department of Social Humanities and Natural Sciences
Velyka Vasylkivska str., 57/3, 03150, Kyiv, Ukraine*

The main areas and forms of visualization of the culture of a network society are presented. The changes and transformations of culture in the main spheres and forms of visualization are investigated. The importance of the necessary measures for the preservation and development of society as semantic integrity is substantiated.

Key words: visualization, simulacrum, Internet things, identity, hyperreality, information virus.

УДК 168.5/165.9

МЕТОД СИСТЕМНОГО КОМПОНУВАННЯ І ПОДВІЙНЕ СИСТЕМНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ ПРЕДСТАВНИКІВ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ XVII – XIX СТ.

Алла Нерубасська

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет історії та філософії,
кафедра філософії та методології пізнання,
вул. Дворянська, 2, 65000, м. Одеса, Україна*

У роботі проведено системний аналіз буття людини в епоху Просвітництва та Нового часу у німецькій філософії. Показано, як можливо використовувати метод системного компоунання на низки ідей філософів Німеччини (Г.Е. Лессінг, Й.Г. Гердер, Ф. Шиллер). Сенс компоунання полягає в тому, що, наприклад, є кілька систем $S_1, S_2 \dots S_n$. У цьому дослідженні цими системами стали різні концепції буття особистості. Шляхом компоунання отримуємо третю, або четверту, або будь-яку іншу за номером систему. Метод компоунання і декомпоунання систем можна використовувати для виявлення відповідності між різними системами. Системи буття людини у Лессінга, Гердера і Шиллера (S_1, S_2, S_3) були скомпоунані в систему S_4 (система буття людини в епоху Просвітництва в Німеччині). Система S_4 – відкрита (атрибутивний системний параметр), тому вона допускає додавання будь-якої кількості концепцій для їх подальшого компоунання або декомпоунання. Проведено подвійне системне моделювання системи буття особистості в концепціях І. Канта, Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха. Найдені їх концепти (атрибутивні та реляційні), структури (атрибутивні та реляційні) та субстрат, який у наданих системах один і той же – це людина.

Ключові слова: людина, буття, система, концепт, структура, субстрат, компоунання.

Актуальність філософсько-антропологічної проблематики в історії ідей постійно притягує увагу вчених, особливо з появою нових методів дослідження, які дозволяють глибше побачити сутнісні картини. До таких історичних проблем філософії, а точніше філософської антропології, належить проблема визначення буття людини.

Зазначу деяких сучасних дослідників з української філософської думки, що займаються проблемою буття особистості. В.Л. Петрушенко людину бачив антиподом соціуму та історії. Є.К. Бистрицький ставить на один п'єдестал особистість, екзистенцію і культуру. В.Ю. Даренський розглянув діалог людини і природи у зрізі екзистенціальності. І.А. Донникова представила людину і культуру через призму соціального порядку, вивела інтегративну роль культури у формуванні цілісного людського буття. Е.Н. Князьєва в особистості виділила динамічну структуру. У багатьох сучасних дослідженнях не вистачає сучасної методологічної бази. Тому в нашій роботі пропонуємо скористатися системно-параметричним методом, а також методом системного компоунання на прикладі німецької філософії.

Зіставлення моделей буття особистості можна досліджувати за допомогою операцій реїстичного аналізу і синтезу, як це було запропоновано Л. Терентьєвою щодо розвитку філософії і науки. «Як поєднані системи можуть розглядатися системи філософських ідей <...> і відповідні їм «трикутники», і більш складні наукові ідеї» [1, с. 109]. Системи можна об'єднати за допомогою методу компоунання і декомпоунання систем [2, с. 125–133].

Мета статті – показати, як працює метод компонування, провести подвійне системне моделювання філософських ідей Німеччини епохи Просвітництва і Нового часу.

О.В. Чайковський розглянув метод компонування і декомпонування, з'єднавши його з апаратом параметричної загальної теорії систем А.І. Уймова. Отримана формалізація сполучно-розділових процесів дозволяє прогнозувати диференціацію й інтеграцію нового знання і нових ідей [3, с. 292–295].

Сенс компонування полягає в тому, що, наприклад, є кілька систем S_1, S_2, \dots, S_n . У нашому дослідженні цими системами стали різні концепції буття особистості. Шляхом компонування отримуємо третю, або четверту, або будь-яку іншу за номером систему. Метод компонування і декомпонування систем можна використовувати для виявлення відповідності між різними системами, де системоутворюючі предикати систем збігаються. Як відзначають сучасники, «сформульований Н. Бором у 1913 р. як «наведення мостів» (Б.М. Кедров) у разі зміни однієї природничо-наукової теорії іншою, принцип відповідності став провідним у методології розвитку наукового знання» [1, с. 110]. Оскільки вимагати ідентичності системоутворюючих властивостей або відносин мети не було, то і спрощувати формули в роботі неправомірно. Однак таку процедуру можна проводити поза межами цієї статті.

Розглянемо епоху Просвітництва в Німеччині, головними представниками цієї епохи стали Г.Е. Лессінг, І.Г. Гердер, Ф. Шиллер, революційні демократи Г. Форстер, К. Шубарт, І. Зьойме та ін. Систематизуємо і проведемо компонування деяких систем буття особистості.

Відомо, що Готхольд Ефраїм Лессінг (нім. Gotthold Ephraim Lessing) – німецький поет, драматург, теоретик мистецтва і літературний критик-просвітитель, основоположник німецької класичної літератури. Знайдемо концепт його теорії, пов'язаної з буттям людини. Лессінг вважав, що призначення людини не перебуває в простому «розумуванні» («умствованні» російською мовою) [4], необхідно це «розумування» розглядати в зв'язку з живою діяльністю. Ось це ставлення розуму і діяльності в людині за Лессінгом можна прийняти за реляційний концепт (P). Атрибутивну структуру (R) можна побачити у властивостях, які він відстоював не тільки в окремій людині, скільки в народі. «Лессінг закликав до створення німецької національної літератури, в якій він бачив могутній засіб пробудження розумових сил народу, однієї з умов його національного відродження <...> боровся за національні літературні традиції, за високу ідейність, за мужній і сміливий реалізм, за зміст, що відображає життя і інтереси широких шарів німецького народу» [5].

Ідейність, мужність, сміливість, володіння національною ідеєю – всі ці властивості характерні для кожного громадянина, вони і є структурні елементи системи буття особистості. Субстратом (m) ми залишаємо людину. Складність деяких концепцій полягає в тому, що в них акцент робиться на суспільство, і виокремити вчення про буття людини поза належністю до соціуму стає неможливим, а якщо поміняти концепт, то отримаємо вже зовсім іншу систему.

Систему буття особистості у І.Г. Гердера можна уявити інакше, ніж у Г. Лессінга. Такі властивості, як вільне натхнення, національна самобутність зазвучали у Гердера як цільові установки. Їх можна прийняти за концепт системи буття особистості (P). А діяльні установки, які повинні визначати ставлення людини до життя, можна прийняти за реляційну структуру (R). Ці установки – це «розумні здібності людей зробити розумом; дані людині природою почуття реалізувати в мистецтві; потяг особистості зробити вільними і красивими»[6]. Субстрат цієї системи (m) – людина.

Розглянемо систему буття особистості у Ф. Шиллера. В. Віндельбанд підкреслює, що «Шиллер, як поет, бачив в естетичній функції найцінніше і досконале вираження люд-

ської особистості» [7, с. 260]. Тому властивість краси людини приймаємо за концепт системи (P). Два начала людини, постійно протиборчих (відношення) – розумне і чуттєве – можна прийняти за реляційну структуру (R) «Перше він називає «чуттєвим спонуканням», а друге – «спонуканням до форми».

Предметом чуттєвого потягу є повсякденне життя у широкому сенсі цього слова, а предметом потягу до форми – образ. Якщо перше відповідає законам необхідності, то друге належить галузі свободи. Постійна боротьба цих двох начал у людині є джерелом вічних страждань, внутрішніх метань і душевної дисгармонії загалом» [8, с. 195]. Субстрат (m) – людина.

Системи буття особистості Лессінга, Гердера і Шиллера позначимо S_1, S_2, S_3 відповідно – система буття людини епохи Просвітництва в Німеччині, в яку я і буду компонувати ці три системи. Система S_4 – відкрита (атрибутивний системний параметр), тому вона допускає додавання будь-якої безлічі концепцій, що належать німецької філософії Нового часу, для їх подальшого компонування або декомпонування.

Німецьке Просвітництво, як відомо, прагнуло компромісу між знанням і вірою, між наукою і релігією. Ставлення компромісу між знанням і вірою приймемо за концепт системи (P), який є реляційним. Знайдемо атрибутивну структуру (R). У Франції епоха Просвітництва формувала зміни суспільства за допомогою зміни установ, в Німеччині вважали, що перевиховувати необхідно окремих особистостей. У французькій літературі було більше того, що говорило про властивість людини володіти розумом, тоді як німецька відрізнялася більшою сердечністю [9].

Естетичні, чуттєві натури насамперед відзначалися в концепціях німецьких просвітителів. Тому ці властивості ми приймемо за атрибутивну структуру, яка реалізується на субстраті людина. Формальний запис компонування буде виглядати в спрощеному варіанті так:

$$S_4 : K(S_1, S_2, S_3) = S_4.$$

За використання системно-параметричного апарату цей запис виглядатиме так:

$$K([R_1(m_1)] P_1], [R_2(m_2)] P_2], [R_3(m_3)] P_3]) = [R_4(m_4)] P_4]$$

Відповіді на питання, які вирішувалися в раціоналізмі, емпіризмі, просвітництві, по-новому представили вчені німецької класичної філософії: І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах. Загальновідомо, що саме в цій філософії акцент вивчення об'єкта зміщується з природи на людину як представника культурних процесів. Знайдемо концепти, структури систем буття особистості, де субстратом залишається людина в ідеях представників даного блоку філософії.

І. Кант як представник ідеалізму вважав, що знання про предметах – це знання явищ, а не сутності речей, яку він визначив як «річ-у-собі». «Антропологія Канта говорить про звичайну людину, але з погляду глибокого філософського світогляду. Цей світогляд Кант виробляв в своїх відомих роботах, присвячених теоретичній і практичній філософії, в «Критиці чистого розуму», в «Критиці практичного розуму», «Критиці здатності судження» та ін. «Антропологія» – робота прикладна. У ній абстрактні філософські положення, які Кант виробляв все своє життя, застосовуються до самого цього життя, до одного з видів розумних істот, яких називають людьми» [10]. За І. Кантом, «людина – істота двоїста: тіло – зі світу феноменів, явищ, душа ж – у світі речей у собі. Людина має вільну волю, яка і дає моральні закони – закони добра» [11]. «Річ-у-собі» не пізнавана, на думку філософа. У його етичному вченні був розроблений моральний закон (категоричний імператив), за правилами якого повинна жити людина. Цей закон я пропоную прийняти за реляційний концепт

системи (Р), якому буде відповідати атрибутивна структура, що складається з вимог до поведінкової діяльності людини: 1. Роби згідно з правилами, які можуть стати загальним законом. 2. У вчинках виходь із того, що людина – найвища цінність. 3. Всі вчинки повинні робитися на благо суспільства [12].

Г. Гегель свою антропологію направляє на вивчення конкретної індивідуальної людської душі. «Можна сказати, що суб'єкт у Гегеля, який у «єнській» «Феноменології» немов висів у порожнечі, вперше стає цілісним людським індивідом <...> Більш того, виявляється, що у Гегеля є людина як ось ця конкретна людина, в єдності його душі і його свідомості, антропології та феноменології, і в христологічній підставі його суб'єктивності <...> Душа, оскільки вона людська душа, не зводиться у Гегеля до природного, а, навпаки, володіє духовним призначенням – більш того, сама людська «природа» пронизана духом, підпорядкована йому і належить онтологічно вже до області духовного, а не природного. Сама людська плоть, відповідно, повинна бути структурована духом <...> Визначення людської природи – дух, а не «природа», до того ж дух саме як виключно людська можливість – можливість перетворення до «вільного духу <...> людська душа <...> за своєю суттю інакшість щодо області природної визначеності» [13, с. 95–100].

Властивість цілісності людського індивіда (єдність душі і свідомості) можна поставити в атрибутивний концепт системи (Р). Співвідношення відчуттів і сприйняття, зв'язок сприйняття і розумового мислення, взаємовідношення розсудку і розуму, роль праці в розвитку психіки і т. д. у Гегеля можна прийняти за реляційну структуру системи буття особистості (R). «Все міститься у відчутті, і, якщо завгодно, все що виступає в свідомості духу і в розумі має у відчутті своє джерело і свою першооснову; бо джерело і першооснова і не позначають нічого іншого, як той найперший безпосередній спосіб, в якому щось проявляється» [14].

Пропоную ще один варіант системи буття людини за Г. Гегелем. Проведемо подвійне системне моделювання. Його вчення про людину і дух можна визначити таким чином: за концепт системи я приймаю єдність суб'єктивного і об'єктивного в людині, тобто абсолютний дух. Ставлення «єдності» вказує на реляційний концепт. Атрибутивною структурою можуть стати властивості, що формуються у людини у взаємодії з колективом. У Гегеля – це об'єктивний дух. Людина визнає інших людей рівними собі, починає сприймати їх як духовних істот, до яких слід ставитися з повагою. Приходить усвідомлення, що свобода одної мислячої істоти закінчується там, де починається свобода іншої. Ступінь – об'єктивний дух, життя людей у колективі [15]. Субстрат системи – це розумна людина, котра живе в природному стані, під впливом природи, підкоряючись інстинктам. Людина є на цьому ступені у Г. Гегеля суб'єктивним духом.

Концептом системи буття людини у Л. Фейербаха може бути головна життєва установка, що полягає в прагненні до щастя і його пошуку. «Епоха, в яку розвивалося вчення німецького філософа Людвіга Фейербаха, вважалася завершальною стадією класичної філософії, а також першим етапом розвитку матеріалізму. Основними рисами цієї нової течії стала критика ідеалізму і обґрунтування чуттєвості як кращого способу пізнання» [16]. Філософ вважав, що людина, об'єднуючи в собі матеріальне і ідеальне, наділена такими характеристиками як воля, бажання, розум, почуття, хоча і є біологічною сутністю. Ці характеристики можна прийняти за атрибутивну структуру буття особистості.

Можна уявити концепцію матеріалістичної антропології у Л. Фейербаха інакше. Подвійне системне моделювання припускати атрибутивний концепт і реляційну структуру. Таким атрибутивним концептом може стати ідея Фейербаха про те, що «Бог – абсолютна людина, тобто образ, що відображає у свідомості людей їх власну сутність» [17]. Реляційною

структурою може стати «антропологічний принцип, який полягає в необхідності визнання єдності матеріальної і духовної сутності людини. Дійсне відношення мислення до буття, за Фейєрбахом, в тому що буття, матерія є суб'єкт, а мислення – предикат, тобто властивість матерії» [17]. На місце відносини мислення до буття, основним принципом стає ставлення людини до світу. Така реляційна структура реалізується на субстраті людина.

Таким чином, ми показали, як можна змоделювати подвійне визначення системи буття особистості в концепціях І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, тобто представили дві різні системи з різними концептами і структурами для кожної філософської системи, однак одним і тим же субстратом, що не суперечить правилам визначення системи в системно-параметричному аналізі. Виділили основні проблеми, структурували їх властивості та відносини, використовуючи уявлення системно-параметричного методу.

Провели синтез філософських ідей німецького Просвітництва та показали, як можна систематизувати ці ідеї за допомогою методу компонування і подвійного системного моделювання. На практиці висновки цього дослідження можна використовувати в педагогічній діяльності у вивченні історії філософії, історії філософської антропології та ін., метод компонування допомагає поглибити і засвоїти знання студентам про ту чи іншу філософську систему.

Список використаної літератури

1. Философия науки: системный аспект : учебное пособие / А. Уёмов и др. Одесса : Астропринт, 2010. 360 с.
2. Чайковский А.В. Некоторые проблемы синтеза и анализа систем. *Логика и методология системных исследований*. Киев – Одесса : Вища школа, 1977. С. 125–133.
3. Чайковский А.В. К проблеме исследования процессов дифференциации и интеграции науки. *Философські пошуки*. Вип. XI – XII. Львів – Одеса – Хмельницький. 2001. С. 292–295.
4. Лессинг Г.Э. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лессинг,_Готхольд_Эфраим.
5. Фридендер Г. Готхольд-Эфраим Лессинг. URL: http://www.lib.ru/INOOLD/LESSING/lessing.txt_with-big-pictures.html.
6. Гердер И.Г. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гердер,_Иоганн_Готфрид.
7. Виндельбанд В. От Канта до Ницше: история новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками. Москва : Канон-пресс, 1988. 496 с.
8. Чельшев П.В. Ф. Шиллер об эстетическом воспитании человека. Издательство «Грамота», 2014. № 8 (46). Ч. 2. С. 195.
9. Просвещение в Германии. URL: <http://rushist.com/index.php/tutorials/kareev-tutnewtime/625-sturm-und-drang>.
10. Что такое человек? URL: <https://www.kantiana.ru/about/kant/page10.php>.
11. Философия Канта для гуманитариев. URL: https://pikabu.ru/story/filosofiya_kanta_dlya_gumanitarijev_5384038.
12. Немецкая классическая философия. URL: https://pidruchniki.com/70219/filosofiya/nemetskaya_klassicheskaya_filosofiya.
13. Чепурин К.В. Антропология. Христология и эсхатология Гегеля. Вестник ПСТГУ: *Богословие. Философия*. Вып. 2 (40). С. 95–100
14. Овсянников М.Ф. Гегель. URL: <https://biography.wikireading.ru/51503>.
15. Вдохновляющие труды философии Гегеля. URL: <https://mystroimmir.ru/filosofiya/gegel.html>
<https://mystroimmir.ru/filosofiya/gegel.html>.
16. Философия Фейєрбаха. URL: <https://germanexpert.ru/filosofiya-fejebaxa>.
17. Фейєрбах Людвиг. URL: <https://vikent.ru/author/471/>.

**THE SYSTEM COMPOSITION METHOD AND DUAL SYSTEM
MODELING OF PHILOSOPHICAL IDEAS OF REPRESENTATIVES
OF GERMAN PHILOSOPHY XVII – XIX CENTURIES**

Alla Nerubasska

*Odessa National University of I.I. Mechnikov,
Faculty of History and Philosophy,
Department of Philosophy and Methodology of Cognition
Dvoryanska str., 2, 65000, Odesa, Ukraine*

This paper contains a system analysis of human existence in the Age of Enlightenment (or the Age of Reason) and the Modern Era in German philosophy. It shows the way the system composition method may be applied to some ideas of German philosophers (G.E. Lessing, J.G. Herder, F. Schiller). The author performed modeling of dual systems of the human existence in the concepts of I. Kant, H. Hegel, and L. Feuerbach and identified their concepts (attributive and relational), the structures (attributive and relational) and the substrate being the same in the presented systems – a human.

Key words: human, being, system, concept, structure, substrate, composition.

УДК 130.2

«НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ» ЯК МАКСИМА ІНФОРМАЦІЙНОЇ СУЧАСНОСТІ

Світлана Пилипенко

*Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка,
Навчально-науковий інститут бізнесу і менеджменту,
кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Алчевських, 44, 61004, м. Харків, Україна*

Інна Бабченко

*Харківська загальноосвітня школа I – III ступенів
Харківської міської ради Харківської області,
методичне об'єднання вчителів-філологів
вул. Світла, 9, 61121, м. Харків, Україна*

У статті розглядається концепція «навчання впродовж життя» як одна з головних освітніх стратегій у сучасному суспільстві. Підкреслюється, що інформатизація та глобалізація сучасності постають викликами, вирішення яких є важливим чинником подальшого розвитку людства загалом. Наголошується, що інформаційне суспільство вимагає нової моделі освіти, що відрізняється від спрямувань постіндустріального суспільства. Порушується тема взаємозв'язку освіти та знання. Приділяється увага поняттю «креативна людина», що постає головним принципом концепції «навчання впродовж життя».

Ключові слова: навчання впродовж життя, інформаційне суспільство, суспільство знань, освіта, знання, креативна особистість.

Інформаційне суспільство виступає головною ознакою сучасного етапу розвитку людства, де головним пріоритетом є виробництво нового знання та технологій, де відбувається переосмислення значення нематеріальних цінностей, а конкурентоспроможність змінюється технологіями. Ідеться про інформатизацію та глобалізацію сучасності, що трансформують конфігурацію сучасного світу та вимагають нових суспільних практик, серед яких важливе місце займає модель безперервної педагогічної освіти або принципу «навчання впродовж життя». Відтепер дискурс сучасного освітнього процесу визначає питання «Як робити?», відповідь на яке передбачає використання різних гуманітарних технологій, спрямованих на розвиток творчого потенціалу особистості.

Варто підкреслити, що філософський дискурс аналізу взаємозв'язку «освіта – людина – інформаційне суспільство» позначився в останній чверті ХХ ст., насамперед у зарубіжній науковій літературі. Саме тому наявні концепції – постіндустріального суспільства (Д. Белл), постфордизму та інформаційної інфраструктури (Р. Райх), інформаційного капіталізму та мережевого підприємництва (М. Кастельс), корпоративного і споживачього капіталізму (Ю. Габермас), суспільства організації, нагляду і контролю (Е. Гідденс), суспільства споживання, у т. ч. й інформаційного (Ж. Бодрійяр), індивідуалізованого суспільства (З. Бауман) – постають взаємодоповнюючими [15] Ці концепції спрямовані

на аналіз змін, підкреслюють значення інформаційного простору в сучасному суспільстві. Науковці наголошують на тому, що відбувається формування абсолютно інших механізмів функціонування суспільства. Останні змінюють соціальні інституції, ритм і форми життя, системи цінностей, впливають на механізм особистісного самовизначення. Особливу увагу привертає взаємозв'язок освіти і людського капіталу, представлений у роботах П. Бурдьє, Ф. Фукуями, О. Едвінсона, М. Мелуїна та ін.

На думку сучасних дослідників, можна говорити про розвиток особистості, якщо є можливим розв'язання таких задач: по-перше, стимулювання інтелектуального розвитку та збагачення мислення через засвоєння сучасних методів наукового пізнання; по-друге, успішна соціалізація є можливою за умови інтенсивної взаємодії елементів системи «культура – людина – технологія»; по-третє, інтенсифікація наукових знань потребує інтегративних тенденцій розвитку науки й техніки в системі вищої освіти. Водночас життєдіяльність сучасної людини відбувається в умовах інформаційного суспільства й вимагає наукової грамотності, забезпечення умов для набуття широкої базової освіти.

Як свідчить аналіз сучасних досліджень, уперше концепт «навчання впродовж життя» був проголошений у 1972 р. на засіданні ЮНЕСКО з метою окреслення глобальної перспективи розвитку освіти на початку XXI ст. Варто підкреслити, що подальший дискурс цієї проблеми набуває нового звучання наприкінці XX ст. Так, 19 червня 1998 р. у м. Болонья (Італія) відбулася зустріч міністрів освіти 29 європейських країн. Результатом їхньої зустрічі стало створення спільної декларації «Про європейський простір вищої освіти», де був проголошений принцип посилення конвергенції та збільшення прозорості щодо підтвердження кваліфікації фахівців [12].

На початку XXI ст. цей концепт постає стратегією розвитку сучасного суспільства. Йдеться про становлення системи освіти, що покликана відповідати конфігурації інформаційної сучасності. Інформаційне суспільство, на відміну від постіндустріального, не спрямоване на вузьку спеціалізацію фахівця. Однією з вимог інформаційного суспільства є забезпечення особистості знаннями, уміннями та навичками, які можливо використовувати практично без змін в різноманітних видах діяльності, тим самим стверджуючи їх як міждисциплінарний, так і узагальнюючий характер.

Свого часу Сенека зазначив: «Вік живи – вік навчайся тому, як варто жити», тим самим означивши один із основних екзистенціалів людського існування, що постає матрицею ідеальної дії людини, прикладом унікального індивідуального прогресу і сучасності – «любов до мудрості». Саме цей екзистенціал найяскравіше був реалізований видатними давньогрецькими філософами – Сократом, Платоном, Аристотелем. На сучасному рівні суспільного розвитку не можна не погодитися з В.Г. Андрущенком, котрий вказує на те, що доки суспільство не виховає нове покоління перспективно мислячих людей (інакше кажучи, творчих людей), котрі зможуть будувати майбутнє, ґрунтуючись на загальнолюдських цінностях й одночасно враховувати уроки вітчизняної історії, ми приречені «копірситися у багнюці», «переливати із пустого в порожнє», перебувати в «постійному транзиті безперспективності» [1, с. 11–13]. Ця думка відповідає головним принципам освіти: учитися жити, учитися пізнавати, учитися робити та вчитися співіснувати, означеними Міжнародною комісією ЮНЕСКО з освіти для XXI ст. у доповіді «Освіта: прихований скарб» (1995 р.) [3].

Відбувається переосмислення феномену освіти, де остання для людини є як умовою, так і необхідністю її життя, як способом, так і програмою її існування. У такому контексті вважаємо важливими теоретичні положення, висловлені ще в 30-ті рр. XX ст. іспанським філософом Х. Ортегою-і-Гассетом. В одній зі своїх лекцій під загальною назвою «Навколо Галілея» у 1933 році він висунув наступні положення:

- 1) наше життя, життя людини для кожного з нас є вихідна, укорінена реальність. Це те єдине, що у нас є і що нас формує;
- 2) жити – значить відчувати необхідність робити щось, щоб умови життя не знищили нас;
- 3) життя не є чимось, щоб постати застиглим раз і назавжди, життя – це знання, яке треба виконати;
- 4) людина змушена будувати ідеї щодо своїх життєвих умов, що допомагає їй орієнтуватися в них і вирішувати, що ж їй необхідно робити [10, с. 81].

Сучасність демонструє виникнення опозицій «глобальне – локальне», «універсальне – одиничне», «традиційне – сучасне», «необмежене зростання знання – обмеженість можливостей засвоєння цих знань людиною» тощо, що вимагає переосмислення значення освіти, актуалізуючи вищезазначений концепт «навчання впродовж життя» (lifelong learning – LLL). У «Меморандумі безперервної освіти Європейського Союзу» [9], прийнятому в Лісабоні у березні 2000 р., сформульовано шість ключових принципів. На думку авторів, ці положення є втіленням сучасних процесів інформатизації та глобалізації сучасності та становлення «суспільства знань». Останнє вимагає не лише нових освітянських стратегій, але й нових моделей життєдіяльності самої людини. Нова конфігурація цих стратегій забезпечується їх гнучкістю та пластичністю, що дозволяє вирішити вищезазначені опозиції. «Навчання впродовж життя» постає всебічною учбовою діяльністю, що здійснюється з метою покращання знань, навичок і професійних компетенцій. Основними критеріями освітньої діяльності визначаються «вміння людини адекватно формулювати свою потребу в інформації, знаходити її, переробляти, відбирати, оцінювати і створювати якісно нову інформацію» [4].

У «Меморандумі» означені такі принципи: принцип нових базисних знань та навичок для усіх; принцип збільшення інвестицій у людські ресурси; принцип інноваційних методик викладання та навчання; принцип нової системи оцінювання отриманого знання; принцип розвитку наставництва та консультування, принцип наближення навчання до домівки.

Необхідно підкреслити, що кожний із зазначених принципів розроблений у контексті взаємодії суб'єктів в інформаційному суспільстві. Так, великого значення надається навичкам комп'ютерної грамотності, іноземним мовам, підприємництву, соціальним навичкам та технологічній культурі. Зазначимо, що усі вищезазначені принципи не можливо реалізувати без урахування умінь навчатися, умінь адаптуватися до плінної сучасності та потоків інформації. Останні, на думку дослідників, уже давно перевищили можливість людей сприймати та адекватно оцінювати інформацію, що транслюється з величезною швидкістю сучасними технологіями. Водночас сучасне суспільство вимагає найвищого рівня освіченості на будь-якому етапі життєдіяльності людини. Інакше кажучи, людина повинна відповідати швидкоплинній сучасності. У такому контексті реалізація знань розуміється як процес становлення компетентної та креативної особистості. Ця настанова подана, насамперед у Законі України «Про вищу освіту», прийнятому в 2014 р. [5].

У філософській інтерпретації відзначається, що сучасність актуалізує зв'язок творчості з процесом створення принципово нового, де креативність постає реалізацією революційного руху, вирішенням соціальних проблем і потреб, актуальним здійсненням перетворюючої дійсності, інноваційної діяльності. Креативність, як зазначає А.А. Іванченко, постає позитивним динамічним процесом розвитку людини, що виводить її на нову життєву позицію, але вже з більш високою її якістю [6, с. 65]. Ця обставина зумовлює зміну стратегій та технологій освіти, де той, кого навчають, уже не є пасивним реципієнтом інформації. Ідеться про подолання методології класичної освіти, що будувалася в межах передбачення

смыслового культурного поля та тотальної легітимності змісту освіти, у координатах нормативізму та риторизму.

Методологія класичної освіти не може існувати в контексті комунікативної революції, що здійснилася завдяки поширенню мережі (Internet) і вже сьогодні має далекосяжні наслідки. Інформація може водночас існувати скрізь, миттєво сягаючи необхідних серверів за тисячі кілометрів. Сьогодні відбувається зміна колишніх уявлень про природу і значення інформації, про співвідношення цінностей матеріальних та ідеальних. Виник новий світ, де інформація виходить на перший план, стає домінуючою. Необхідно визнати, що розгортання інформатизації призвело не лише до революційних змін у всіх сферах життєдіяльності людини, відбулися глибокі соціально-структурні трансформації, спричинивши зміни і в духовно-культурній сфері.

У цьому контексті нового значення набуває медіаосвіта, що є відповіддю на виклики інформаційного суспільства. Саме ця ідея відповідає основним положенням «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», що схвалена постановою Президії Національної академії педагогічних наук України від 20 травня 2010 р. У «Концепції» визначено стратегії до 2020 р., сформульовано головні завдання експериментального пошуку ефективної вітчизняної моделі медіаосвіти. Зокрема, йдеться не тільки про підготовку фахівців масмедіа, медіапедагогів, медіапсихологів, а й про медіаосвітні елементи [7]. Нові технології навчання отримують не лише новітню інформаційну складову, вони постають особистісно орієнтованими. Викладачі постають консультантами, наставниками та посередниками. Їхнє основне завдання – навчити не лише критично мислити, а навчити навчатися. Актуальною у цьому аспекті є позиція В. Креміння, що «навіть новітні комп'ютерні системи, високі комунікативні технології, які, без сумніву, стимулюють динаміку та ефективність навчального процесу, ніколи не зможуть повністю витіснити й замінити мистецтво безпосереднього педагогічного діалогу» [8, с. 360]. Саме педагогічний діалог, як своєрідна зустріч «Я з Іншим», на думку В. Табачковського, є однією з найбільш головних антрополого-педагогічних домінант [13, с. 140]. Зустріч «Я й Іншого» ґрунтується на принципі співтворчості. Для освіти в Україні актуальною залишається підготовка високопрофесійних педагогічних кадрів, які відповідають інтеграційному критерію «педагогічна майстерність = мистецтво комунікації + новітні технології» [11, с. 24].

В умовах сучасності знання постає головним капіталом чи активами (поняття «знанняєві активи» використовуються поряд з поняттям «знання»), запорукою конкурентоспроможності та успіху. Знання не існує поза людиною, поза її інтелектуальної, розумової праці. Так, Д. Тіс, відомий американський фахівець в галузі управління, підкреслює, що управління знаннями активами істотно відрізняється від управління матеріальними активами не лише через те, що знання може переміщатися, передаватися, можливий витік знань, імітація, копіювання. Є ще одна особливість: знання є «клейким». Воно приклеюється до організацій і до конкретних людей. Знання важко створювати. Для цього потрібні дуже добре підготовлені люди [14]. Д. Тіс надав нове розуміння знання, яке відрізняється від традиційного підходу.

Підкреслимо, що знання як «знанняєві активи» отримують нового звучання у контексті сучасних глобалізаційних і транснаціональних тенденцій, що знайшло своє відображення у вищезазначеному «Меморандумі». Розробники зазначають, що дедалі більшого значення в інтегрованій Європі з єдиним ринком праці та високою мобільністю як у сфері працевлаштування, так і в освітній, набуває необхідність створення системи «Акредитації попередньої та неформальної освіти» (Accreditation of Prior and Experiential Learning – APEL) [9]. Остання не лише повинна відображати усі знання, уміння, навички й увесь досвід людини,

вона повинна визнаватися усією Європейською спільнотою. І мова вже не йде виключно про дипломи, атестатита сертифікати, покликані підтвердити кваліфікацію працівника. Як зазначає український філософ В.Г. Андрущенко, мова йде про розкриття усього потенціалу людини: «Нова філософія освіти... є філософією Людини, котра існує в царині свободи [1].

Значимо, що українська філософська думка завжди тяжіла до роздумів щодо самоцінності людини та її існування як безупинне «підкування про себе», осмислюючи надбання таких мислителів як Г. Сковорода, П. Юркевич. Українські філософи В.П. Андрущенко, І.А. Зазюн, В.Г. Табачковський, аналізуючи проблему філософсько-антропологічних засад педагогічної діяльності й освіти, вважають, що переорієнтація останньої на людину як самоцінність – головна умова нової філософії освіти, її модернізації відповідно до вимог епохи.

Сучасне знання, на відміну від традиційного раціонального знання, формується в постійному діалозі, взаємодії. Це знання є гнучким за визначенням, і стосовно нього складно говорити про стійкість, а тим більше про вічність. В інформаційному суспільстві організації та інститути, які працюють зі знанням, постійно модифікуються і структуруються. Це – вимога «суспільства знань», що не може функціонувати без відповідного йому типу людини – «людини знання». Творчість, інновації, креативна діяльність є невід’ємними характеристиками цієї людини. Остання маніфестує себе як креативна людина [2].

Підкреслимо, ті зміни, які відбуваються внаслідок комп’ютеризації суспільства, без сумніву, мають певні переваги, серед яких можна назвати інтелектуальну діяльність, професіоналізм, великий спектр можливостей, збільшення ролі особистості, можливості діалогу. Надзвичайно активними у інформаційному просторі, безумовно, є молодь. Саме вони першими використовують е-технології, першими отримують з них користь і першими натрапляють на небезпеки віртуального світу. Також однією із загроз є становлення «кліпового мислення», коли вибіркового засвоєння інформації стає дедалі все більшим випадком (М. Кастельс).

Висновки. В інформаційному суспільстві організації та інститути, які працюють зі знанням, постійно модифікуються і структуруються. Українському суспільству, як і будь-якому, в умовах глобалізації потрібна освічена людина, котра є не лише людиною знаючою, зі сформованим світоглядом, скільки підготовленою до життя. Людина, котра орієнтується у складних проблемах сучасної науки і культури, котра здатна осмислити своє місце у світі. Сьогодні необхідно трансформувати традиційну парадигму освіти, що базується на принципах сцієнтизму, монолізму, авторитарності й утилітарності. Така парадигма себе вичерпала.

Розвиток сучасних інформаційних технологій зумовлює нові невичерпні можливості в отриманні інформації й надає нові можливості освітнього простору: відтепер якісна освіта стає можливою у будь-який час поза навчальною аудиторією. Відбувається становлення нової освітньої парадигми, де навчання впродовж життя є не лише умовою подальшого розвитку інформаційного суспільства. Ідеться про становлення нової системи взаємодії «освіта – людина – суспільство», що є відповіддю на виклики нової соціокультурної практики.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.Г. Філософія освіти в «за межі завтрашнього дня». *Філософія освіти*. 2008. № 1–2. С. 7–14.
2. Гомілко О. Суспільство знань як виклик раціональності. *Філософія освіти*. 2015. № 1 (16). С. 26–38.
3. Делор Ж. Образование: необходимая утопия. *Педагогика*. 1998. № 5.
4. Дроздовський Д. Код майбутнього. Криза людини в європейській філософії: від екзистенціалізму до українського шістдесятництва. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2006. 192 с.

5. Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. № 1556-VII. URL: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=3442> (дата звернення: 25.02.2019).
6. Иванченко А.А. Креативность и экзистенция. Харьков : Издательство «Форш», 2013. 422 с.
7. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні. URL: <http://mediaosvita.org.ua/2013/11/18/kontseptsiiia-vprovadzheniia-mediaosvity-v-ukraini/> (дата звернення: 25.02.2019).
8. Кремінський В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результат. Київ : Грамота, 2008. 448 с.
9. Меморандум непрерывного образования Европейского Союза. URL: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html> (дата звернення: 25.02.2019).
10. Ортега-и-Гассет Х. Вокруг Галилея (схема кризисов). *Человек*. 1992. № 2.
11. Пазиніч С.М. Філософський погляд на педагогічну діяльність в умовах духовної кризи суспільства. *Філософія і сучасність*. 2011. № 5. С. 17–19.
12. Покликання університету : збірник наукових праць / відп. ред. О. Гомілко. Київ : РІА «Янко», «Веселка», 2005. 304 с.
13. Табачковський В. Проблеми педагогіки у світлі сучасної філософської антропології. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 135–147.
14. Тис Д.Дж. Классика теории стратегического управления. URL: http://www.studmed.ru/tis-d-dzh-pizano-g-klassika-teorii-strategicheskogo-upravleniya_211f01e8ae1.html. (дата звернення: 25.02.2019).
15. Убстер Ф. Теории информационного общества. Москва, 2004. 400 с.

“LEARNING THROUGHOUT LIFE” AS PRINCIPLE OF INFORMATIONAL MODERNITY

Svitlana Pylypenko

*Kharkiv National Technical University of Agriculture after Petro Vasylenko
Educational Scientific Business and Management Institute,
Department of UNESCO “Philosophy of Human Communication” and social-humanitarian subjects,
Alchevskych str., 44, 61004, Kharkiv, Ukraine*

Inna Babchenko

*Kharkiv secondary school of the I – III levels
of Kharkiv city council of Kharkiv region,
methodological association of teachers of philologists
Svitla str., 9, 61121, Kharkiv, Ukraine*

The article deals with the concept of “lifelong learning” as one of the main educational strategies in modern society. It is emphasized that informatization and globalization of the present are facing challenges, the solution of which is an important factor in the further development of mankind as a whole. It is noted that the information society requires a new model of education that differs from the directions of the post-industrial society. The topic of the relationship between education and knowledge is violated. Attention is paid to the concept of “creative person”, which is the main principle of the concept of “learning throughout life”.

Key words: lifelong learning, information society, knowledge society, education, knowledge, creative personality.

УДК 130.2

СУЧАСНІ КОЛІЗІЇ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Світлана Пилипенко

*Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка,
Навчально-науковий інститут бізнесу і менеджменту,
кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Алчевських, 44, 61004, м. Харків, Україна*

Олена Мошинська

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
кафедра іноземних мов № 1
вул. Пушкінська, 77, 61024, м. Харків, Україна*

Клавдія Яковенко

*Комунальний заклад охорони здоров'я
«Харківський обласний медичний коледж»,
циклова комісія соціально-економічних та гуманітарних дисциплін
Куликівський узвіз, 3, 61002, м. Харків, Україна*

Сьогодні під впливом різноманітних технологій відбуваються трансформації усіх ланок суспільного знання. Цей процес торкнувся і філософії, філософського знання, його презентації в освітній діяльності. В умовах інформаційного суспільства та глобалізації відбулося зіткнення двох тенденцій – класичної та посткласичної. Останні спричинили наявність колізій у викладанні філософії в навчальних закладах. Ці колізії стосуються визначення змісту філософії, форм її презентації, навчальної літератури, мовленєвих практик викладання.

Ключові слова: філософське знання, освіта, викладання, колізії, форми, засоби викладання, навчальні заклади.

Актуалізація питання трансформації освіти є відповіддю на виклики інформаційної сучасності в умовах глобалізації світу. Про це свідчать численні публікації, де обговорюється не лише проблема кризи освіти в Україні, але й незадовільний стан філософії на теренах України, її викладання в навчальних закладах. З цього приводу покажемо публікації в часописі «Філософія освіти» таких авторів, як О. Гомілко, С. Пролєєв, Л. Горбунова, В. Шамрай, М. Култаєва, а також на сторінках «Філософської думки». Дослідники звертаються до дискусійного питання про те, що традиційні філософські поняття вже не дозволяють зрозуміти такі культурні феномени як символи, знаки, витвори мистецтва, симулякри, новітні технології та інші у координатах «дух і матерія», «душа і тіло», «суб'єкт і об'єкт». Дослідники підкреслюють, що ці складні феномени не можливо осмислити в межах однозначної онтології чи двозначної логіки, бо це може призвести до деструктурних наслідків.

Криза ідентичності та самоідентифікації філософії як дисципліни пов'язана зі зміною класичної парадигми філософування на посткласичну та переглядом статусу філософії

«як науки наук». З дисципліни, що визначає легітимність наук, філософія сама перейшла в число проблематичних дисциплін і стала орієнтуватися на структуру знань, що будуються в колі природознавчих та точних наук. У закладах вищої освіти України скорочується підготовка філософських спеціальностей. У статтях, дисертаційних роботах з питань викладання філософії пропонуються слушні для нашого часу поради, але на жаль вони не стають предметом обговорювання у навчальних закладах III – IV рівня акредитації. Маємо ситуацію, коли за рішенням ВАК України звання доктора філософії може отримати кожен кандидат чи доктор наук з будь-якої наукової спеціальності.

Чому ми вивчаємо філософію? Що вона для нас значить? І чи можна обійтись без знання філософії? Ці питання турбували людей як в минулому, так вони хвилюють і сучасне людство. Нові обрії філософії, на нашу думку, визначив М. Н. Епштейн: «Усе, що людина створила навкруги себе, тепер заново інтегрується в ній... Але чи означає це смерть або тріумф людського? Ця потенційно «всюдишуща» та «завжди суц» людина – чи залишиться вона людиною в колишньому сенсі? Чи буде вона любити, страждати, сумувати, надихатися?» [11, с. 125–126]. Сучасність демонструє діалог між класичною та посткласичною формою існування філософії.

Розвиток сучасної освіти, викладання філософії як навчальної дисципліни – досить складна теоретична і практична проблема, що потребує вирішення освітніх колізій. Філософське знання, його викладання складає одну із складових навчального процесу, що набули втілення вже у відомих школах Платона й Аристотеля. Їх особливості та історична значущість досліджена в філософській, педагогічній, історичній, психологічній науковій літературі. Традиція викладання філософії, що запропонували греки, існує і дотепер. Проте філософія в сучасному світі втрачає свій статус науки наук, який свого часу проголосив Аристотель. Стверджується ситуація, яку виголосив Р. Рорті: «Не варто піклуватися про чистоту філософії, а необхідно визначитися, що нам від неї потрібно» [6, с. 31–32].

За історичний час розуміння філософського знання набуло значних змін та значущих модифікацій: від античного розуміння філософії як любові до мудрості, до Гайдеггерівського запитання: «Якщо філософія взагалі і в принципі не наука, до чого вона тоді, на що вона тоді має право в колі університетських наук? Чи не виглядає тоді філософія просто проповіддю деякого світогляду? А світогляд? Чи не є він особистою впевненістю окремого мислителя, доведене до системи і на деякий час об'єднує частку прихильників, які невдовзі побудують самі свої системи? Чи не така мається ситуація з філософією, мовби на деякій великій ярмарці?» [9, с. 236].

На нашу думку, відомий німецький філософ порушив питання щодо філософії в просторі інформаційного суспільства, питання, які модифікують філософське знання і провокують колізії та перипетії її викладання, провокують філософськи виклики. Питання: «Чи потрібна філософія? Який вигляд вона має? Які вона виконує функції? Чи виконує вона виховні функції? Чи сприяє вихованню людяного в людині?» нині набули нової актуальності.

Сучасне інформаційне суспільство актуалізувало проблематичність та модифікацію філософського знання. Цьому процесу сприяли важливі особливості суспільного життя та людини сьогодення. Інформаційне суспільство як реальність презентує себе різноманітно: як суспільство знань, ризику, постіндустріальне, постмодерне, постантропологічне тощо. Існуюче багатоманіття визначення суспільства призводить до подальшого розмаїття напрямів чи видів філософії. Ідеться про медіафілософію, філософію освіти, філософію споживання, філософію архітектури, філософію нанотехнологій тощо. Сутнісною ознакою сучасності вбачається заміщення природного штучним. До цього призводять технологізація, інтернетизація та комп'ютеризація майже усіх ланок життєдіяльності як суспільства, так і людини. Робототехніка стає важливим напрямом у сучасному світі. З'являється нова реальність –

віртуальна. У науковій філософській літературі стверджується можливість нового малюнку філософії, що є відповіддю на подальший етап розвитку суспільства – постантропологічний.

Для суспільства, що трансформується, найхарактернішою рисою є процес глобалізації, де безконфліктно реалізуються дві тенденції розвитку, що мають амбівалентний характер і визначають сьогодення та майбутнє. Одна з них спрямована в бік універсальної стандартизації світу; інша – у бік надання простору для культурного розмаїття. Глобалізація призводить до того, що відтепер усе постає однаково близьким. На думку дослідників, виникає ситуація, коли класична модель культури, де філософія виступає її складовою, не лише неадекватна, але й нормативно небезпечна й подразлива. Як наслідок, відбувається скорочення годин в навчальному процесі навчальних закладів. Так, С. Пролєєв зазначає: «Маємо ситуацію, – зазначає він, – своєрідної «шагренової шкіри», яка перебігом вітчизняної університетської ситуації зменшується у розмірах так швидко, що від усієї понад 2 500-літньої поважної традиції – цього інтелектуального стрижня європейської історії – в українських університетах невдовзі залишиться щонайбільше маленький клаптик...» [5, с. 138].

Визнаючи роль інформаційного простору в сучасному суспільстві, дослідники вказують на формування абсолютно інших механізмів функціонування суспільства, які змінюють соціальні інституції, ритм життя, його форму, систему цінностей, що без сумніву впливають на філософське знання та його вивчення, появу колізій як у визначенні філософії, так і в формах і технологіях її викладання. Але це не спростовує її світоглядної спрямованості, без якої існування людини не можливе.

Множинність обумовлює та породжує різноманітність комбінацій взаємодії людини та світу. Ось чому відповідь на питання: «Що є філософія? Чому вона потрібна для людини та суспільства?» – стає досить проблематичною. Сучасний філософський дискурс зосереджується на питанні віртуальної реальності, кіберонтології, технологічної людини, «хвороби духу», тілесності, медіа тощо. Відбувається зсув у конструюванні та конституюванні сучасної філософської реальності, переоцінювання місця та ролі філософії як форми мислення, як засвоєння культурної спадщини, форм та методів інноваційного пошуку. Б. Марков зазначає, що «сьогодні до дисциплін, які були закладені ще давньогрецькими філософами Платоном та Аристотелем, відносяться або іронічно, або зухвало, скептично, у зв'язку з низкою суб'єктивних та об'єктивних причин. Старе та давнє вже не викликає пошани, воно стає подібним антикваріату, який надає його господарю особливий престиж, але як такий він марний» [4, с. 15]. Філософія стає «добіркою різного».

Відповіді на публічно поставлені питання вже не можливо надати в координатах або / або, прогресивні / регресивні, бо наш час характеризується ускладненням життєвого досвіду суспільства та особи. Як зазначає Л.С. Горбунова, відома в Україні дослідниця з питань філософії освіти, «традиційна освіта, що базується на застарілих уявленнях про національну культуру і самоідентифікацію особистості та спрямовується на відтворення усталених ціннісно-сміслових комплексів світовідношення, стає все більш відірваною від реального життя» [1, с. 159]. Освітня перевага університету в умовах сучасної мобільної та суб'єктивної соціальності деградує до суто юридичної переваги, яку ще в змозі надати та підтримати держава.

Аналітики з питань філософії освіти вважають за необхідне змінити зміст освіти. Наведемо точку зору В. Шамрай, яку вона виклала у статті «Інституційна криза освіти: соціокультурні виклики сучасності»: «Глобальний світ ставить під сумнів, під знак питання подальше існування її (освіти) у сформованому культурному сенсі. Освіта не тільки трансформується, відповідає на виклики часу, скільки перероджується, набираючи цілком інші риси» [10, с. 93]. Вважаємо, що її позиція торкається й викладання філософського знання. У наукових дослідженнях вже обґрунтовано та доведено існування антиматерії.

Відкриємо підручник із філософії. Чи знайдемо хоча б декілька речень про ці відкриття? На жаль, ні. Група вчених Європейської організації з ядерних досліджень, котрі працюють у рамках програми ALPHA, уперше виміряли антиматерію, а точніше її оптичний спектр. Позитрон, як частка антиматерії, знаходить практичне використання в діагностиці ракових захворювань (позитронно-емісійна томографія). Результати роботи подані в часописі Nature (Engadget, CERN, Nature). Ця ситуація повторюється з появою нанотехнологій, проблемою евтаназії тощо. Це стосується і проблеми заміщення, яка виникає з появою роботи. Нора Робертс у романі «Відданість смерті» яскраво змальовує кризу ідентичності людини у суспільстві, де активно діють дроїди – людиноподібні роботи. Виникає питання щодо існування технологічної людини: «Хто вона – людина? Звір чи кіборг?».

Викладаючи філософію, не можна ігнорувати заяву норвезьких вчених про те, що рівень інтелекту людей протягом останніх десятиліть знизився. Результати дослідження Центру екологічних досліджень Ragnar Frisch надруковані на порталі Medikal Xpress. Учені зазначають, що з кожним поколінням рівень інтелекту «падає» в середньому на сім показників. Ці зміни вони пов'язують зі зміною образу життя, появою Інтернету, а також факторами навколишнього середовища. Так, Інтернет призвів до технологічної людини, людини, котра «емігрувала» в Інтернет, людини, котра клікає. Учені та педагоги стурбовані тим, що у молоді з'являється цифрова деменція. Світ зіткнувся з досить загостреною колізією: людина – здобувач знань чи споживач?

Постає питання про подання філософії в підручниках, яких стає все більше. Актуальним є питання: як в освітній філософській літературі подати новітні матеріали, як їх довести до повсякденної практики викладання на лекціях і семінарах? Це питання – вимога часу. Структура філософських підручників залишається такою, якою вона була в ХХ ст. У наявних підручниках із філософії більша частина присвячена історико-філософському змісту. Вважається, що підручник із філософії повинен навчити мислити. Але як цього досягнути, коли необхідно знати античних греків, Августина Блаженного, Гегеля, Г. Сковороду, П. Юркевича, сучасних філософів? Поверхове знання не спонукає до глибокого мислення, розуміння того, що дає історико-філософський матеріал для аналізу сучасних складних процесів. Може саме цими обставинами пояснюється скепсис студентської молоді до філософії, оскільки вона відірвана від досягнень сучасної науки, від тривог екзистенційних страхів і безнадій, що виникають в технологічному суспільстві.

Одним із шляхів подолання існуючих протиріч, на думку авторів, є використання літератури, яка одержала назву «нон-фікшн». На Заході до «нон-фікшн» залучається популярна література з філософії, психології, енциклопедії та словники, науково-популярна література тощо. Твори, що підпадають під цю класифікацію, засновані на фактах, а не на вигадках. У Європі поява «нон-фікшна» вже досить значний факт, а в Україні – робить перші кроки. Ганна Тригуб у статті «Non scholae, sed vitae discimus» (Вчимося не для школи, а для життя) як приклад «нон-фікшн» наводить монографію Тараса Лютого «Ніщє. Самоперевершення», підкреслюючи, що остання «гарний європейський зразок нон-фікшн про особистість та розвиток філософських поглядів однієї з ключових фігур європейської філософії ХІХ ст.» [7]. Не можна не погодитися з думкою автора, що час креативних індустрій потребує популярних наукових знань, зокрема в соціогуманітарній сфері та філософії.

З'явилися варіанти збереження статусу філософії: філософія як історія філософії, філософія як феноменологія, соціальна філософія, філософія науки, філософія мови тощо. Відбувається трансформація філософії, виникає її нова конфігурація, що потребує нових освітніх технологій. Донесення до молоді наукового знання за старими методичними та методологічними засобами є однією із колізій. Вирішуючи їх, спростовуємо у свідомості людей ставлення до

філософського знання, до вивчення філософії, яке існує в публічному просторі. Так, Ю. Макаров на сторінках «Українського тижня» заявляє: «Що ж до вітчизняної гуманітаристики, то тут, перепрощую, ми не те що не пасемо задніх, ми взагалі нікого не пасемо, на світовій науковій мапі філософії, лінгвістики, антропології, мистецтвознавства нас не видно» [7].

У 1996 р. вийшла книга Пола Кеннеді «Вступаючи в двадцять перше століття», що відразу стала бестселером [2]. У ній він спробував визначити, що ж чекає молодь у професійному відношенні в прийдешньому столітті. На його думку, ринок спеціалістів з комп'ютерних технологій у найближчий час буде переповнений, тому варто розвивати свої гуманітарні таланти: здатність до спілкування, пізнання в політиці та міжнародних справах. У питанні, в яких сферах буде найбільший попит, Пол Кеннеді згоден з психологом Робертом Райхом. Останній стверджує, що найкращі перспективи у тих, кого він називає «аналітиками символів», тобто у людей, котрі вміють працювати з символами та аналізувати їх, наприклад, це потрібно при складанні банків даних, у програмному забезпеченні, на ринку цінних паперів, у сценарній справі, а всі ці сфери мають міжнародне значення. Якщо прибрати всі наукові терміни, то стане зрозумілим, що Кеннеді має на увазі насамперед людей творчої праці, здатних до креативного мислення. Як бачимо, місця філософу-професіоналу тут не знайшлося. Тому викладачі-педагоги, починаючи з маєвтики та закінчуючи сучасними інноваційними технологіями, повинні допомагати не лише в оволодінні новітніми знаннями, але й у становленні творчої особистості, без якої неможливий подальший розвиток суспільства. У цьому контексті не можна не погодитися з тим, що «молодь – це один із ресурсів, що існує у кожному суспільстві й від мобілізації якого залежить його життєздатність» [3, с. 443].

Підкреслимо, що доведення історико-філософського матеріалу до процесів сьогодення потребує глибокого знання цього матеріалу, методичної та педагогічної майстерності, креативних педагогічних технологій. Необхідно змінити стан філософії, що, на думку С. Пролєєва, перебуває на маргінесі суспільного життя та не дозволяє людям скористатись її креативним потенціалом [8, с. 6].

Висновки. Зусилля викладачів, закладів освіти залишаються малоефективними, якщо суб'єкти освіти пасивні в цьому процесі, коли бажання та зусилля не будуть спрямовані на самотворення, на творення самого себе як креативної особи. Варто пам'ятати, що систематизація філософсько-педагогічних знань і ціннісних орієнтирів на нових принципах – це не самоціль, вона потрібна не стільки для того, щоб у черговий раз провести своєрідну «інвентаризацію» накопичених педагогічних знань, відомостей, аксіологічних і філософських систем. Насамперед вона необхідна, щоб, по-перше, виявити основні принципи їхнього найбільш доцільного і продуктивного використання в практичній педагогічній діяльності шляхом найбільш прийняттого поєднання, об'єднання і комбінування елементів вже відомих систем, технологій, методів навчання і виховання, по-друге, визначити основні стратегічні орієнтири філософсько-педагогічних пошуків.

Відбувається експериментування з ідентифікацією філософії шляхом звернення як до мови політики, мистецтва, психотерапії, так і поширення простору самої філософії, конструювання нових дисциплін. Ця ситуація свідчить про необхідність поліпарадигмального підходу щодо визначення філософії та філософського знання в умовах сучасності. Останній ґрунтується на множинності взаємовідношень, взаємодій людини та світу, дає можливість розглянути філософію як процес.

Список використаної літератури

1. Горбунова Л.С. Транскультурна освітня стратегія в контексті викликів глобалізації. *Філософія освіти*. 2014. № 1 (14). С. 158–195.

2. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век. Москва : Весь мир, 1997. 480 с.
3. Манхейм К. Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. ; отв. ред. и сост. Я.М. Бергер и др. Москва : Юрист, 1994. 700 с.
4. Марков Б.В. Философия : учебник. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 432 с.
5. Пролеев С.В. Призначення філософського журналу у дзеркалі статистики. *Філософська думка*. 2010. № 6. С.137–142.
6. Рорт Р. Философия и будущее. *Вопросы философии*. 1994. № 6. С. 29–34.
7. Тригуб Г. Non scholae, sed vitae discimus (Вчимося не для школи, а для життя). *Український тиждень*. 2017. № 40 (516). 6–12 жовтня. URL: <https://www.twirpx.com/file/2513525/> (дата звернення: 21.02.2019).
8. Філософія у публічному просторі: Між академічністю й популярністю Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*. 2017. № 1. С. 6–7.
9. Хайдеггер М. Время и бытие / сост., пер., вступ. ст., комм. и указ. В.В. Библихин. Москва, 1993. 445 с.
10. Шамрай В. Інституційна криза освіти: соціокультурні виклики. *Філософія освіти*. 2015. № 1. С. 89–104.
11. Эпштейн М.Н. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук. Москва : НЛО. 2004. С. 485–496.

CURRENT COLLISIONS OF TEACHING PHILOSOPHY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Svitlana Pylypenko

*Kharkiv National Technical University of Agriculture after Petro Vasylenko
 Educational Scientific Business and Management Institute,
 Department of UNESCO “Philosophy of Human Communication” and social-humanitarian subjects
 Alchevskych str., 44, 61004, Kharkiv, Ukraine*

Olena Moshynska

*Yaroslav Mudryi National Law University,
 Department of the Foreign Languages № 1
 Pushkinska str., 77, 61024, Kharkiv, Ukraine*

Klavdya Yakovenko

*Municipal Health Care Establishment “Kharkiv Regional Medical College”,
 Cycle Commission of Social-Economic and Humanitarian disciplines
 Kylikov uzviz, 3, 61002, Kharkiv, Ukraine*

Today, under the influence of various technologies some transformations of all spheres of social knowledge are happened. This process referred to philosophy, philosophical knowledge, its teaching in educational activity. Two tendencies such as classical and postclassical are faced in the conditions of informational society and globalisation. Exactly they cause the appearance of collisions in teaching philosophy in educational institutions. They concern definitions of the essence of philosophy, forms of its presentation, study materials, language practices of teaching.

Key words: philosophical knowledge, education, teaching, collisions, forms, methods of teaching, educational institutions.

УДК 316.42+004:304.3

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ЖИТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Людмила Рижак

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Здійснено філософський аналіз соціально-технологічних причин і чинників дегуманізації життя. Розглянуто специфіку соціальної ізоляції як чинника дегуманізації в умовах віртуалізації комунікації в інтернет-мережах: послабленні людських зв'язків, їхній фрагментарності та тимчасовості. Розкрито дегуманізуючий вплив технологій інформаційного суспільства, пов'язаний із формуванням екранної культури. З'ясовано, що інтернет-технології є однією із причин адіафоризації людської поведінки. Показано, що завдяки медіа та інтернет-технологіям індивідуальне життя втрачає приватність, зазнаючи публічних маніпуляцій. Стверджується, що запорукою гуманізації життя може бути якісна освіта, яка розвиває духовно-творчий потенціал людини та моральну відповідальність.

Ключові слова: глобалізація, інформаційне суспільство, інтернет-технології, суспільство комфорту, дегуманізація життя, соціальна ізоляція, адіафоризація.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ ст. людство увійшло в інформаційну еру, в якій щоразу більше зростає роль інформації та високих технологій (NBIC-технологій) у функціонуванні суспільства. Високотехнологічне, інформаційне суспільство створює умови для економічного процвітання, для демократії та свободи. «Безумовно, – наголошує американський соціолог Ф. Фукуяма, – багато переваг інформаційного суспільства є очевидними, але чи всі його наслідки є аж такими позитивними?» [10, с. 11].

Безперечно, високорозвинені країни завдячують своєму добробуту саме науці й технології. Їхній симбіоз сприяв утвердженню суспільства комфорту. Водночас технологічні інновації спричинили стрімкі соціальні зміни, кардинально вплинувши на взаємодію людей, їхнє спілкування та ставлення один до одного. Причому цей вплив доволі неоднозначний. Як зазначає американський філософ Дж. Нейсбіт, у своїх кращих проявах технологія підтримує та поліпшує людське життя, а в своїх гірших проявах технологія відчужує, ізолює, спотворює і знищує життя [6, с. 41].

В умовах інноваційного поступу суспільства та загроз, які несуть технології не лише доквіттю, а й самій людині, набуває актуальності філософське осмислення буття людини та гуманізації всіх сфер її самоздійснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформацію соціальності в умовах становлення глобального інформаційно-мережевого суспільства презентують праці З. Баумана, Є. Бистрицького, Е. Гіденса, А. Єрмоленка, М. Кастельса, Е. Ласла, Й. Масуди, Е. Тофлера, Ф. Вебстера.

Технологічну інноваційність інформаційного суспільства, його можливі ризики і небезпеки досліджено у працях У. Бека, Г. Бехмана, Е. Гіденса, А. Гора, Е. Ласла, К. Маср-Абіха, Дж. Нейсбіта, Е. Фермеерса.

Перспективи людського буття в контексті здобутків наукових революцій – квантової, комп'ютерної та біомолекулярної – аналізують В. Ільїн, Г. Йонас, М. Кайку, М. Кастельс, В. Лук'янець, М. Попович, Е. Тофлер, Ф. Фукуяма та ін.

Незважаючи на численні дослідження інноваційно-цивілізаційного розвитку, потребує подальшого філософського осмислення технологічна експансія життєвого світу людини, яка змінює не лише довкілля, а й спосіб життя людини. Мета статті – проаналізувати можливі соціально-технологічні загрози буттю людини, з'ясувати приховані ризики дегуманізації життя та можливі вектори його гуманізації.

Виклад основного матеріалу. Високорозвинені країни в 90-х рр. ХХ ст. вступили в епоху глобального інформаційного суспільства, яке на думку більшості філософів і соціологів, є планетарною перспективою людства. Вона вселяє оптимізм у вирішення наявних глобальних проблем і попередження можливих загроз.

Водночас, з'ясовуючи переваги інформаційного суспільства, його дослідники не залишають поза увагою соціальні трансформації, пов'язані з глобалізацією та революційними змінами у технологіях. Завдяки цим змінам постало суспільство комфорту – це суспільство не лише безпрецедентних можливостей, а й безпрецедентних викликів.

Одним із викликів сучасності, що впливає на всі сфери життя є глобальна мережа Інтернет і локальні інформаційні мережі. Функціонування інформаційних мереж надало безпрецедентну можливість кожному користувачу комунікувати онлайн з усім світом в інтерактивному режимі. «Інтернет, – зазначає М. Кастельс, – є комунікаційним посередником, який дозволяє насамперед спілкування багатьох у визначений час на глобальному рівні. Як поширення друкованої продукції на Заході створило те, що МакЛюен назвав «Галактикою Гутенберга», так і ми зараз увійшли в новий світ комунікації – Галактику Інтернету. Використання Інтернету як комунікаційної системи та організаційної форми в останні роки другого тисячоліття поширюється як вибух» [3, с. 2].

Для багатьох людей свобода комунікації – це нічим не обмежена можливість входити і виходити з інтернет-мережі за власним бажанням, творити індивідуальну віртуальну мережу, переформатовувати її, або й ліквідувати. Проте необмежена свобода інтернет-комунікації має і зворотний бік. Інформаційно-комунікативні технології, зазначає литовський філософ Л. Донскіс, нікому не дозволяють залишатись осторонь. На тих, хто відмовляється брати участь у технологічних новаціях та соціальних інформаційних мережах, чекає *соціальна ізоляція* (курсив – Л. Р.) «Відмова приєднатися до Facebook веде до втрати друзів (безглуздість полягає в тому, переконаний Л. Донскіс, що можна мати тисячу друзів у Facebook, але <...> дивом і щастям є знайти хоча б одного справжнього друга в житті» [1, с. 10]. Це і є прояв дегуманізації: коли користувач Facebook надає перевагу віртуальному «другові», але не помічає тих, хто поруч і хто потребує розуміння, поради або співчуття. Соціальна ізоляція стає повсюдною, навіть у сім'ї та родинному колі. Вона виявляє себе у послабленні людських зв'язків, їхній фрагментарності та тимчасовості. Однак користувачі інтернет-мереж надмірно самовпевнені у тому, що їх можна без зусиль відновити.

Безперечно, інтернет-комп'ютерні технології та функціонуючі на їхній основі віртуальні мережі зумовлюють фрагментарність комунікації. Дійсно, комунікація у віртуальних мережах через Інтернет уже заміщає реальне спілкування, спрощуючи його до повідомлень, які переважно безадресні, а відтак не потребують змістовної відповіді. Спілкування обличчям-до-обличчя втратило свою самоцінність. Її місце заступила анонімна комунікація, яка зводиться до неперсоніфікованих like-посилань у віртуальні мережі. До речі, віртуальна комунікація не завжди толерантна. В анонімних онлайн-чатах можуть бути вкрай образливі коментарі, що принижують гідність реальних комунікаторів, а відтак дегуманізують стосунки між людьми. «Ми переживаємо процес *egoїзму* (курсив – Л. Р.), – зазначає іспанський філософ і культуролог Х. Ліврага, – суспільство щораз більше розколюється;

розпадається навіть основне ядро – родина... Нині набуває повсюдного поширення процес розпорошення та деградації» [5, с. 170].

Дійсно, стрімке поширення Інтернету, як і повсюдне використання комп'ютерів, перетворилося на виклик людському буттю як соціально-культурному за своєю сутністю. Культурні цінності та моральні норми втрачають свої регулятивні функції, позаяк не відповідають технологічно трансформованій дійсності. Виникає культурно-моральна дезорієнтація людини: що є добро, а що є зло. Слід погодитися зі слушним застереженням американського філософа Г. Йонаса: «У досвіді попередніх поколінь, якому відповідала вся колишня мудрість щодо належної поведінки, ми не знайдемо чогось подібного до того, що здатна сьогодні зробити людина і що в змозі вона ще зробити». Річ у тому, продовжує автор, що «йдеться не тільки про долю людини, а й про образ людини, не тільки про її фізичне виживання, а й про цілісність її сутності» [2, с. 7]. Відтак запровадження високих технологій потребує нових моральних засад індивідуального та колективного життя.

На думку Дж. Нейсбіта, дегуманізуючий вплив технологій інформаційного суспільства пов'язаний передусім із формуванням екранної культури. Екрани персональних електронних органайзерів, екрани пейджингового зв'язку, екрани мобільних телефонів, скануючі екрани буквально пронизують наскрізь все наше життя. Всюдисущі екрани презентують віртуальну реальність, яку ми не сприймаємо серйозно, хоча наслідки впливу екранів цілком реальні. Дж. Нейсбіт переконливо доводить, що технологія не є нейтральною. Вона формує наш вибір, спрямовує наші дії і вчинки. «Ми давно вступили в ніким не досліджену сферу відношень із технологією, і ці відношення є поміссю страху і схиляння перед нею» [6, с. 20].

Справді, екранна культура стала невід'ємним елементом діяльності та комунікації кожного користувача Інтернету, як і будь-якої інформаційно-комунікативної мережі. Проте, запровадження інформаційно-комп'ютерних технологій, на переконання Дж. Нейсбіта, має супроводжуватися їхньою гуманізацією. Головно, це стосується розважальних ігор, побудованих на симуляції насильства. Комп'ютерні ігри агресивні за змістом і формою їхньої реалізації. Мета гри – досягнення успіху, незважаючи на інших учасників гри. Вони не потребують і не формують морально-ціннісного ставлення до героїв. Звичайно, гра розвиває інтелектуальні здібності: оперативну пам'ять, швидкість переключення уваги, швидкість мисленневих реакцій тощо. Однак участь у грі не передбачає і не потребує співчуття або співпереживання стосовно персонажів чи учасників гри. До того ж, екранне насильство не сприймається як реальне. Відтак ми занурені у культуру насильства, наголошує Дж. Нейсбіт, і сприймаємо насильство як норму життя. І в цьому його прихована небезпека. Воно непомітно опановує нашу пам'ять, наші сни, наші розмови, а згодом як варіант віртуальної гри може бути зреалізоване в соціальній дійсності [6, с. 21–24]. Зокрема, акти жорстокості, які здійснюють підлітки стосовно своїх однолітків і які викладають у віртуальних мережах, підтверджують, що така поведінка для них є лише продовження віртуальної гри, без докору сумління.

Завдяки медіа та інтернет-технологіям дегуманізація набуває публічних жорстоких форм поведінки. На думку З. Баумана та Л. Донскіса зрозуміти таку безсенсовну поведінку можна, звернувшись до поняття «адіафоризація». Вони інтерпретують його зміст як тимчасовий вихід із особистої зони чутливості; здатність не реагувати або реагувати так, наче це відбувається не з людьми, а з матеріальними об'єктами, речами, не-людьми [1, с. 48]. Відтак жорстокість, яка чиниться стосовно інших, не заторкує почуттів і не співпереживається. Саме тому англійський філософ і соціолог З. Бауман, наголошує, що у сучасному високо-технологічному суспільстві «зло не прив'язане до війни чи тоталітарної ідеології. Сьогодні

воно частіше всього проявляється у байдужості до чужих страждань, у відмові розуміти інших, у нечутливості» [1, с. 15]. Зі смутком автор пише про сучасне пекло, яке створюють один одному абсолютно нормальні люди, відмовляючись визнати в Іншому його особистість, гідність і почуття.

Адіафоризацію людської поведінки продукують мас-медія та Інтернет, змінюючи думки користувачів про те, що може бути публічним, а що має бути особистим. «Все особисте, – стверджує З. Бауман, – тепер робиться по можливості публічно і потенційно доступне надовго, до скону часу, оскільки Інтернет «не дає забути» нічого з того, що колись було записане на одному з його незліченних серверів» [1, с. 36–37]. Приватне життя втрачає свою таємничість. Прикладом безглузвих маніпуляцій з приватним життям, на думку Л. Донскіса, є реаліті-шоу, з їхнім умисно веселим самооголенням індивідуального життя учасників, інтимних стосунків на показ. Такі реаліті-шоу демонструються щодня по телебаченню: одруження наосліп, холостяк, міняю жінку, хата на тата тощо. А головне не викликають обурення чи осуду, що приватне життя виставлене на показ.

Інтенсивну віртуалізацію життя Л. Донскіса розглядає як один із проявів дегуманізації, а саме: «бажання захопити приватне життя, відбираючи особисті таємниці, те про що ніколи не можна говорити й робити публічним. Таке загальне використання чужого життя і досвіду, фактів біографії та приватних стосунків є симптомом нечутливості й безглуздості» [1, с. 12].

Насправді, інтернет-комунікативні технології є лише потужним віртуальним ресурсом. Адіафоризація людських стосунків відбулася завдяки глобалізації ринкових відносин і формуванню споживацького світогляду. Кредо такого світогляду: все продається і все купується. Тож товаром стають і приватне життя, й особисті стосунки. Позаяк ми всі самі є товарами, зазначає З. Бауман, то мусимо створювати попит на себе шляхом реклами. Інтернет з його Facebook-ами та блогами є відкритими майданчиками для реклами (фото, відео) і «чим більш інтимний, непристойний і скандальний зміст реклами, тим привабливішою та успішнішою буде промоція» [1, с. 37].

Споживацький світогляд, послуговуючись зростаючими можливостями технологічних новацій, формує знеособлене ставлення один до одного та знецінення Іншого життя. Індивідуальний егоїзм стає нормою споживацького високотехнологічного суспільства. До речі, Ф. Фукуяма, проаналізувавши технологічні прориви та їх наслідки, стверджує: «Суспільство, яке не хоче вважати, що «немає меж» його технологічному поступу, так само виявить, що «немає меж» багатьом формам особистої поведінки, наслідком яких є зростання злочинності, розбиті родини, батьки, які нездатні виконувати свої обов'язки, сусіди, байдужі одне одному, і громадяни, які не хочуть брати участі в громадському житті» [10, с. 22]. Це свідчить про тотальну адіафоризацію сучасного суспільства. Повсякденне життя реалізується поза межами моральних зобов'язань. Адже будь-які події, які трапляються з іншими – неважливі. Тож ставлення до інших є винятково інструментально-прагматичним, наслідком якого стає відчуженим людське існування.

Дійсно, технологічні новації зумовлюють атомізацію суспільства. Причому, атомізація відбувається в умовах зростання чисельності й щільності населення. З одного боку, «абсолютно неконтрольований приріст людності і неможливість запровадження заходів щодо його стримування призводить до того, що людина почувається затиснутою між інших людей» [5, с. 273]. А з іншого боку, – людина відчужена, знеособлена й збайдужіла до всього, а головне до чужого життя. Пересічна людина втратила здатність реагувати на нещастя інших людей. Її не вражають ні терористичні акти, ні землетруси, ні цунамі, в яких гинуть ні в чому неповинні люди. Байдужість прикривається маскою «законотрухля-

них» громадян. Адже є держава, це її обов'язок подолати наслідки природних катастроф, допомогти потерпілим і покарати злочинців. Оце і є справжня дегуманізація, переконаний Х. Ліврага. Суспільство комфорту «втратило здатність чинити людяно, чинити з любові до ближнього» [5, с. 162].

Водночас суспільство комфорту – це інноваційне суспільство, в якому розвиток високих технологій відкрив можливості для створення робототехніки. Суспільство комфорту, через рекламу та ЗМІ формує переконання, що роботизація, – це незаперечне благо, зокрема розробка роботів-гуманоїдів і їх повсюдне використання у сфері виробництва, послуг і побуті. Сучасні високорозвинені країни щороку демонструють на міжнародних виставках нові розробки в галузі робототехніки, які свідчать про те, що роботи шороазу стають не лише розумнішими, а й мудрішими. Так робот-гуманоїд Софія демонструє не лише правдоподібний вираз обличчя, а й наявність здорового глузду та «осмислені відповіді». Натомість залишається поза увагою вплив автоматизації та роботизації на якість життя. Дійсно, слід погодитися зі слухною думкою Дж. Нейсбіта: «Ми перестали задавати собі питання: що стільникові телефони, електронні ігри, телебачення чи фотоапарати додають до якості нашого життя чи що вони від нього віднімають» [6, с. 35]. А варто ставити таке питання, позаяк воно не риторичне, а потребує пошуку відповіді на нього.

Автоматизація та роботизація спричинили знецінення людського життя, позаяк роботи та автомати виконують бездоганно запрограмовані операції. Відтак зростає чисельність безробітних через неспроможність адаптуватися до техніко-технологічних змін. Причому в Україні найбільший відсоток безробітних серед освічених людей, які змушені емігрувати за кордон у пошуках будь-якої роботи.

Зазначимо, стрімкий науково-технологічний поступ позначається на якості життя в Україні, зокрема можливостей самореалізації відповідно до здобутої фахової освіти й сформованих компетентностей. Одним із показників дегуманізації життя є структурне безробіття, від якого найбільше потерпає молодь. Сьогодні випускники коледжів та університетів не мають жодних гарантій щодо працевлаштування. Їхній освітній ресурс не має попиту на ринку праці. За офіційною інформацією в Україні лише двадцять відсотків випускників – працевлаштовані; решта – безробітні, або виконують роботу, яка не потребує кваліфікації. Марнування особистого освітнього потенціалу перетворюється на драму власного життя. Зазначимо, що Україна не виняток. За статистикою Міжнародної організації праці (МОП) мільйони молодих людей у всьому світі не мають ані роботи, ані перспективи її отримати.

Річ у тім, що освітні системи доволі консервативні, тоді як ринок праці надзвичайно мобільний і розмаїтий. Він потребує високого рівня освіти, а ще більше він потребує того, чого коледжі та університети не розвивають: підприємництва, новаторства та творчості. Ще у 80-х рр. минулого століття відомий американський соціолог і філософ Е. Тофлер писав про потребу в освіті, зорієнтованій на швидкі зміни, яка б готувала людей до майбутнього [9, с. 16–17].

На початку XXI ст. американський реформатор освіти К. Робінсон констатує, що нинішні системи освіти не розраховані на сучасні виклики. Чим складнішим стає світ, то креативнішим треба бути, щоб подолати його виклики. Натомість система освіти замість того, щоб плекати креативність, знищує її. «Талант марнують ненавмисно, – стверджує автор, – але систематично. Панівні підходи до освіти й професійного вишколу зосереджені на певних видах здібностей, що систематично ігнорують таланти та змушують безліч людей сумніватись у власних творчих здібностях» [8, с. 25].

Глобальна технологічна та економічна динаміка спонукає більшість країн реформувати освіту. Головний напрям реформування у переважній більшості європейських країн,

у тому числі й в Україні – комерціалізація університетів. Оскільки вільноринкові принципи все активніше захоплюють університети, то польський експерт із освітніх систем М. Квек, ставить надзвичайно слушне запитання: «Чи Університет справді мусить рухатися до моделі щораз ефективнішої корпорації, такої собі бюрократичної структури, що боротиметься за своє місце на ринку з іншими, подібними, ізольованими бюрократичними системами, шукаючи клієнтів для своїх освітніх послуг?» [4, с. 284]. Із плином часу, як зазначає автор, Університет, що погодився працювати в межах, продиктованих лише логікою ринку, очевидно, перетвориться на справжнісіньку корпорацію й не відчуватиме ані найменшого жалю з приводу того, що він «освітня корпорація». Його завдання полягатиме у вишколі фахівців швидко, дешево та ефективно, а ще більш бажано – дуже швидко, дуже дешево і дуже ефективно.

Логіка швидких результатів і досягнень, яка властива ринку, суперечить місії університету. «Глибокі знання, фундаментальні проекти, гуманітарні та соціальні науки, що змінюють світ ідей не можуть бути розвинуті швидко і призначені для швидкого споживання просто тому, – наголошує Л. Донскіс, – що їхня основна турбота – це школи філософії та самокоректвні процеси, які не можуть бути спожиті за кілька днів» [1, с. 166]. Реформування такого гатунку Л. Донскіс вважає шкідливим, оскільки «ми стоїмо перед серйозною небезпекою розпрощатися з університетом як наріжним каменем європейської культури», отже і з концепцією освіти як культивування гуманізму [1, с. 58–59].

Протистояти дегуманізації життя може культура та освіта. «Культура – зазначав іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет, – те, що врятує з життєвої катастрофи, вона дозволяє людині жити так, щоб її життя не стало безглуздою трагедією чи повним здичавінням» [7, с. 76]. Незважаючи на експансію інтернет-комп'ютерних технологій і ринкових цінностей, національні освітні системи, передовсім університети мають плекати і транслювати культуру від покоління до покоління, у тому числі й норми моральної поведінки та вчинків, які б відповідали глобальному інформаційному суспільству. Шляхи гуманізації інноваційно-технологічного суспільства може запропонувати гуманітаристика на шляху синергії високих технологій та духовного світу, розбудованого на засадах цінності життя.

Висновок. Сучасна людина, як і її життя, реалізується в умовах глобалізаційної інтеграції та розвитку інтернет-комунікативних технологій. Їхній цивілізаційний вплив, з одного боку, забезпечує комфортність життя, а з іншого – дегуманізує його, шляхом соціальної ізоляції та адіфоризації людської поведінки. Гуманізація життя людини можлива не у відмові від технологічних новацій, а в їх використанні на благо людини. Для цього потрібно, щоб сама людина була освіченою та креативною. Освіта є запорукою формування творчого потенціалу людини, в якому інтелектуальні та духовні здібності були б органічно пов'язані з моральними обов'язками.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності. Київ : Дух і літера, 2014. 280 с.
2. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 200 с.
3. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ : Видавництво «Ваклер», 2007. 307 с.
4. Квек М. Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад. *Ідея Університету: Антологія*. Львів : Літопис, 2002. С. 269–294.
5. Ліврага Х.А. Плисти проти течії. *Філософські роздуми*. Київ : Новий Акрополь, 2015. 298 с.

6. Нейсбит Дж. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла. Москва : АСТ Транзиткнига, 2005. 381 с.
7. Ортега-и-Гасет Х. Місія університету. *Ідея Університету: Антологія*. Львів : Літопис, 2002. С. 67–108.
8. Робінсон К. Освіта проти таланту. Сила творчості. Львів : Літопис, 2017. 256 с.
9. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 557 с.
10. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів : Кальварія, 2005. 380 с.

DEHUMANIZATION OF LIFE: SOCIO-TECHNOLOGICAL CHALLENGES OF MODERN

Lyudmyla Ryzhak

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Philosophical analysis of socio-technological causes and factors of dehumanization of life is carried out. The specifics of social isolation as a factor of dehumanization in the conditions of virtualization of communication in Internet networks are considered: weakening of human connections, their fragmentation and temporality. The dehumanizing influence of information society technologies related to the formation of on-screen culture is revealed. It was found out that Internet technology is one of the reasons for the adiaphorization human behavior. It is shown that due to the media and Internet technologies, individual life loses privacy by undergoing public manipulation. It is argued that the key to humanization of life can be quality education, which develops the spiritual and creative potential of man and moral responsibility.

Key words: globalization, informative society, internet-technologies, society of comfort, dehumanization of life, social isolation, adiaphorization.

УДК 930.1

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ В ДОСЛІДНИЦЬКИХ ІНТЕНЦІЯХ Х. УАЙТА ТА Д. ЛА КАПРА

Марія Родян

*Одеський державний університет внутрішніх справ,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Успенська, 1, 65000, м. Одеса, Україна*

У статті проаналізовано дослідницькі концепції сучасних представників постмодерністської філософії історії – Хейдена Уайта та Домініка Ла Капра. Осмислено провідні тенденції сучасної постмодерністської філософії історії й узагальнено коло проблем і питань, які виникають перед нею сьогодні.

Ключові слова: історичний наратив, постмодерністська філософія історії, постструктуралізм, деконструктивізм, історичний текст, історична реальність.

Нині, в епоху філософського дискурсу між постструктуралізмом і деконструктивізмом, філософія історії постає однією з провідних областей ґрунтового філософського знання. По-перше, тому, що вона надає можливість подивитися на історію очима особи іншого світу, отримати не лише фактичні й емпіричні результати, а й дослідити сутність основних концептуальних філософсько-історичних взаємозв'язків. Насамперед це основне завдання, що надає філософії історії інтелектуального та наукового значення. По-друге, методологія сучасної філософії історії виходить за коло традиційних методів пізнавальної рефлексії і фокусує увагу на дослідженні свідомості людини та її переживань, а також особливих структур, що визначають текст історії як простір метафізичних опозицій. Подібний поворот у філософсько-історичних дослідженнях ХХ ст. є результатом домінуючої в сучасному гуманітарному знанні постмодерністської парадигми в теоретичному мисленні сьогодення.

У такій інтелектуальній ситуації було б доречно проаналізувати й осмислити провідні тенденції сучасної постмодерністської філософії історії й узагальнити коло нових проблем і питань, які перед нею наразі виникають.

Мета статті – охарактеризувати дослідницькі пошуки історичного наративу, викладені у працях видатних представників постмодерністської філософії історії Хейдена Уайта [1] та Домініка Ла Капра [2]. Теоретичний аналіз робіт Х. Уайта та Д. Ла Капра дозволить глибше проникнути в просторово-часову сферу філософсько-історичного дослідження, краще збагнути суперечливу діалектику минулого та сучасності.

Ідеї філософів-аналітиків надали можливість послідовникам розвинути нові історико-філософські інтерпретації, що дозволили дивитися на минуле з нових позицій. Аналітична філософія історії підготувала виникнення і розвиток нової філософії історії США.

Для нової філософії історії історичний текст – це не просто шар, крізь котрий ми дивимося на минулу історичну реальність чи авторські інтенції. Текст є центром історичної роботи. Нова філософія історії підкреслює важливість і складність його прочитання, що веде до концентрації уваги автора і водночас читача на конфліктах, коливаннях, амбівалентності, двозначності тексту. Ф. Анкерсміт вдало порівняв методологічний імідж нової філософії історії з методологією психоаналізу [3]. Подібно до останнього, нова філософія

історії намагається дослідити реальність, захovanу під самопрезентацією тексту і зробити цю реальність надбанням історика та читача. Здійснюється ця робота не аналізом історичного минулого, авторської інтенції, а особливим текстуальним механізмом. В цей текстуальний механізм входять основні поняття і прийоми сучасного філософського постструктуралізму, деконструктивізму, неофрейдизму.

Нові філософи історії акцентують увагу на винятковій важливості наративного підходу до філософії історії. Ми маємо справу тільки з текстом наративу, і це – єдина реальність. Звідси текст – це пам'ятник, який іноді вимагає набагато більше інтерпретації, ніж аналітики. Нові філософи історії, які заперечують постулати колишньої філософії історії, мимоволі потрапляють у доволі складне становище: нерідко найбільшу увагу вони приділяють риторичі тексту, яка конфліктує з його аргументативною поверхнею. Виходить, що текст створюється як би його власним способом, що існує поза історичної реальності та авторської інтенції. Одним із варіантів такого філософсько-історичного дослідження є концепція американського дослідника-постструктураліста Хейдена Уайта [4].

Х. Уайт запропонував трактувати роботу історика як процес розгортання вербальних структур свідомості в формі наративного дискурсу. Він ідентифікував естетику, етику і епістемологію в історіографічній роботі і спробував проникнути туди, де ці синтезовані операції мають практичне застосування. Уайт виділив три можливі стратегії історичного пояснення як інтерпретаційні засоби аналізу: через формальний аргумент, через сюжетний аргумент, через ідеологічну імплікацію. У середині кожної стратегії він, у свою чергу, виділив чотири можливі способи (архетипи) артикуляції фактів. Специфічні комбінації цих архетипів породжують особливий історіографічний стиль історика або філософа історії. Під історіографічним стилем Уайт розуміє специфічну комбінацію типів жанровості, пояснення та ідеологічної імплікації. З тим, щоб співвіднести ці способи один з одним в руслі єдиної традиції історичного мислення, Уайт постулював існування особливого, глибинного рівня свідомості, на якому історики обирають найбільш продуктивні на даний момент концепції стратегії. Тропи (метафора, метонімія, синекдоха, іронія) одночасно є основними типами історичного мислення і базовими категоріями рефлексії взагалі, на основі яких в подальшому формується концептуальний рівень історичної репрезентації. Головне завдання філософа історії – через дослідження зазначених тропів встановити унікальні поетичні елементи в історіографії та філософії історії минулого і сьогодення. Саме ці тропи керують роботою історика від початкового дослідження до фінального тексту.

У результаті особистих міркувань, Уайт стверджує, що філософи та історики погоджуються вибирати релевантні інтерпретаційні стратегії на основі підходів етики та естетики, але не епістемології. Насправді Х. Уайт мислить як епістемолог і методолог філософії історії, і суть його міркувань відповідає епістемологічним підходам американського прагматизму.

Хейден Уайт займався дослідженням історичного наративу та мірою його співвідношення з наративом літературним. На його думку, історичний наратив є усною вигадкою, зміст якого настільки ж вигадано, наскільки він існує насправді і форма якого має набагато більше спільного з його літературним двійником, ніж з чимось подібним у науці.

Послідовники і прихильники ідей Уайта, філософи й історики Х. Келлнер [5], С. Банн [6], Л. Госсман [7] пропонують нові підходи до дослідження проблем філософії історії. Звернемо увагу на Домініка Ла Капра – другого після Уайта найвідомішого філософа історії США, що працює в постструктуралістській парадигмі. Філософа історії Домініка Ла Капра називають «спікером постмодерністського підходу, який робить написання історії неможливим» [8, с. 7]. Ж. Дерріда стверджував, що без тексту філософія

історії відсутня, а ЛаКапра впевнений, що саме в тексті нічого немає. Ла Капрі до вподоби «експериментальна гіперболічна» модель історіографічного дискурсу, тому що вона максимально чітко репрезентує свої позиції та дозволяє наявність творчого самовираження. Він критикує есей Уайта «Момент абсурду» за «конструктивістські» інтенції до руйнування референційності. Ла Капра неодноразово цитує Дерріда й зауважує, що, якщо хтось не приймає його позиції, то він просто її не розуміє. Ла Капра вважає, що якщо ідею тексту абсолютизовано, то усі спроби надати певну правдиву й адекватну інтерпретацію філософії історії відхиляються або принаймні відкладаються.

Ла Капра люто відмовляється визнати відомий афоризм Дерріда «немає нічого поза текстом» як запрошення «до інтертекстуального нарцисизму» чи визнання вільної гри звільнених значень. Ця фраза Дерріда, на думку Домініка Ла Капра, є гіперболою, нереальним перебільшенням, що створює стійке ілюзорне враження – для риторичного ефекту. Ла Капра намагається «скинути» семіотичний редуціонізм, який порівнюється з пантекстуалізмом. Він критикує «творче неправильне тлумачення» (creative misreading), яке називає законною односторонньою суб'єктивною агресією автора в процесі інтерпретації тексту. Минуле має свої власні голоси, і це повинно бути відзначено, особливо, якщо ці голоси чинять опір тим категоріям, які їм намагаються призначити.

Роздуми Домініка Ла Капра наводять його до нового формулювання ролі історичного нарративу в інтерпретації філософії історії. Він критикує позицію П. де Мана, згідно з якою риторика спочатку проголошується вагомою частиною будь-якої літературно-історичної роботи, а відтак редукується до рівня складної тропологічної техніки. За Ла Капрою, ця позиція є важливим переходом від можливості до необхідності. Ла Капра не бажає «потурати» патологічному задоволенню апоріями в сучасному інтелектуальному житті, дозволяти вільно вирівнювати політичний радикалізм і формальний інтелектуальний інноваціонізм за будь-яких умов.

Ла Капра підкреслює особливе значення читача в актуалізації минулого, викладеного в історичному нарративі, але засоби підкреслення обирає інші. Він вступає в особливе коло дебатів постмодерністської філософії історії – проблема співвідношення тексту й контексту, що розуміються як текст нарративу і текст джерела.

У постмодерністській філософії історії проблема контексту з'явилася у зв'язку з оформленням в її межах так званого «нового» історизму. Базис нарративу як «нового» історизму полягає в метафоричній суті лінгвістичної речі – мови. «Новий» історизм вважає за доцільне інтеграцію історії та літератури. Літературні тексти, за новим історизмом, приймають участь у конструюванні культурно-історичних систем більше, ніж є їх фіксованими та замороженими продуктами. В результаті протиставлення тексту і контексту, за задумом «нового» історизму, формується шукана модель зовнішньої та внутрішньої, індивідуальної і соціальної динаміки історичного періоду, який досліджується. Потім дану динаміку можна використовувати для ре-інтерпретації всього аналізованого об'єктивного соціально-історичного ансамблю. «Новий» історизм, таким чином, використовує постструктуралістську теорію для того, щоб отримати новий методологічний підхід до традиційного історичного поняття «контекстуалізації». Принцип нового трактування контексту залишився в «новому» історизмі до кінця не проясненим.

Сучасний «новий» історизм має на меті позбавити історичну науку риторики та сконцентрувати її дослідження на фактографії. Такий підхід теж не є новим. Представники нового історизму вважають, що факти повинні викладатися в нарративі, а їх конфігурація визначатиметься уявою історика.

Як наслідок, контекст, спочатку представлений як проста ізольована виїмка з текстуальної логіки, починає діяти як керівний принцип текстуального мислення. Логіка тексту компаративно протиставляється логіці «соціального», тобто логіці контексту, яка й детермінує текст у цілому. Контекст для нового історизму є образом реальності, отже текст – сама реальність.

На думку Ла Капра, філософ історії має справу переважно з контекстом, і на його засадах будує текст, тому дуже важливо знайти вірну рівновагу між текстом і контекстом, визначити правильну стратегію прочитання контексту, з'ясувати, що саме може бути контекстом. Проблема контексту або субтексту – не незнайома. У найзагальнішому розумінні контекстом є те середовище, в якому перебуває текст. Контекст необхідний для того, щоб «замінити невизначеність, властиву тому чи іншому аспектові тексту, визначеністю чи, навпаки, породити невизначеність з визначеності» [9, с. 26]. І. Дмітрівська, виходячи не із змістовних, а зі структурних засад, виокремлює серед семіотичних властивостей тексту знаковий, смисловий, предметний, прагматичний контексти, на теоретико-системних властивостях тексту – конструктивний, ідентифікуючий, диференціюючий, варіативний, мігруючий, детермінуючий та інші види контексту [9, с. 28–38]. Кожен із видів контексту, виконує властиві йому регулятивну, уточнюючу, доповнюючу й інші функції.

Домінік Ла Капра заперечує поняття контексту як синхронічного цілого, розташованого в певному місці та часі. Він наполягає на «інтерактивному контексті», тобто переважно на відношенні «текст – читач».

Ла Капра вважає, що контекст є родом тексту і не може бути основою редукціоністського прочитання тексту, як це здійснюється в «новому» історизмі. Контекст провокує існування загальної проблеми, рішення якої є полем обговорення взаємовідносин тексту та певного ланцюга доречних контекстів. Такий компаративний підхід створює єдиний «контекст», необхідний для специфікації будь-якого окремого контексту.

Для Ла Капра очевидна складність взаємодії тексту та його контекстів, і він вбачає основне питання в тому, як саме текст приходить до домовленості зі своїм контекстом. Він акцентує увагу на тому, що каузальні структури не повинні вибудовуватися в напрямку «контекст – текст». Якраз тут влучно «інтертекстуальне» прочитання, що конвертує контекст в домінуючу структуру тексту чи навпаки. Ла Капра пропонує, щоб усі джерела тексту були не просто «документально оформленими елементами», вони і без цього надають багатий врожай історичної інтерпретації. Документи читаються і для відшукування наприклад, літературних текстів, і є багатим матеріалом для дослідження тієї історичної епохи, відображенням якої вони являються. У цьому разі, вважає Ла Капра, інтерпретація минулого здійснюється не тільки текстом історичного нарративу і не тільки автором цього тексту та його інтенцією. Тут дія зв'язку «текст – автор» другорядна, важливішими виступають інтелектуальні зусилля самого читача, процес читання тексту. Дане твердження Ла Капра цілком відповідає парадигмальній характеристиці постнеокласичної філософії, яка передбачає повну інтелектуальну самостійність читача, подібність у деякій мірі авторського досвіду розуміння (історичного минулого, наприклад), способів його символізації й інтерпретації з читацьким. Ла Капра не випадково підкреслює, що філософи історії мають діалогове відношення з минулим: ні історик, ні саме минуле не мають абсолютної гегемонії в історичній роботі, їх поєднує тільки лист читача. Пізнання в історії здійснюється через осягнення смислів, тобто через діалог текстів і читача [10].

Важливим методологічним наслідком підходу «нового» історизму до проблеми використання контексту стає те, що інтерпретація реконструкції як «переписування» історично-документованих історичних джерел у кінцевому підсумку призводить до повної

дисперсії протиставлення вигадки і факту, тобто до результату, протилежного щодо первинного задуму «нового» історизму. Припустимо, що буде позбавлена смислу сама ідея об'єктивності історичного дослідження, референція реальності буде безнадійно втрачена серед різних означень і все стане одним суцільним текстом у той самий момент, коли цей текст стане недоступним прямому аналізу. Тоді текст просто перетвориться на нескінченний і безглуздий артефакт.

Загалом саме Ла Капра якнайповніше зобразив загальну дослідницьку інтенцію деконструкції постмодерністської філософії історії: мова мінлива і летюча, вона не просто дзеркало та відображення реальності, вона важлива частина цієї реальності. Його модель філософії історії можна назвати деконструктивістською субсистемою епістемологічної системи філософії історії: концепт – деконструкція когнітивних принципів історичного знання, структура – контекстуалізація, субстрат – сформоване знання: текст, контекст.

Д. Ла Капра і Х. Уайт вважають, що контекстуалізація – найважливіший метод історичного розуміння, іноді просто тотожний із цим розумінням. Але принцип нового, інноваційного трактування контексту не прояснений до кінця в новому історизмі. Залишається відчуття «розлому» тексту і необхідності пошуку нових зв'язків, що збиратимуть його до купи. «Новий» історизм вважає, що ці зв'язки повинні реалізовуватись як основне зчленування трьох рівнів історичної роботи: самого тексту, його автора і контексту (соціуму). Це зчленування парадоксально постає як конкуренція (в термінології «старої» філософії історії – «протилежність») вказаних рівнів з метою їх ре-, а потім деконструкції. У цьому відношенні методологічне значення запропонованого новим історизмом підходу має два важливі наслідки. По-перше, формується можливість раціонального і ретельнішого вивчення джерел і, у зв'язку з цим, зміцнюються референтні схеми. По-друге, стає більш радикальною критика контекстуалізму, запропонована Х. Уайтом. «Неправильно припускати, що контекст має більшу конкретність і можливість, ніж історична робота в цілому; що легше усвідомити реальність минулого, досліджуючи тисячі історичних джерел, ніж один історичний текст. Історичні документи не прозоріші, ніж один такий текст, представлений літературній критиці. Одне не доступніше, ніж інше» [11, с. 42–43]. Саме цю тезу Уайта розвинув ЛаКапра. Він вважає, що контекст є рід тексту і не може бути основою редукціоністського прочитання тексту, як це здійснюється в «новому» історизмі. Навпаки, контекст провокує існування проблем, у чомусь аналогічних проблемі «текстуальності», а розв'язання загальної проблеми історичного розуміння є полем обговорення взаємин тексту і цілого ланцюга доречних контекстів. Такий компаративний підхід створює єдиний «контекст», необхідний для специфікації будь-якого окремого контексту.

Загальне захоплення риторичним модусом тексту історичного наративу нерідко провокує в новій філософії історії конфлікт між риторикою і референційністю, риторикою і аргументативною поверхнею тексту. За рахунок втрати референційності зникає відчуття адекватності історичної реальності, і межі тексту наративу трактуються як межі самого історичного світу. Це відбувається не тому, що нова філософія історії не хоче визнавати існуючі проблеми історичної репрезентації і інтерпретації, але тому, що вона вважає за краще вбачати ці проблеми як сутнісно текстуальні або лінгвістично етичні і, як підсумок, здійснює лінгвістичне рішення лінгвістичних проблем, що, з погляду історичної науки, некоректно. Традиційна філософія історії (критична або «когерентна») базується на цілком певному рішенні співвідношення історичної реальності і наративного тексту про неї. Нова філософія історії маргінізувала проблему відносин між текстом та історичною реальністю, залишивши тільки текст, що володіє необхідною кількістю референційних схем. Постструктуралізм у літературі проголосив релятивну автономію значень культури і екстрапо-

лював цю тезу на історію. На думку нової філософії історії, здійснювана нею текстуальна деконструкція а ргіогі веде до нової історичної реконструкції, до нової репрезентації і інтерпретації фактів минулого, навіть якщо співвідношення факту і вимислу в історичній роботі буде не на користь першого. Однак не слід забувати про одну важливу обставину, а саме – необхідність наявності в філософсько-історичних конструкціях емпіричних узагальнень: філософсько-історичне дослідження не може складатися з одних абстракцій, необхідний можливий для теоретичного знання вихід на рівень дійсної історичної реальності. Ось тут нова філософія історії має істотний недолік: вона володіє прекрасною концептуальною побудовою епістемології і майже повною відсутністю верифікованих емпіричних узагальнень. Надмірне захоплення естетикою, риторикою і філософією мови знищує конкретний результат – дослідження реальної історії.

Висновок. Підводячи підсумок, можна зазначити, що постмодерністські моделі філософії історії Х. Уайта та Д. Ла Капра сконцентровані на розв'язанні проблеми співвідношення об'єктивної історичної реальності та реальності тексту історичного наративу. Проаналізовані моделі філософії історії є особливими підсистемами епістемологічної підсистеми філософії історії. Їх концепт – пізнання когнітивних і дослідницьких принципів риторики, референційності, лінгвістики, необхідних для вивчення історії та побудови філософсько-історичних конструкцій. Ці підсистеми філософії історії реалізують гуманітарний стандарт науковості: у своїх конструкціях вони не просто демонструють специфічні для цієї гуманітарної сфери епістемологічні закономірності, а й розробляють (різною мірою успішності) нові параметри фіксації цих закономірностей, позначають кореляції знайдених параметрів з реальною дійсністю.

Список використаної літератури

1. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. 528 с.
2. La Capra D. *History and Criticism*. Ithaca : Cornell University Press, 1985. 364 p.
3. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. Москва : Идея-пресс, 2003. 360 с.
4. White H. *Historical Writing as a Literary Text. The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*. Madison; Wisconsin, 1978. P. 39–47.
5. Kellner H. *The Politics of Interpretation*. W.J.T. Mitchell. Chicago, 1983. 301 p.
6. Bann S. *Romanticism and the Rise of History*. New York : Twayne Publishers, 1995. 260 p.
7. Gossman L. *Towards a Rational Historiography*. Philadelphia : American Philosophical Society, 1989. 368 p.
8. Kloppenborg J. *Deconstructive and Hermeneutic Strategies for Intellectual History: the Recent Work of Domenic La Capra and David Hollinger. Intellectual History Newsletter*. 1987. № 9. P. 3–22.
9. Дмитриевская И.В. *Текст как система: понимание, сложность, информативность*. Иваново : Издательство Ивановского государственного университета, 1985. 84 с.
10. Кукарцева М.А. *Современная философия истории США*. Иваново : Ивановский государственный университет, 1998. 215 с.
11. White H. *Historical Writing as a Literary Text. The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*. Madison; Wisconsin, 1978. P. 39–47.

**INTERPRETATION OF HISTORICAL NARRATIVE IN RESEARCH INTENTIONS
OF H. WHITE AND D. LA KAPRA**

Mariia Rodian

*Odessa State University of Internal Affairs,
Department of Philosophy and Social Disciplines
Uspenska str., 1, 65000, Odesa, Ukraine*

The article analyzes research concepts of modern representatives of postmodern philosophy of history – Hayden White and Dominic La Capra. Contemplated leading tendencies of modern postmodern philosophy of history and summarized the range of problems and issues that arise in present.

Key words: historical narrative, postmodern philosophy of history, post-structuralism, deconstructivism, historical text, historical reality.

УДК 1(091)(477):159.923.2

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СМИСЛОВОМУ ПОЛІ ТЕКСТІВ «КОБЗАРЯ» ТА «ІСТОРІЇ РУСІВ»

Михайло Скринник

*Національний лісотехнічний університет України,
кафедра філософії та психології
вул. генерала Чупринки, 203, 79044, м. Львів, Україна*

Твір «Історія Русів» написаний у жанрі літописного героїчного епосу. Це велика оповідь (метаоповідь), закорінена в міф «абсолютного минулого» «козацького народу». Минуле, яке автор трактує як «абсолютне минуле», визначає все подальше історичне життя народу. Згідно з автором, «народ козацький», він же руський, своїми коренями сягає племені Яфета. Початок народу йде від князя Роса, Яфетового внука. Автор називає руський («козацький») народ Роксоланами або Росами. Твір доволі інтерпретує історичні події, якими славить непереможність, мужність, героїзм народу та подвиги і лицарську відвагу його достойників. Ці риси для автора «Історії Русів» є виявом у козацькому народі високих доблестей, чеснот найпершого з народу – князя Роса. Такі якості «найпершого» в героїчному епосі є буттєвими цінностями народу. Сакралізація чеснот «найпершого» – це особлива риса символічно-смыслового поля тексту. Вона подається в творі як Правда, за якою має жити козацький народ. Такі інституції, як уряд, військо, кордони, соціальна структура та державне існування в минулому, на погляд автора, легітимізують народ як політичну націю. Це підштовхує його до висновку: нація має природне право відстоювати своє життя, свободу і власність в ім'я своєї самодостатності, в ім'я своїх славних предків.

Для Т. Шевченка «абсолютне минуле» – це «золоті часи» козаччини («Ще як були ми козаками, А уні не чуть було...»). Вони протиставлені Україні середини XIX ст., що стала «втраченим раєм». Оповідь «Кобзаря» є міфологізованим переданням національної *правди*, яка суть Богом встановлений *життєвий порядок* нації. Передання правди йде, як і в «Історії Русів», у цілераціональній та емоційно-ціннісній площині. Емоційно-ціннісне сприймання реальних подій, предметів, героїв здійснюється як їх уподобання або відторгнення. Це і є механізм упізнання національної правди як святої. Через цей механізм люди пізнають необхідність зміни *чужого порядку*, що приніс в Україну зло. Українці, досягнувши *святу правду*, зрозуміють нарешті, «що ми?... / чиї сини? Яких батьків? / Ким? За що закуті?».

Ключові слова: метатекст, смислообраз, «абсолютне минуле», «втрачений рай», «золоті часи», Правда.

До символіки та смислових кодів поетичної творчості Т. Шевченка зверталися такі знані дослідники, як Г. Грабович («Поет як міфотворець»), Л. Плющ («Екзод Т. Шевченка»), О. Забужко («Шевченків міф України»), тему Шевченкової символіки і смислових кодів порушувала низка авторів у численних статтях збірника до 185-річчя від дня народження поета «Світи Тараса Шевченка» (Т. 2). Проте ці та інші дослідники не робили спроб порівняльного аналізу символічно-смыслових полів «Історії Русів» і «Кобзаря» як двох національних метатекстів, що змістово виражають особливості національної самосвідомості української еліти кінця XVIII і середини XIX ст. *Мета* статті – розкрити в текстах «Історії Русів» і «Кобзаря» вираження символічно-смыслові специфіки ідентичності як *української проблеми*.

Між «Кобзарем» та «Історією Русів» виразно помітні паралелі у підході до буттєвих проблем нації. Також зближує тексти й архітектоніка творів, виражена взаємозумовленістю двох площин оповіді: раціональної й емоційно-ціннісної, реальної та ірреальної,

міфологічної. По-друге, ці національно значущі твори постають *цілісними метатекстами* у вимірі ствердження національної ідентичності. Цілість у «Кобзарі» вже закладена самою назвою цієї збірки поезій: «Кобзар» є художнім національним нарративом, тому його цілість зумовлюється символічно-смысловими кодами, що виявляють субстанційні прагнення не окремої особи чи соціальної групи, а всієї нації. Примітною особливістю тексту «Кобзаря» є притаманна його символічно-смысловому полю виражальна спрямованість смислообразів до найвищої міри загальності як доконечної риси філософського світосприйняття. З цього приводу напрошується заувага американського філософа Д. Сантаяни, згідно з яким той поет, що спрямовує «досвідчену й пристрасну уяву до всезагального порядку речей, – філософ» [6, с. 12]. Адже поезія Т. Шевченка – це буття української нації, взяте в усіх трьох часових вимірах: минулому, теперішньому, майбутньому.

Усе ж слід віддати належне твору невідомого автора національного метанаративу «Історії Русів», котрий історично передує «Кобзарю». Як цілісний текст він написаний у жанрі «літописного героїчного епосу» і звернений до національної пам'яті народу. Ідентифікаційний зріз твору виражає закоріненість козацького народу Малоросії у свою первісну історичну Русь, яку неправдами колонізувала Московщина, спекулюючи на єдиновірстві двох народів і ламаючи міждержавну угоду.

Смыслове навантаження «Історії Русів» зумовлене вибраним жанром «літописного героїчного епосу», що передбачає існування «абсолютного минулого» народу, за яким усі, хто жив, живе, а також ненароджені – всі причетні до цього минулого, яке завжди з ними. З огляду на це в оповіді всі події, факти ціннісно й часово статичні. Автор «Історії Русів» у поглядах на історію народу, виводячи її з «абсолютного минулого», відштовхується від сповідуваної польською і українською елітою XVI – XVIII ст. концепції сарматського походження поляків та українців. На цій основі «Історія Русів» ототожнює «Сарматію-Роксоланію» з Руссю-Україною під назвою Малоросії, й відповідно, називає «руський-козацький» і «польський» народи одним «сарматським» народом, тоді як «московітів» (росіян) не називає «руськими», позаяк вони не є народом сарматським.

Знаменною рисою цього метатексту як героїчного епосу є *увірування в свідчення*, подані в «Історії Русів» у формі оповіді. Вони у вимірі епосу постають фактами і не потребують верифікації. В оповіді чітко оприявлені дві площини – дискурсивна, яка відтворює цілераціональну реальність, та емоційно-ціннісна («логіка серця»), що вимагає вчуттєвлення в субстанційні цінності «абсолютного минулого», які виражають героїку і славу предків. Прикметно, що в «Історії Русів» дискурсивне мислення підпорядковане «логіці серця», завдяки чому топоніми, де діється історія (Чигирин, Жовті Води, Суботів, Київ тощо), сприймаються як елементи єдиної національної ціннісної системи, в якій минуле є теперішнім русько-козацької слави. Засуджуючи колонізацію Московією Руси-України, автор переконує читача як «свого іншого», що країна під назвою Малоросії є прямою спадкоємницею Руси, тоді як Московія не має генетичного зв'язку з Руссю, але поза тим несправедливо привласнила собі первісну назву країни козацького народу і тримає її за свою провінцію. Внаслідок цього буття Малоросії (України) втратило цілісність, перестало бути центрованим, бо вже не стверджує себе власною самодостатністю, воно є фрагментованим буттям, а відтак периферією Московії.

Згідно з «Історією Русів» руський козацький народ історично постав організованою соціально-політичною цілістю і на своїй землі витворив усі необхідні атрибути *політичної нації*: адміністративно структуровану територію з історично сформованими кордонами, власний уряд, військо з назвами вояків, що «взяті зі своєї, а не чужої мови», свою власність і закони. Текст «Історії Русів» сприймається і як заклик, спрямований насампе-

ред до козацької старшини, малоросійської шляхти, бути гідними своїх славних предків, котрі боронили свою свободу і самодостатність руської (української) землі. Зауважимо, що Малоросія «Історії Русів» із її природним поривом до «абсолютного минулого» народу (а це надана їй Творцем свобода) постає в творчості Т. Шевченка Україною, де «абсолютне минуле» як її «золоті часи» постало «втраченим раєм».

Позаяк жанр твору «Історія Русів» – «героїчний історичний епос», він не потребує авторства, тоді як «Кобзар» є авторським нарративом. Об'єднуючою ланкою смислових кодів «Історії Русів» і «Кобзаря» є те, що обидва тексти базуються на міфі. Але якщо в «Історії Русів» міф взято вже готовим, таким, що існував у середовищі духовної еліти понад двісті років, то міф у «Кобзарі» називають *авторським* (Г. Грабович, О. Забужко). Символічно-смислові коди «Кобзаря» презентують цілісне художньо-образне романтично-екзистенційне світосприйняття. Зміст символів «Кобзаря» *впізнається* українцем як відоме й зрозуміле, бо ці символи – узвичаєні культурні феномени українського життєвого світу.

Розкриваючи символічно-смислове поле «Кобзаря», хочемо зауважити, що для нас не є принципово важливим, чи в поезії Шевченка самовиявляється базовий символіко-автобіографічний код його творчості (Г. Грабович) і чи справді творчість поета є сублимованими переживаннями його дитинства (С. Балей). Не заперечуючи науковій вагомості таких досліджень, ми, звертаючись до «Кобзаря», наголошуємо на тому, що його «автор має бути на межі твореного ним світу як його активний творець, адже авторське вторгнення в цей світ руйнує його естетичну самодостатність» [2, с. 210]. Ми тільки підкреслюємо, що символіка поетового образотворення підноситься на рівень філософського життєбачення, як, наприклад, тополя, яка є *символом* гордої самотньої душі, що поривається до вищого, небесного світу вічних цінностей. Адаже для Шевченка, як і для європейських романтиків, поєднання людської душі з космічним цілим – Універсумом через природу, рослину чи поцілунок жінки є переживанням його *цілості* й становить сутність релігії. Бог – це Всеєдине, як стверджує Ф. Шляєрмахер. Ми розглядаємо сутність Шевченкової поезії через смислообрази, які є на часі у спільноті і які, будучи символами, доносять до нації її найпотаємніші сподівання, прагнення, будять у неї віру в їх здійснення, адже, як зазначив знаний російський дослідник М. Бахтін, «найглибінніші твори людської душі завжди є символами» [2, с. 72].

Особливістю поетично-образної, філософсько-поетичної оповіді Шевченка є її багатозначність, поліваріантність. Тут немає однозначно трактованих принципів чи раціонально сформульованих філософських ідей. Для розуміння тексту можна застосувати лише зіставлення, інтерпретацію поетичних смислообразів, емоційно-ціннісних ліричних об'явів, символів, ціннісного вподобання.

Своєрідність символічного кодування філософської поезії базується на персоніфікації речей, явищ предметного світу, тому вона постає світом символічних узагальнень, як, наприклад, у вірші «Минають дні, минають ночі...» Шевченко передає екзистенційний мотив минулості людського буття і самотності як його атрибуту.

У середині ХІХ ст. внутрішній морально-духовний спротив духовної еліти нації зростав актуалізувався настільки, що прагнув вирватися назовні, потребував об'єктивації. Тим поетом, потуга слова якого мала силу, здатну будити національну свідомість народу, і став Т. Шевченко. Його слово дало йому змогу витворити образ закутої в кайдани національної *правди* й національних сподівань. Поетичне слово Шевченка у сприйнятті українця відтворювало цінності його життєвого світу і спонукувало до його оборони: «треба миром, / Громадою обух сталить». Передовсім це був заклик до національної еліти плекати й гартувати «народний дух», який, згідно з романтиками, є життєвою енергією нації – рушій-ем її історично-культурного буття. На відміну від потрактування народу «Істрією Русів» як

політичної нації, Шевченко, як і всі романтики, виходять із розуміння народу як *етнокультурної нації*, основу котрої становлять фундаментальні цінності – мова, традиція, звичаї, моральні норми, спосіб життя, виражені в особливостях світосприйняття і ставлення до світу.

Це світосприйняття, що виражається у поезії, проявилось і в зверненні поета до смислообразу сокири (заклик «обух сталить»), яка в українській міфології є символом чоловічої сили, вона водночас і знаряддя праці, і зброя, і оберіг [1, с. 491]. Шевченко застосовує цей міфообраз у вірші «У Бога за дверима лежала сокира», де казах на біду вкрав у Бога сокиру. Тут поет на його основі робить філософське узагальнення щодо наслідків дій недалеких людей, котрі беруться за діло, що стосуються усієї нації. Тому згідно з Шевченком не можна необачним людям, не відміченим печаттю Бога, братися за святе для нації діло: від необачного вчинку казаха «Сокира Божа ліс стинала, / І пожарище не вгасало... / Кипіла в озерах вода. / Палають села, города» [5, с. 313].

Наголосимо, що «Кобзар» як наратив, так само як і «Історія Русів», спрямований більше до емоційно-ціннісної сфери читача, ніж до цілераціональної. Сприймання подій соціального світу у міфологізованому наративі здійснюється через зіткнення опозицій, деякі з них розв'язуються в примиренні, але більшість вказують на протилежність протилежних ціннісних систем, що їх вони репрезентують. Опозиції в «Кобзарі» переважно є міфосимволами, які становлять основу смислових кодів «сакрального» та «профанного» світів (світу, даного народу Богом і освяченого Його *правдою*, та світу, вже споганеного поневолювачами). У смисловому полі обох світів «Кобзаря» місце, події, вчинки, герої сприймаються ціннісно-часово статично (Г. Грибович, О. Забужко), так само як і в історичному героїчному епосі «Історії Русів».

Аналіз специфіки смислового коду «Кобзаря» передбачає переведення значень міфологічної символіки та смислообразів українського життєбачення у площину рефлексивного мислення. По суті Шевченко, використовуючи праобрази міфологічної свідомості, оповідає не міф, а *національну правду* як Богом встановлений *порядок життя нації*. У цьому вимірі змісту тексту «Кобзаря» постають не авторським міфом, а поетично міфологізованим *переданням національної правди*, в якому *фізичне* авторство особи не є значущим. *Пере-дання* правди є процесом, що здійснюється, як і в «Історії Русів», у цілераціональній та емоційно-ціннісній площинах. І так само, як в «Історії Русів», перебіг цілераціональних подій сприймається через вчуттєвлення читача в близькі, знайомі, рідні предмети, місця, вчинки людей, які віднаходять у нього ціннісний відгомін у формі вподобання одних цінностей і відторгнення інших. Така аперцепція через *передане* слово є Шевченковим шляхом до *правди*, що сприймається як сакральна й виражає істинну історію і призначення народу.

Спільним для «Історії Русів» і «Кобзаря» в передачі правди є звернення до її протилежності – кривди. Засіб передавання *правди* як в «Історії Русів», так і в «Кобзарі» здійснюється, як ми зазначали, через міф «*абсолютного минулого*», що виражає ідеально структуровану спільноту. Проте в інтерпретації «*абсолютного минулого*» кожен метанаратив ставить свої акценти. Так, «Історія Русів», взявши за абсолютне минуле «сарматський міф», по-перше, підкреслює нерозривну історичну тяглість козацького народу від Руси до «України малоросійської», тобто первісна структура спільноти є перманентно сталою у часі. По-друге, твір звеличує всіх наступних достойників нації, котрі своїми вчинками, подвигами, мужністю виявляють свою причетність до «найпершого» з народу (князя Роса). (Це вказує, що автор ставить на вершину вертикальної структури спільноти «*найпершого*»). По-третє, козацькому народу як носію добра цей наратив протиставляє два сусідні народи: «єдинокровний» польський і «єдиновірний» московський, які принесли в країну

зло. (Таким чином у горизонтальній структурі життєвого світу актуалізується опозиція «свій – чужий»). Зло, що йде від «чужого», знаходить вираз у кривдах, облуді та зазіханні на Богом надану козацькому народові свободу, власність і життя.

На відміну від «Історії Русів», у «Кобзарі» «абсолютне минуле» – це доба Козаччини, яка є самодостатньою під назвою не Малоросії («Історія Русів»), а України. «Золоті часи» («Ще як були ми козаками, / а унії не чуть було, / Отам-то весело жилось!...») [5, с. 292] «Кобзар» протиставляє реальній дійсності, профанному світові, що є для України «втраченим раєм». Тут варто зазначити, що вірш «Ще як були ми козаками...» («золоті часи» України) стосується 200-літнього перебування українських земель у «Великому князівстві Литовському, Руському і Жмудському» (1363–1569 рр.) – історичного періоду, за якого формувалися передумови української нації: відбулося відродження самоназви «Україна», постала національна еліта-шляхта, була розбудована військова структура «Військо запорозьке», українська народна мова існувала як офіційна на всьому обширі «Великого князівства...» [4, с. 68]. У містах відкривалися ремісничі майстерні, млини, мануфактури й промисли, велась жвава торгівля, обмін між містом і селом вівся раз або двічі на тиждень. Як зауважує І. Крип'якевич, «XV – XVI ст. – це часи перелому, коли господарство України зазнає ґрунтовної зміни – з природного (натурального – М. С.) стає грошовим» [3, с. 120], й відповідно, містяни «дійшли значної заможності й культури», а по селах відчутний добробут, «навіть заможність» [3, с. 120].

У «Кобзарі» правдивій структурі життєвого світу нації як *питомому життєвому порядку* протиставлений *чужий* порядок, насаджений українському світові, внаслідок чого він став «втраченим раєм». «Рай» може поновитися, якщо Україна пройметься «святою правдою», коли люди осягнуть її й зрозуміють нарешті, «що ми?.. / чії сини? Яких батьків? / Ким? За що закуті?» [5, с. 246].

Згідно з «Кобзарем» біда України – у привнесенні в українську спільноту елементів *чужого порядку життя*, який проявляється у формі конфлікту на рівні індивіда, родини, країни. Проте Шевченко вказує й на притаманну українському світосприйняттю власну матрицю, що є підвалиною внутрішнього національного конфлікту і виражена через опозицію «*єднання – розбрат*»: «Нарадила мати, / Як пшениченьку пожати, / Полтаву достати? / Ой пожали б, якби були / Одностайне стали / Та з фастовським полковником / Гетьмана єднали» [5, с. 289].

На жаль, архаїчна матриця «єднання – розбрат» виражає особливості внутрішнього порядку життя української спільноти впродовж її історії. Тому поняття життєвого порядку як соціальної структури ми беремо за ключовий момент у підході до семантики міфообразів «Кобзаря».

В українському світосприйнятті означником соціальної впорядкованості (структури) спільноти є «Світове Дерево» («Дерево життя»), яке постало визначальним міфообразом семантичного поля смислів «Кобзаря». (На наявність у міфопоетиці «Кобзаря» Світового Дерева також звертає увагу О. Забужко в роботі «Шевченків міф України»).

У семіотично-знаковій системі українського життєбачення смислообраз «дерево» посідає центральне місце в ставленні людини до цілості світу. В цьому вимірі його смислове навантаження пов'язане з прагненням бачити світ організованим, *впорядкованим*. Його зміст зіставний із терміном «Космос» давніх греків (впорядкованістю, організацією світу на противагу «Хаосу»). Саме з «Космосом» як «Світовим деревом» давньоукраїнська народна культура пов'язує початок і *структурування* усього сутнього: «Коли не було з нащада світа, / Тогди не було неба, ні землі, / А ноєм було синєє море, / А серед моря зелений явір, / На явороньку три голубоньки, / Три голубоньки радоньку радять, / Радоньку

радянсь, як світ сновити...» [1, с. 142]. Тут «три» виражає майбутню вертикально-троїсту структуру світу. Ще немає світу, але його організація вже задана в формі його трисутності.

Світове Дерево асоціюється в народній міфотворчості з прадеревом (прадубом), що росте в Іррії, краї вищих сил і предків. Як кожен дуб є наслідують прадуба, так кожен «мікрокосм» як світ окремої людини чи спільноти має бути троїсто структурованим, упорядкованим, що наперед визначено Світовим Деревом. Кожне наступне життя в силу своєї організації врощене в структуру прасвіту.

До міфологічного праобразу дерева, вкоріненого в первісне світосприйняття, і звертається у своїй поезії Т. Шевченко. Ця здатність до правізії дала змогу поетові проіннятися базовими вимогами, пориваннями нації й виразити їх у вербальному образі власного народу та країни у формі великої оповіді – «Кобзаря» як національного метанаративу про власний народ, присутньо, він став книгою буття українського народу.

Значимо, що «Кобзар», як і народний епос, по-перше, ґрунтується на міфі («золоті часи» – «втрачений рай»). По-друге, в «Кобзарі», як і в міфологічному епосі, кожен поетичний твір як оповідь є самодостатнім і може рівнозначно слугувати початком, кінцем чи серединою усієї великої оповіді про Україну як «втрачений рай».

Характерно, що оповідь як «Історії Русів», так і «Кобзаря» побудована на опозиціях, де стрижневою постає: «Космос (структура) – Хаос», тобто «єдність (структура) – розбрат (безлад)», яка виявляється на кількох рівнях: загальносвітовому, національному й особистісному у формі: «Україна – імперія», «правда – кривда», «козак – москаль», «козак – лях», «свобода (воля) – неволя», «солідаризм – зрада», «відданість – запроданство», «слава – неслава», «добро – зло», «доля – недоля» тощо.

На протиставленні цих опозицій виявляється хвороба, хирлявість українського Дерева життя. Без традиційних, природно властивих нації законів облаштування, поза вкоріненням у власну основу буття вона вироджується, як всихає дерево без коріння: «Дніпро берег риє, риє / Яворові корінь мие. / Стоїть старий похилився, / Мов козак той зажурився» [5, с. 498]. У вірші «Бували війни й військовій сварі...» старий дуб символізує напівзруйноване, децентроване буття української спільноти, причиною її децентрації, занепаду є зрада національних інтересів чільними речниками української владної і духовної еліти, їх запроданство у формі служіння чужій державі. Для Шевченка вони є національним шашелем, що тлить стовбур дерева життя України: «Остались шашелі: гризуть, / Жеруть і тлять старого дуба...». Проте найістотнішою складовою частиною дерева життя є його корені: національна мова, звичаї, культурні, моральні традиції народу. Саме на цій основі відродиться нова, духовно здорова генерація й життя народу триватиме далі: «А од коріння тихо, любо / Зелені парості ростуть. / І виростуть...» [5, с. 508–509].

У вірші «У Бога за дверима лежала сокира...» Т. Шевченко, виражаючи зміст суспільної структури, звертаючись до смислообразу Дерева життя, наголошує, що воно «огнем не палиме» стоїть «Одним єдине при долині, / В степу край дороги» [5, с. 314]. Воно уціліло в знищеному краю, тому що свою силу черпає з міцного здорового коріння і цим символізує живучість нації (якщо вона закорінена у власну історично-культурну самобутність). У Шевченка означник українського Дерева життя – дуб як вираз сили нації й уособлення могутності народу. Проте як у народній культурі, так і в «Кобзарі», окрім дуба, означниками дерева життя також постає явір, тополя тощо: «По діброві вітер виє, / Гуляє по полю, / Край дороги гне тополю / До самого долу» [5, с. 51]. Шевченко через смислообраз «тополя» й опозицію «доля – недоля» виражає філософію межовості існування України: їй призначено рости «край дороги», бути на межі між життям і смертю. Ту саму думку проводить і автор «Історії Русів», зауважуючи, що в складеній гетьманом І. Мазепою пісні про чайку,

що «вивела діток при битій дорозі», «чайка» є алегоричним образом України. Тобто бути «при дорозі», «край дороги», як дерево у вірші «У Бога за дверима лежала сокира», є географічною долею України – бути на межі між Сходом і Заходом. Цю «долю – недолю», яку філософсько-поетично виразив Шевченко, Україна несе на собі й у XXI ст.

Межові універсалії буття «Кобзаря» («життя» – «смерть») виявляються на різних рівнях існування. Вищим рівнем, безумовно, є життя української нації, де й актуалізується питання виживання української спільноти, а саме: в який спосіб долається загроза її життю. Підходи до цього питання «Історії Русів» і «Кобзаря», безумовно, різняться. «Історія Русів», пов'язуючи український етнос із войовничим сарматським плем'ям, наголошує, що традиційно козацький народ відводив небезпеку для життя спільноти силою зброї, хоробрістю та мужністю вояків. Тобто «Історія Русів» відтворює ще живі настрої Козаччини, мілітарний дух «козацької шаблі» (С. Маланюк). Тому в ситуаціях смертельної небезпеки для нації мілітарний первень етносу актуалізує в матриці «єднання – розбрат» момент єднання й активного спротиву поневоленню. Закономірно, що цей спротив поневоленню переріс у визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, а в добу Руїни дався взнаки в спотвореній формі розбрату.

«Кобзар», на відміну від «Історії Русів», виражає цілком інший стан суспільного буття, де націю змушено йти в «гречкосії»: знищено її військову потугу, паралізовано духовне життя. У колективному несвідомому актуалізується матриці світосприйняття землеробської культури, де вмирання і народження асоціюється з циклом пір року. На основі асоціацій про неминуче циклічне відродження природи виявляє себе у «Кобзарі» код містичного очікування оновленого життя. Це очікування чітко проявляється в образі власного національного Вашингтона «з новим і праведним законом». Але водночас «Кобзар» виражає і властивий «Історії Русів» мілітарний первень нації, на що переконливо вказує наказ «Заповіту»: «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте».

Підсумовуючи аналіз смислового поля «Кобзаря» та «Історії Русів», зазначимо, що підложжям буттєвих смислів в обох текстах є міф «абсолютного минулого», змістовим виразом якого в «Історії Русів» є міф «Руси-Сарматії», а в «Кобзарі» – «золотий вік козаччини». Обидва тексти об'єднують обґрунтування національної ідентичності через літературний прийом міфологізації історичного свідчення. Воно як в «Історії Русів», так і «Кобзарі» спрямоване на субстанційну проблему буття нації, яка полягає у відповіді на питання її історичного виживання і самоствердження, по суті, збереження своєї ідентичності. Специфіка символічно-смислового поля текстів закладена в міфологізованому зверненні до історично вихідної точки нації як її «абсолютного минулого», що наповнює смислом весь хід реальних подій.

Засобом міфологізації у тексті «Історії Русів» є сакралізація чеснот, якими автор наділяє «народ козацький». Автор «Історії Русів», апелюючи до концепції природного права, славить достойників козацького народу у боротьбі за «життя, свободу і власність», а їхній героїзм, відвагу і мужність називає чеснотами найпершого з народу – князя Роса. Таким чином, минуле виражає себе у сучасників як їх теперішнє і майбутнє.

У «Кобзарі» «абсолютне минуле» – це «золоті часи» нації, коли вона жила за «святою правдою», тобто за встановленим Богом порядком життя, що для України середини XIX ст. постав «втраченим раєм». Вчуттєвлення у зміст оповіді обох текстів постає *впізнанням святої правди* і водночас покликком до відновлення історичної справедливості, тобто самодостатнього, ні від кого не залежного існування народу згідно зі своїми правами та вольностями.

Список використаної літератури

1. Войтович В. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 664 с.
2. Бахтин М. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. Санкт-Петербург : Азбука, 2000. 336 с.
3. Крип'якевич І.П. Історія України / відп. ред. : Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів : Світ, 1990. 520 с.
4. Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності : монографія. Львів : ТЗОВ «Бізнес школа УБС», 2018. 214 с.
5. Шевченко Т. Кобзар. Київ : Дніпро, 1971. 583 с.
6. Santayana G. Three philosophical Poets. New York : Charles Scribner's Sons. P. 11. Цит за : Плотніков С. Між Дон Кіхотом і Санчо Пансою. *Сантаяна Джордж. Витлумачення поезії та релігії*. Львів : Ініціатива, 2003. 288 с.

**THE NATIONAL IDENTITY IN THE SEMANTIC FIELD OF “KOBZAR”
AND “HISTORY OF RUSES”**

Mykhaylo Skrynnyk

*National Forestry University of Ukraine,
Department of Philosophy and Psychology
General Chuprynka str., 203, 79044, Lviv, Ukraine*

The book “The History of Ruses” was written in the genre of the chronicle heroic epos. This is a great narrative (meta-narrative), rooted in the myth of the “absolute past” of the “Cossack people”. The past, which the author interprets as “the absolute past”, defines all the further historical life of the people. According to the author, the “Cossack people” (they are in other word Ruses), are rooted in the tribe of Japheth. The beginning of the people comes from Prince Ros, Japheth’s grandson. The author names the Ruthenian (“Cossack”) people the Roxolans or the Ruses. The historical events were deliberately interpreted as the evidence of invincibility, courage, heroism of the people, feats and chivalrous courage of their leaders. These features, accordingly to the author of “The History of Ruses”, are the heritage of high valor and the virtues of the very first of the people – Prince Ros. Such qualities of the “First Man” in the heroic epos are the existential values of the nation. Sacralization of the virtues of the “Very First Man” is a special feature of the symbolic-semantic field of the text. It was presented in the work as a Truth, accordingly to which the “Cossack people” should live. In the opinion of the author, such institutions of the nation as the government, army, borders, social structure and the order of statehood, which took place in the past, are legitimizing the people as a political nation. The author concludes: the nation has a natural right to defend its life, freedom and property for its self-sufficiency, in the name of its glorious ancestors.

Accordingly to T. Shevchenko, the “absolute past” is the “golden times” of the Cossacks. These times are opposed to Ukraine in the half of the nineteenth century, which became a “lost paradise”. The narrative of “Kobzar” is the mythologized transmission of National Truth. The essence of this Truth is the national order of life established by God. The transmission of the Truth was carried out, as it is in the History of Ruses, in the purposeful-rational and emotional-valuable outline. Emotional and valuable perception of real events, objects, heroes was carried out as their preference or rejection. This is a mechanism for recognizing the national truth as a saint one. Through this mechanism, people are aware of the need to change the alien order that brought evil to Ukraine. Ukrainians, having grasped the Holy Truth, will finally understand “what are we?.. Whose sons we are? What is our parentage? / By whom and for what we are forbidden?”

Key words: metatext, sense-image, “absolute past”, “lost paradise”, “golden times”, Truth.

УДК 159.922:004.8

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Олександра Стебельська

*Національний університет «Львівська політехніка», кафедра філософії
вул. С. Бандери 12, 79013, м. Львів, Україна*

Любомир Федорів

*Національний університет «Львівська політехніка», кафедра філософії
вул. С. Бандери 12, 79013, м. Львів, Україна*

Ця стаття присвячена аналізу перспектив створення штучного інтелекту. Автори концентрують увагу на тих труднощах, з якими стикаються дослідники, намагаючись реалізувати інтелектуальні, творчі здібності людини, її етичні та естетичні принципи, мовлення та звичайну буденну поведінку. У результаті критичного аналізу стверджується, що інтелектуальні можливості людини володіють такими унікальними властивостями, які не дають змогу на даний час відтворити в машинному середовищі щось подібне за складністю та гнучкістю функціонування. Проте це не повинно зупиняти науковців у спробах, оскільки їх прагнення не лише спричиняють прогрес у сфері штучного інтелекту, але й дають змогу краще зрозуміти нашу власну природу.

Ключові слова: свідомість, штучний інтелект, сингулярність, свобода, творчість.

Постановка проблеми. Проблема свідомості є однією з провідних проблем в історії філософії. Із давніх-давен людина ставила питання про те, ким вона є, яким є її призначення, що таке пізнання і якими є його межі; в центрі її зацікавлень поставали граничні поняття та відношення «буття-небуття», «життя-смерть», «душа-тіло», «добро-зло», «права-брехня». Вирішення всієї проблематики неможливе поза розумінням природи людської свідомості та її значення для людського буття у світі. Тому природа свідомості поставала в центрі праць багатьох мислителів. Намагаючись осмислити суть людської свідомості, мислителів цікавила можливість створення певного штучного аналогу, що стимулювало розвиток сфери штучного інтелекту (ШІ). Це були амбітні прагнення створити собі подібного, випробувати свої можливості, ввійти у сферу абсолютно невідомого та забороненого. Проте прагнення відтворити себе в машині були зумовлені не лише науковим зацікавленням; одночасно вони призводили до кращого розуміння саме людської природи і загострювали питання суті людської свідомості.

Починаючи із середини ХХ ст. розвиток сфери ШІ набув надзвичайної сили, потужності та динаміки. Він носить експоненціальний характер, і тому багато науковців замислюються не просто над значущістю тих досягнень, що вже є, але й над тим, чого людина здатна досягти загалом. Такі футурологи, як Н. Бостром та Р. Курцвейль, відкрито говорять про те, що в недалекому майбутньому людина створить настільки складні технології, що настане час сингулярності – перехідний момент, коли штучний інтелект досягне і навіть перевершить людські можливості (Boyles 2018; Bostrom 2003; Kurzweil 1999). Відповідно, перед людством постає багато питань: чи взагалі ми здатні створити *настільки* розумні машини? Чи будуть ці машини безпечними? Чи будуть вони володіти емоціями та почуттями?

Наскільки ці машини будуть гнучкими в поведінці, мовленні, мисленні? Чи володітимуть вони ціннісним виміром? Чи зможуть вони любити? Чи зможуть вони навчатись? Чи не призведе створення таких машин до зникнення людства? Ці питання стоїть у центрі уваги всіх науковців, сфера зацікавлень яких обертається навколо проблеми свідомості та штучного інтелекту. І досі науковці не можуть дати нам однозначних відповідей.

Метою статті є аналіз розвитку сфери штучного інтелекту, дослідження можливостей, перспектив та наслідків його реалізації, а також впливів, які здатні здійснити технології не лише на наше особисте, але й на суспільне життя. Важливим є усвідомлення того, що розвиток сфери ШІ – це не просто змагання наших здібностей, амбіцій та прагнень, а спроба зрозуміти, ким ми є.

Розроблення проблематики в працях дослідників. Серед відомих сучасних дослідників у сфері філософії свідомості та штучного інтелекту слід відзначити Д. Чалмерса, Дж. Серла, Д. Деннета, Р. Доукінза, Р. Пенроуза, Н. Бострома, Р. Курцвейля, Дж. Мура, В. Валлаха, К. Аллена, І. Сміт, С. Брінгсйорда, П. Белло, М. Андерсона, С. Л. Андерсон, Л. Мюльхаузера, Л. Хелма, Д. МакДермотта, М.І. Ганеш, Х. Дрейфуса, Р.Дж. Бойлза, І. Мунтяна, Д. Ховарда, М. Боден тощо. У наукових доробках вони загострили проблеми свободи, творчості, уяви, кваліа, спонтанності та гнучкості людської поведінки, природи етичних принципів та орієнтирів. У центрі їх зацікавлень постали характерні риси людської свідомості та можливість їх реалізації в технічному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Перші дослідження людського інтелекту розпочались ще в добу античності і пов'язані з досягненнями Аристотеля у сфері логіки. Проте серйозно вищезгадана сфера почала розвиватись лише в середині ХХ ст. Достатньо згадати дві події. 1950 року Алан Т'юринг видав статтю «Обчислювальні машини і розум», де запропонував замінити питання *Чи здатна машина думати?* на питання *Чи може машина діяти таким чином, щоб її дії було неможливо відрізнити від людських?* (важливо звернути увагу на постановку питання: пріоритетним було не визначення розумності машини, а оцінка її поведінки та (не)можливості відрізнити її від поведінки звичайної людини). Ще одним ключовим моментом в історії штучного інтелекту можна вважати Дартмутський семінар 1956 року, де вперше і було сформульовано термін «штучний інтелект», а також Н'юелл та Саймон презентували програму Logic Theorist (LT), яка була здатна доводити елементарні теореми. На семінарі були присутні 10 науковців: Дж. Маккарті, М. Мінський, К. Шеннон, А. Самюель, Г. Саймон, А. Н'юелл, Т. Мур, Р. Соломонофф, О. Селфрідж, Н. Рочестер (Bringsjord 2018). Із того часу дослідження проводились із перемінним успіхом, були періоди як застою, так і активізації експериментів, змінювались підходи до розуміння принципу роботи самого штучного інтелекту (символьний, нейросітки, модульний). Нині комп'ютери досягли надзвичайно високого рівня потужності та складності. Їх застосовують у сільському господарстві, промисловості, військовій сфері, побуті, сфері розваг. Важливо відзначити, що сфери філософії свідомості та штучного інтелекту надзвичайно тісно переплітаються, стимулюючи розвиток одна одної. Дослідження у сфері філософії свідомості стимулюють розвідки у сфері штучного інтелекту. у свою чергу, дослідження у сфері ШІ сприяють кращому розумінню того, хто ми є, як ми мислимо, на що ми здатні.

Сучасні дослідники досить акуратно висловлюються стосовно перспектив створення розумних машин. Це пов'язано з рядом причин. По-перше, ми не можемо однозначно та безапеляційно щось стверджувати, особливо коли це стосується можливості створення штучного інтелекту. Алан Т'юринг прогнозував, що до початку ХХІ ст. усі машини проходилимуть тест Т'юринга (ТТ), але, як ми бачимо, цього не сталося повною мірою. Врешті-решт, час розставити все на свої місця. По-друге, якими б шокуючими не були

сучасні дослідження у сфері ШІ (серед останніх проривів можна згадати здатність машини перетворювати мозкові сигнали у членороздільне мовлення), все ж таки ШІ ще не досягнув такого рівня, щоб зрівнятися із людським. Він обмежений певною конкретною сферою, йому бракує гнучкості та спонтанності, йому невідомі людські почуття та труднощі етичного вибору (про це йтиметься нижче).

Ситуація ускладнюється тими протиріччями та нестиківками, що пронизують сферу штучного інтелекту на глибинному рівні. У першу чергу, нечітким є застосування самого терміна «штучний інтелект». У книзі «Штучний інтелект: сучасний підхід» С. Рассел та П. Норвіг класифікують різноманітні визначення за двома основними категоріями: одні формулювання стосуються мисленнєвих процесів та способів розмірковування, інші – поведінки. В одних визначеннях успіх зумовлюється достовірним відтворенням здібностей людини, в інших – кінцеві досягнення розглядаються через призму раціональності (Рассел, Норвіг 2006, 35). Неоднозначним є застосування і самого терміна «інтелект» (Суворов 2018). Якщо під цим терміном ми маємо на увазі лише калькуляційні здібності людини, то ШІ чудово виконує обчислювальні завдання. Якщо ж ми розглядаємо термін «інтелект» дещо ширше, невід'ємно від людських емоцій, почуттів, інтуїції, творчості та уяви, етичних орієнтирів, як певну духовну силу, то його реалізація стає надзвичайно складним завданням і є рівноцінною реалізації самої людської свідомості. З одного боку, науковці виявляють обережність і, на перший погляд, не ставлять собі за мету змоделювати людську свідомість, усвідомлюючи складність цієї задачі. Вони займаються реалізацією конкретних програм, які могли би чудово рахувати, доводити теореми, розв'язувати математичні головоломки, бути чудовими гравцями в різних іграх або виконувати певні конкретні завдання. З другого боку, дії науковців свідчать про надзвичайно амбітні плани та прагнення. Свідомо чи ні, дослідники прагнуть реалізувати увесь потенціал людської свідомості. Як інакше трактувати спроби змоделювати не лише поведінку, але й внутрішній світ людини, її почуття, емоції, етичні орієнтири, творчі здібності?! Якщо вчені (свідомо чи ні) рухаються в напрямку моделювання людської свідомості, то постає питання, якою є її природа? Такі сучасні мислителі, як Дж. Серл, Д. Деннет, Д. Чалмерс, Р. Доукінз, П. та П. Черчленди, загострюють *body-mind problem* та висловлюють власні погляди на можливості реалізації свідомості на штучному носії (Chalmers 2010; Chalmers 1996; Searle 1992; Юлина 2004; Деннет 2004; Черчленд П. і П. Черчленд; Доукінз). Виникає питання: якщо ми достеменно не знаємо природи свідомості, то що саме ми збираємось реалізувати?!

Звертаючись до конкретних досліджень в сфері ШІ, необхідно визнати, що науковці значно просунулись у своїх спробах втілення людських можливостей та здібностей. Достатньо згадати різноманітні пристрої, девайси, програми та системи. Комп'ютер вже давно обіграє людей у різноманітних іграх, зокрема шашки, шахи та го. А нещодавно робот зі штучним інтелектом AlphaStar переміг професійного гравця в складній стратегії StarCraft II (Хель, 2019). Експертні системи здатні бути повноцінними помічниками людині. Необхідно визнати, що відсоток помилок, здійснений експертними системами, постійно скорочується. Дослідники створили андроїда Софі, яка стала громадянкою Саудівської Аравії. Софі здатна вести розмови, посміхатись, проявляти емоції. Надзвичайної популярності здобули різноманітні розумні системи, такі як розумний будинок, який здатен полегшити наше життя, виконуючи буденну та механічну роботу. Розвинулась і сфера розпізнавання образів.

Разом із тим ми не можемо заперечити того факту, що якими б шокуючими подеколи не були відкриття, вони, як правило, обмежені певними конкретними сферами, в яких машина «обходить» людину. Автомобілі-автопілоти діють згідно із чіткими

правилами, прописаними для конкретних обставин та ситуацій; системи безпеки та розпізнавання облич орієнтовані лише на виконання певного виду роботи; ігрові системи здатні перемогти людину лише в певному виді гри. Проте природа людської свідомості є набагато універсальнішою: людина може бути (чи стати) ким завгодно, в неї безліч можливостей та перспектив розвитку, вона здатна ефективно діяти не лише за наявності чітко прописаних правил, але й за відсутності інформації загалом, її діяльність не обмежується однією сферою. Коли ми починаємо занурюватись у проблему глибше, то виявляється, що сфера мовлення, поведінки, емоцій та почуттів далека від повноцінної реалізації в технічному середовищі. Машинам бракує гнучкості та спонтанності дій. Серед основних проблем, з якими стикаються науковці, намагаючись створити розумні машини, можна відзначити такі (McCarthy 2006, Dreyfus 1972):

1) створюючи інтелектуальні машини, науковці не можуть наділити їх розумінням, у тому числі розумінням самих себе (або самосвідомістю). Комп'ютери здатні обробляти велику кількість інформації, проте не здатні її осмислити. Цю проблему піднімав Дж. Серл, провівши мисленневий експеримент «китайської кімнати». Машина маніпулює символами, проте не розуміє те, що робить. Якщо спитати комп'ютер про його думку чи його ставлення до інформації, він не зможе задовольнити нашу цікавість. Потужні ігрові системи можуть обігрувати людей в шахи чи різні стратегії, проте вони не здатні захотіти грати, продовжити змагання чи просто зрозуміти, що вони виграли. Сенсовним виміром здатна оперувати нині лише людина. Також машина позбавлена самосвідомості. Звісно, вона може фіксувати наявність певних операцій, виявити їх послідовність та взаємозв'язок, проте вона не володіє знанням першої особи, суб'єктивністю, а значить стосовно неї неможливо вести мову про свободу та відповідальність;

2) другою перепоною на шляху створення ШІ є *проблема невизначеності*:

– ми живемо у плінному світі, який постійно змінюється. Відповідно, ми маємо справу з мінливою, неточною та суперечливою інформацією. Будь-яка нова інформація може змінити хід розмірковувань, сприйняття ситуації або оцінку обставин. Наша свідомість безперервно знаходиться в ситуації оновлення та перезавантаження. Кодування та збереження інформації в комп'ютерному середовищі у формі фреймів спричинило нерозуміння процесів її оновлення. Виникає питання: яким чином необхідно налагодити зв'язок між штучною системою та реальністю? Коли та яким чином система буде знати, що потрібно змінити, доповнити та уточнити те знання, яке в ній вже закладене? Створюючи розумні машини, ми повинні наділити їх здібністю виявляти помилки, нестиковки, протиріччя в інформаційному потоці та виправляти їх. Тільки в такому випадку інтелектуальна машина буде мати змогу виробити відповідність між тим, що вона знає, і тими фактами, що її оточують;

– мовленнєва сфера людини є надзвичайно контекстною та багатозначною. Недарма пізній Л. Вітгенштайн сприймав мовлення за гру, гру контекстів та значень. Одна і та ж сама фраза чи слово можуть сприйматись по-різному в залежності від того, коли, ким, за яких умов і якою інтонацією вони були сказані. Окрім того, засвоєння мови передбачає застосування певних правил, але далеко не завжди їх чітко усвідомлення. Знання та застосування мови часто носять інтуїтивний характер. Відповідно, надзвичайно складно навчити машину говорити настільки ж природно, як це робить людина. Це потребує безпосередньої залученості машини в людське середовище, безперервного тісного спілкування, не обмеженого формальними ситуаціями;

– будь-яка штучна система володіє чітко сформульованими твердженнями. На основі цих тверджень вона аналізує, робить висновки та діє. Людська поведінка є набагато

складнішою, оскільки передбачає наявність певних прагнень, бажань, переконань, мотивів, ірраціональних компонентів;

– надзвичайно складним завданням для сучасних машин є розпізнавання образів. Людська свідомість бачить будь-який образ цілісно, тому будь-які його зміни або спотворення («шуми») не будуть настільки різко впливати на його сприйняття. Якщо ми почуємо видозмінену мелодію, ми все рівно її впізнаємо. У той час як машини фіксують чіткі риси, тому будь-яке їх викривлення призведе до помилки ідентифікації;

3) невід'ємною складовою частиною людини є її тілесність, через призму якої вона здатна сприймати світ, в якому живе. Тілесність допомагає людині відчувати та переживати світ, вступати з ним у тісний контакт. Завдяки тілесності людина вплетена в різноманітні відношення та взаємини, а значить, постійно перебуває в нерозривній внутрішній єдності зі світом. Жодна з існуючих машин поки що не має такого тісного та глибокого зв'язку з реальністю;

4) складною проблемою в процесі реалізації ШІ є ціннісний вимір людини. Будь-які дії та ситуації людина оцінює не лише з позиції їх користі та практичності, але і з позиції їх значущості та важливості для неї та інших. Необхідність створення моральних машин зумовлена: а) страхом людства за своє майбутнє, адже розумні та могутні машини можуть знищити людський вид; б) прагненням поглибити наші власні знання про природу людини. Для реалізації моральних машин необхідно, щоб вони володіли свідомістю, інтенціональністю та свободою волі (Moore, 2006). Досі жодна машина не досягла такого рівня складності. Причиною цього є не лише технічні перешкоди, недосконалість методологічного апарату, але й природа самих ціннісних норм, застосування та функціонування яких часто залежить від ситуації та контексту (Dreyfus, 1972; Muehlhauser, Helm, 2012). Часто людський досвід взагалі важко однозначно описати в термінах «добре» чи «погано», оскільки це пов'язано зі складністю, неоднозначністю, проблематичністю самої людської природи. Людська поведінка настільки гнучка, що це створює проблеми під час спроби її машинного моделювання. Відповідно, постає питання, якими саме принципами повинна володіти машина? Чи можливо технічно прописати всі можливі варіанти застосування тих самих етичних моделей? Чи може машина володіти відповідальністю?

5) проблема відповідальності чітко взаємопов'язана з проблемою свободи. Дискусії стосовно того, чи людина володіє свободою волі, точаться досі (компатибілістські та імкомпатибілістські напрями). Така невизначеність стосовно існування свободи волі спричиняє не менш гострі дискусії стосовно можливості автономної поведінки штучного інтелекту;

6) ще однією причиною тих труднощів, з якими стикаються дослідники, є природа квалій. Більше того, мислителі не можуть дійти навіть згоди стосовно їх існування (Nagel, 1974; Searle, 1992; Chalmers, 1996; Деннет, 2004). Як реалізувати те, природа чого є досі загадкою? Проблемою постає і метод реалізації суб'єктивності бачення на штучному носії;

7) однією з провідних особливостей людини є творчий характер її діяльності, здатність створювати щось таке, чого до неї в природі не існувало і існувати не могло. Незважаючи на те, що сучасні комп'ютери здатні писати вірші, музику, малювати, рівень їх креативності неможливо зрівняти з людським. Справа в тому, що творчий процес полягає не лише в певному продукуванні інформації, але й у здатності *осмислити* цінність та значущість винайденого, на що здатна лише людина. Окрім того, творча людина завжди повинна розуміти наслідки застосування своїх винаходів та нести за них відповідальність. Комп'ютер не володіє такими ціннісними критеріями, вони задаються людиною. Комп'ютер зосереджується на кількісних, а не на якісних параметрах. У такому разі «творчість» комп'ютерів на даному етапі розвитку штучного інтелекту зводиться до механічного перекомбінування

певного матеріалу. Але чи є творчість перекомбінуванням? Мабуть, відповідь буде негативною. Саме комбінування елементів творчого процесу ніколи би не спричинило виникнення чогось абсолютно нового. Це завжди було би повторенням та іншим варіантом того, що вже існує. Тим не менше, сама людина впродовж історії доводить своїми винаходами, що, використовуючи природний матеріал, вона створює речі, які є проривом у природному бутті. До людини нічого подібного у природі не існувало (Стебельська, 2018).

Варто зазначити, що і самі корені та глибини творчого процесу донині залишаються науковцям невідомими. Традиційно вважається, що найбільш втягнутою у творчий процес є права півкуля мозку, яка пов'язана з образним мисленням. Проте ці прояви творчої діяльності є проявами вторинними, тому що в мозку ми спостерігаємо лише альфа- та бета-ритми, які не пояснюють якості творчості, її смислової компоненти й того, чому в нас виникають одні образи, а не інші; вони не пояснюють ірраціонального, дещо містичного характеру творчості, її несподіваних осяянь тощо; загадкою для них є і взаємодія творчого акту з емоційною сферою (Стебельська, 2015). Складається враження, що ми спостерігаємо лише певні зовнішні його прояви, в той час як суть лишається повністю закритою. Якби ми могли пояснити механізми функціонування творчості та уяви за допомогою нейропсихології, алгоритмічних операцій чи певних психологічних законів, ми давно були би творчими та геніальними без винятку. Проте творчий процес, попри всі наукові та психологічні дослідження, досі залишається загадкою. Ми чітко усвідомлюємо незавершеність наших уявлень про цей феномен. А значить, знову з гостротою та безапеляційністю постає питання: як відтворити те, що досі не розкриває нам своїх таємниць? Необхідно визнати, що всі дослідження у сфері штучного інтелекту мають цей недолік, а відтак фрагментарні та хаотичні за своєю суттю;

8) люди часто діють і роблять висновки, спираючись на здоровий глузд. Твердження здорового глузду складаються з певних знань, бажань, прагнень, на основі яких ми можемо робити подальші висновки та прогнозувати розвиток ситуації. Вони можуть бути помилковими, але їх можливо відкорегувати. Вони сприймаються як те, що саме собою зрозуміле, проте для інтелектуальної машини вони не володіють очевидністю, та їх доведення та обґрунтування потребуватиме складних операцій.

Таким чином, питання створення ШІ залишається відкритим. Ми не можемо однозначно стверджувати, що цього ніколи не станеться, але певні принципові труднощі в розв'язанні цієї задачі є. У теоремі Пенроуза дана проблема прозвучала гостро та безапеляційно: «Якою би потужністю не володів пристрій, що має архітектуру кінечного автомата (комп'ютера, в сучасному розумінні), людське мислення має деякі можливості, недоступні такому пристрою» (Панов, 2013). Варто зазначити, що основні проблеми реалізації штучних моральних машин лежать не так у технічній, як у філософсько-методологічній площині.

Незважаючи на труднощі реалізації інтелектуальних машин, вже зараз є помітним їх вплив на всі сфери нашого життя. У політичній та соціальній структурах виникає небезпека маніпуляції нашою свідомістю, нелегального збору та використання інформації. На даний час Інтернет-ресурси «знають» про нас більше, ніж ми самі. Серйозно обговорюється проблема втрати приватності. Ми живемо в суспільстві тотального контролю, де кожен наш клік в Інтернеті фіксується, а кожна фотографія, допис чи повідомлення зберігаються на віддалених серверах. Навіть останні дослідження, пов'язані зі здатністю нейросіток переводити мозкові сигнали у членороздільне мовлення, фіксують ситуацію втрати внутрішньої приватності, коли в майбутньому ми будемо мати змогу читати думки інших людей. Дослідження у сфері штучного інтелекту здатні активно впливати і на наше влас-

не становлення. Інтернет-речі, розумні будинки, наднова побутова техніка, роботи-помічники впливають двояко на формування та становлення нас як людей. З одного боку, всі ці блага цивілізації дійсно роблять наше життя комфортнішим та зручнішим, звільняють нас від рутинної роботи, дають змогу витратити час на саморозвиток. Вони свідчать про потужний розвиток науки, в процесі якого людина реалізує закладений у ній потенціал. З іншого боку, те, що мало би свідчити про наше становлення та зростання, працює на зниження нас як людей. Адже тепер немає необхідності боротись із певними труднощами, перемагати та дисциплінувати себе, долати певні негаразди. Раніше для того, щоб приділити час собі, ми повинні були виконати ряд рутинних, не завжди приємних робіт; вільний час поцінувався і витрачався з користю. Зараз спостерігається тенденція, що чим більше вільного часу ми маємо, тим більше ми його марнуємо. Р. Курцвейль говорить про те, що в майбутньому ми матимемо змогу вживляти людині різноманітні чіпи або ж ще до народження людини тасувати гени і вибирати, ким вона стане. З одного боку, це шокує майбутнє відкриває перед кожним із нас величезні можливості. З іншого, виникає проблема вільного вибору власного майбутнього. Від нас вже нічого не буде залежати, адже наші батьки самі виберуть, якими рисами, особливостями та потенціалом ми володітимемо. За умови абсолютного планування людині не прийдеється докладати практично ніяких зусиль для того, щоб стати тим, ким вона хоче стати. Вона припинить боротись за саму себе, все буде даватись їй в готовому вигляді. Тому і виникає небезпека зниження значущості самого людського існування.

Безумовно, виникає питання, а чи не буде момент сингулярності одночасно моментом кінця людського виду? На це питання надзвичайно важко відповісти, оскільки воно носить спекулятивний характер. Філософи розмірковують над тими наслідками, до яких може призвести створення потужного штучного інтелекту. Одні займають стриману позицію, вважаючи, що на даному етапі рано говорити про створення ШІ такої складності. Більше того, не варто боятись ШІ, оскільки він може бути надійним помічником для нас у повсякденному житті. Р. Доукінз взагалі припускає, що якщо ШІ захопить планету, життя на ній може стати кращим. Якщо хтось і складає небезпеку, так це сама людина. Інші, навпаки, вважають, що штучний інтелект може поглинути людство, що призведе до кінця людського виду. Дискусія триває досі. У будь-якому разі, наше майбутнє в наших руках. Дослідження у сфері ШІ будуть продовжуватись, і те, в якому світі ми житимемо, залежить від нас. Важливо зрозуміти, що навіть за умов невдачі у створенні ШІ вищезгадані розвідки можуть бути корисними для розуміння того, ким є ми. Можливо, ШІ – це дзеркало, в яке ми дивимось. І в такій ситуації як ніколи актуальною стає потреба критичного та самостійного мислення, здатного виявити всі потенційні можливості та загрози для нас.

Висновки. Починаючи із середини ХХ ст. відбувається потужний прорив у сфері створення інтелектуальних машин. Спочатку дослідження носили суто математичний характер і були пов'язані з доведенням різноманітних теорем. Проте вже тоді було помітно, що в науковців амбітніші плани; вони прагнули створити інтелект, який був би подібний людському. Перші досягнення були настільки шокуючими, що А. Т'юрінг висловив думку про те, що через 40 років (приблизно 2000 р.) машина зможе пройти тест Т'юрінга (ТТ) і її дії складно буде відрізнити від людських. Сучасні футурологи теж постійно прогнозують вражаюче майбутнє, але досі науковцям так і не вдалось створити машину, рівноцінну за своїми можливостями людині. Це пов'язано з багатьма причинами, розглянутими вище. Але основні проблеми лежать в філософсько-методологічній площині. У першу чергу, незрозуміло, *як створити розумну машину?* Окрім того, дослідження у сфері штучного інтелекту володіють одним спільним недоліком: науковці пробують змоделювати та прописати

те, природу чого самі однозначно і чітко не можуть пояснити: свідомість, мораль, уява, творчість, емоції та почуття, свобода тощо. Людська свідомість постає настільки складним, неоднозначним, багатоплановим феноменом, що не піддається на даний час технологізації. Навіть сам термін «інтелект» не має чіткого визначення. Проте вищезгадані перешкоди у створенні інтелектуальних машин обертаються до нас позитивним боком: чим більше ми намагаємось створити ШІ, тим більше ми поглиблюємо розуміння власної природи.

Список використаної літератури

1. Витгенштейн Л. Философские исследования. *Философские работы*. Москва : «Гнозис», 1994. С. 165–410.
2. Деннет Д. Виды психики: на пути к пониманию сознания. Москва : Идея-Пресс, 2004. С. 184.
3. Докинз Р. Эгоистичный ген. Москва : АСТ:CORPUS, 2013. С. 512.
4. Панов А. Технологическая сингулярность, теорема Пенроуза об искусственном интеллекте и квантовая природа сознания. *Метафизика*. 2013. № 3(9). С. 141–188.
5. Стебельська О. (2018). Свідомість. Штучний інтелект. Уява. *Гуманізм. Людина. Уява: Матеріали Міжнародних людинознавчих філософських читань, 2018*. Дрогобич. С. 3–9.
6. Стебельська О.І. Позиції менталізму та еволюціонізму у вивченні свідомості в історії сучасної філософії : дисертація канд. філос. наук : 09.00.05 ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів. 2015. 208 с.
7. Суворов О. Интеллект. 2018. URL : <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH523b26975f21f2447bc452>.
8. Хель И. Очередная победа Deep Mind: после шахмат и го искусственный интеллект покорил StarCraft. 2019. URL : <https://hi-news.ru/robots/ocherednaya-pobeda-deep-mind-posle-shahmat-i-go-iskusstvennyj-intellekt-pokoril-starcraft.html>.
9. Черчленд П., Черчленд П. Искусственный интеллект: может ли машина мыслить. 1990. URL : <http://www.raai.org/library/books/sirl/ai.htm>.
10. Юлина Н. Головоломки проблемы сознания: концепция Дэниела Деннета. Москва : Канон+, 2004. 544 с.
11. Boden M. The Creative Mind: Myths and Mechanisms. Retrieved. 2004. URL : <https://pdfs.semanticscholar.org/52f1/53075b22469fa82ecb35099b8810e95c31f6.pdf>.
12. Bostrom N. Ethical Issues in Advanced Artificial Intelligence. 2003. URL : <https://nickbostrom.com/ethics/ai.html>.
13. Boyles M. A Case for Machine Ethics in Modeling. Human Level Intelligent Agents. 2018. URL : https://www.kritike.org/journal/issue_22/boyles_june2018.pdf.
14. Bringsjord S. Artificial Intelligence (Stanford Encyclopedia of Philosophy). 2018. URL : <https://plato.stanford.edu/entries/artificial-intelligence/#HistAI>.
15. Chalmers D. The Conscious Mind: In Search of a fundamental theory. New York : Oxford University Press, 1996. 415 p.
16. Chalmers D. (2010). The Singularity: A Philosophical Analysis. 2010. URL : <http://consc.net/papers/singularity.pdf>.
17. Dreyfus H. What Computers Can't Do. New York : MIT Press, 1972.
18. Kurzweil R. The age of spiritual machines. When computers exceed human intelligence. 1999. URL : https://docs.google.com/file/d/0BwjX_dbOIwbSNjlkYmZkNjEtYjU0NS00NjYwLWE2ZmEtZmI4ODQ2ZjQ1MDhl/edit.
19. McCarthy J. The philosophy of AI and the AI of philosophy. 2006. URL : <http://jmc.stanford.edu/articles/aiphil2/aiphil2.pdf>.
20. Moor J. The Nature, Importance, and Difficulty of Machine Ethics. Intelligent Systems, IEEE. 2006. 21(4). P. 18–21.

21. Muehlhauser L., Helm L. Intelligence Explosion and Machine Ethics. 2012. URL : <https://intelligence.org/files/IE-ME.pdf>.
22. Nagel T. What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*. 1974. 83(4). P. 435–450.
23. Рассел С., Норвиг П. (2006). Искусственный интеллект: современный подход. Москва : Издательский дом «Вильямс», 2006. 1408 с.
24. Penrose R. *Shadows of the Mind*. Oxford University Press. 1994.
25. Searle J. *The rediscovery of the mind*. London. MIT Press Ltd, 1992. 270 p.
26. Searle J. (1990). Is the Brain a Digital Computer? 1990. URL : <https://philosophy.as.uky.edu/sites/default/files/Is%20the%20Brain%20a%20Digital%20Computer%20-%20John%20R.%20Searle.pdf>.

MODERN PHILOSOPHY OF CONSCIOUSNESS ABOUT THE PROSPECTS OF CREATING THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Oleksandra Stebelska

*Lviv Polytechnic National University, Philosophy Department
Bandera str. 12, 79013, Lviv, Ukraine*

Liubomyr Fedoriv

*Lviv Polytechnic National University, Philosophy Department
Bandera str. 12, 79013, Lviv, Ukraine*

In this article the prospects for creating artificial intelligence are analyzed. The authors focus on the difficulties faced by researchers, trying to realize the intellectual, creative abilities of the person, his/her ethical and aesthetic principles, language and ordinary behavior. On the basis of a critical assessment it is argued that the intellectual capabilities of a person possess such unique properties that currently do not allow to reproduce in the machine environment, something similar in complexity and flexibility of functioning. However, this should not stop the scientists from attempts, because their aspirations lead not only to progress in the AI, but also allow them better understanding of their own nature.

Key words: consciousness, artificial intelligence, singularity, freedom, creativity.

УДК 130.2

ТВОРЧИСТЬ І КРИТИКА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ РОЗСТАНОВКИ ПРІОРИТЕТІВ

Олександр Тимофєєв

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук, кафедра філософії і педагогіки
пр. Дмитра Яворницького, 19, 49600, м. Дніпро, Україна

У статті розглядається проблема взаємовідносин творчості й критики через філософське осмислення дихотомії «природа-культура». У методологічному плані автор спирається на роботи Джорджо Агамбена з питань естетики та концепції форми життя. Мета дослідження – показати, як відношення природи і культури відбиваються на стосунках мистецтва й критики, а також з'ясувати, яким чином стала можливою інверсія первинності акту і судження про нього. Автор доходить висновку, що сучасне панування критики та постмодерністський концепт «смерть мистецтва» слід розуміти в контексті переходу до нової культурної парадигми.

Ключові слова: творчість, критика, природа, культура, форма життя, парадигма, Дж. Агамбен.

У сучасних стосунках мистецтва і критики (художньої, літературної, театральної та ін.) першість зазвичай надається критиці. Домінування критики зумовлюють тим, що, мовляв, саме критика визначає межі мистецтва і «не-мистецтва». Але, як видається, таке панування не має достатніх підстав. Згадаємо етимологію: термін «критика» походить від лат. *critica*, з грецьк. *κρίτικῆ* «судження, критика», від давньогрецьк. *κρίνω* «суджу, виношу вирок». Судити, виносити вирок – вторинно щодо будь-якого акту творіння (*creatio*). Творчий акт має онтологічну першість, адже саме творчість, або «пойєсіс» (від давньогрецьк. *ποίησις*) – основа «будь-якого переходу від небуття до буття» (Платон, «Бенкет») [1, с. 115]. На жаль, у сучасних умовах заангажованості ринком функції критики її місце, роль та ступінь впливу зазнали радикальних змін. Критика сьогодні грає все більш відчутну і все більш непросту роль у питаннях культури, перетворюючись із «третейського судді» на «PR-менеджера» або «продавця-консультанта» культурних проектів.

До з'ясування взаємин між культурою, творчістю і критикою зверталися багато авторів. Із останніх досліджень слід відзначити роботу професора Денверського університету Дж. П. Сарбера (J. P. Surber) «Культура та критика: вступ до критичних дискурсів культурних досліджень» [2], а також книгу відомого італійського філософа Джорджо Агамбена «Людина без змісту» (російський переклад 2018 р., італійське видання: «L'uomo senza contenuto», Milano: Rizzoli, 1970) [3]. З українських досліджень слід відмітити докторську дисертацію О.Р. Копієвської «Трансформаційні процеси в культурних практиках України: глобальний, глокальний контекст та локальні особливості (кінець XX – XXI ст.)» [4], роботу С.П. Стоян «Арт-критика та сучасне мистецтво як фактори культуротворення» [5] та ін. Однак, незважаючи на велику кількість наукових розвідок із даної проблематики, філософського осмислення взаємин творчості і критики в контексті дихотомії «природа-культура» (де природа розуміється не тільки в натуралістичному, але й в духовному сенсі) до теперішнього часу запропоновано не було.

Мета дослідження – показати, як відношення природи і культури відбиваються на стосунках мистецтва й критики, а також з'ясувати, яким чином стала можливою інверсія первинності акту і судження про нього. У методологічному плані ми будемо спиратися на роботи Джорджо Агамбена з питань естетики та концепції форми життя.

Із часів античності до XV ст. культуру можна визначити як спосіб життя. Людина відчувала себе частиною природного середовища, а культуру відчувала як свою природу. Культура цього історичного етапу була формою традицій і звичаїв народів, суспільств та особистостей в природних формах їх існування.

В якості підтвердження цієї тези приведемо відомий уривок із «Держави» Платона. Висловлена в цьому уривку парадоксальна критична установка здається дещо скандальною для сучасного читача. Як відомо, для Платона поет являє собою явну загрозу руйнування поліса (грец. *πόλις* – місто, держава), тобто природного місця існування людини: «Якщо ж людина, що володіє умінням перевтілюватися і наслідувати чого завгодно, сама прибуде в нашу державу, бажаючи показати нам свої творіння, ми поклонимося перед ним як перед чимось священним, дивним і приємним, але скажімо, що такої людини в нас в державі не існує і що не дозволено тут таким ставати, та й відішлемо його в іншу державу» [6, с. 163]. На думку Платона, наслідувальна поезія, тобто та, що за допомогою наслідування пристрастям намагається викликати ці пристрасті в душах слухачів, є загрозою державі як природному місцю існування людини. Тому, продовжує Платон, «у нашу державу поезія приймається лише остільки, оскільки це гімни богам і хвала добродіям» [6, с. 404].

Для Платона мистецтво як прояв культури нерозривно пов'язано з богами, а також із добродієм як проявом божественного. Відрив мистецтва від вкоріненості в божественному, як у самій природі творчості, несе загрозу державі. Так, поява софістики в класичний період античної філософії «робить недійсним принцип, згідно з яким мова виключає з себе будь-яку можливість насильства. Тому Платон стверджує, що роди (і навіть ритми та розміри) поезії повинні перебувати під наглядом державних вартівих» [3, с. 12].

Прикладом нерозривності способу життя й культури може слугувати й чернеча культура Середньовіччя. Відомо, що життя в монастирі підпорядковувалося Правилам, або Статутам (*Regula*) (найбільш відомі Статути – Пахомія Великого, Василя Великого, Івана Касіяна, Августина Гіппонського, Бенедикта Нурсійського). Регулюючи відносини в чернечій общині, правила, однак, не могли розумітися як закон, що підлягає виконанню. Навпаки, обітниця життя, присвяченого Богові, мала на увазі форму життя як шлях, що передбачає слідування правилам. Тому в латинських текстах чернечих правил синтагма *regula* (правило) часто відтворюється як *regula fidei* (правило віри), *regula vitae* (правило життя), *forma vivendi* (форма образу життя), *forma vitae* (форма життя) [7, с. 88].

Важливо підкреслити, що форма життя ченця в рамках його «професійної діяльності» розумілася, насамперед, як мистецтво, що мало на меті відображення божественного. Так, термінологія Статуту Василя Великого знаходиться в технічному реєстрі, що нагадує словниковий запас шкіл та майстерень пізньої античності (що не дивно – Василій навчався в «обителі наук» – Афінах). Монастир визначається як майстерня *divine artis* (божественного мистецтва): «Майстерня – це монастир, де інструменти серця зберігаються в оболонці тіла і робота божественного мистецтва може бути виконана» [7, с. 37].

У цьому випадку культура як форма життя (мистецтво) онтологічно має своїм початком (архе) божественне, в якому й вкорінена сама природа життя: «Бо ми в Нім живемо, і рухаємось, і існуємо» (Дії 17:28). Духовний досвід святих, містиків, людей вищого духовного життя є самою реальністю, самим явленням й виявленням Духа і Бога: щира любов до

мудрості розкривається через етично-аскетичний спосіб існування (форму життя) в залученні до божественного життя Трійці [8, с. 46].

Розглянута в цьому контексті критика св. Бернардом Клервоським (1090–1153 рр.) надмірної пишності зображень у монастирях і соборах мала на меті зовсім не заперечення художнього мистецтва чи земної краси (що не втомлюються повторювати сучасні автори), а, навпаки, збереження самої форми життя як мистецтва, яке вкорінене в божественному, священному: «Настільки велика, зрештою, настільки дивна всюди строкатість найрізноманітніших образів, – писав св. Бернард, – що люди скоріше віддадуть перевагу читати по мармуру, ніж по книзі, і цілий день розглядати їх, дивуючись, а не розмірковувати про Закон Божий, навчаючись» [9, с. 282].

Пізніше виникає інший тип співвідношення природи і культури. Саме культура, звільняючись від природи, починає визначати характер зв'язку людини з природою. Культура підноситься над природою, але ще зберігає вірність звичаїв і традицій, що вказує на її зв'язок із попереднім станом людського суспільства. Так культура виявляється «другою природою». Тепер людина пристосовується вже не до природи як свого природного середовища, а до культури – «другої природи». «Другорядність» культури як форми існування полягає в тому, що саме людина її творить культуру для того, щоб в ній існувати. Антропоцентризм Ренесансу поміщає людину в закриту систему культури, де все, що не підпорядковується культурі, видається неприродним, тобто тим, що суперечить природі.

Процес підпорядкування природи людській діяльності почався в епоху Відродження. Ренесанс зробив Європу спадкоємицею Давньої Греції, заклавши в якості взірця ідеали античної культури. Реформація наблизила високі сподівання релігії до світського життя, сформувавши трудову етику. На цьому підґрунті Просвітництво заклало у свідомість європейця ідеал культурної людини. Саме в часи Просвітництва формується таке поняття, як «художній смак», виникає феномен «людини смаку», тобто людини, яка наділена особливою спроможністю відчувати (якимось дивним «шостим почуттям») ту демаркаційну лінію, поза якою художній твір переходить у розряд «не-мистецтва». Формуються й розвиваються інститути критики. Людина все більш приживається в культурі як у своїй «другій природі» та починає виказувати критичні зауваження. Ці зауваження спрямовані спочатку щодо творів мистецтва, а згодом й до самої культури як середовища людського існування на певному етапі історичного розвитку. Але вже із самого початку в художній критиці виявляється тенденція забувати, що насправді митець пов'язаний зі світом природи та світом священного міцніше, ніж із «другою природою» – світом культури.

Процес нівелювання зв'язку людини (митця) з природою та зворотній процес домінування критицизму в інституціональному та екзистенційному вимірах «гарного смаку» в подальшому дає змогу французькому поету ХІХ ст. графу де Лотреамону зауважити: «Судження про поезію мають більшу цінність, ніж сама поезія» [10, с. 148]. Джордж Агамбен задається питанням: «Чи не закарбована істина (цієї фрази – *А.Т.*) в саму структуру сучасної чуттєвості?» [3, с. 57]. Для сучасної людини твір мистецтва більше не є проявом божественного, тепер твір мистецтва – привілейований привід проявити критичний смак, тобто судження про мистецтво. Діалектичне протистояння критики й митця остаточно закінчується перемогою критики.

Не буде помилкою стверджувати, що домінування критики є своєрідною візитівкою сучасної культури: ми прислухаємося сперш до критиків (читаємо рецензії і т.п.), а лише потім (із недовірою до власних почуттів) придивляємося до художнього твору, намагаючись скласти особисте судження з урахуванням усталеної критики. Щодо автора, то усвідомлення «власної смерті» («смерть автора» – тезис Р. Барта) дозволяє митцю делегувати

право довільно визначати межі мистецтва художній критиці. Так, єдиним достатнім критерієм художності в постмодерністській естетиці виступає суб'єктивна воля автора, але найчастіше в тому випадку, якщо вона знаходить підтвердження в суб'єктивній волі художнього критика або куратора художньої галереї.

Таким чином, відрив сучасного мистецтва від реальності, класичних естетичних цінностей, які вкорінені в природі, замикання мистецтва (як прояву культури) всередині самого себе, стирання його кордонів призводить до «смерті мистецтва» як самостійної сфери життя. У сучасних термінах часто говорять про «кінець мистецтва» («End of Art»). Так, сучасний американський філософ і арт-критик Артур Данто погоджується з тезою Гегеля про «кінець мистецтва», вважаючи, однак, що це завершення, описане Гегелем, є не стільки кінцем мистецтва, скільки кінцем певної філософії мистецтва, яка яскраво проявила себе в європейській естетичній традиції. А. Данто вважає, що в цілому сучасне мистецтво повинне розумітися як акт скоріше філософський, ніж художній, і в цьому сенсі цей акт дійсно знаходиться на межі художності [11, с. 159].

Джорджо Агамбен вважає, що естетичне судження є парадоксом, оскільки воно визначає мистецтво, завжди посилаючись на те, чим воно не є, і, таким чином, не дає доступу до його реальності, а радше являє цю реальність як просте ніщо. Критика працює як «апофатичне богослов'я, яке намагається обійти свій незбагнений об'єкт, укладаючи себе в його тінь: критичне судження всюди і послідовно охоплює мистецтво в його тіні і мислить мистецтво як не-мистецтво» [3, с. 62]. Естетика веде мистецтво до власного заперечення, і тільки в цій тіні мистецтво знаходить свою реальність. «Необмежене, проте, в той же час порожнє, без змісту, мистецтво не вмирає, але, перетворившись в ніщо, яке самознищується, вічно переживає себе, існуючи в самій неможливості померти» [3, с. 79].

Але, як видається, не потрібно відноситися до наявних реалій як до катастрофи. Спираючись на теорію зміни парадигм Томаса Куна, можна стверджувати, що в даний час ми знаходимося в революційному періоді, коли виникає багато аномалій, які не можуть бути пояснені в рамках існуючої парадигми. Такий стан, згідно з Т. Куном, неминуче веде до переходу в нову стадію розвитку. Яким буде місце критики в новій культурній парадигмі, дуже важко передбачити. Зауважимо, що вже сьогодні традиційне завдання художнього критика «судити» про мистецтво в більшості випадків поступається завданню його «інтерпретації». Можливо, ми знаходимося на порозі нового способу мислити мистецтво, коли люди спільно беруть участь у створенні естетики, яку вони раніше ніколи не визнавали. Маємо сподівання, що творчість і критика знайдуть взаєморозуміння саме в площині філософії. Що ж до первинності творчої діяльності, то в її онтологічній перевазі немає сумнівів. У період революційних змін саме автор, митець, *creator* й намагається змінити, преобразити, трансформувати усталене культурне середовище свого часу, наблизитися до Першопочатку, архе – звідки тільки й можлива поява Прекрасного.

Список використаної літератури

1. Платон. Пир. Собрание сочинений в 4 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1993. С. 81–135.
2. Surber J.P. Culture and Critique: An Introduction to the Critical Discourses of Cultural Studies. Boulder : Routledge, 2018. 305 p.
3. Агамбен Дж. Человек без содержания / пер с итал. С. Ермакова. Москва : НЛО, 2018. 160 с.
4. Копієвська О.Р. Трансформаційні процеси в культурних практиках України: глобальний, глокальний контекст та локальні особливості (кінець ХХ–ХХІ ст.) : автореф.

- дис....докт. культурології : спец. 26.00.06 «Прикладна культурологія. Культурні практики» / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2018. 36 с.
5. Стоян С.П. Арт-критика та сучасне мистецтво як фактори культуротворення. Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні» (11-12 квітня 2013 р.). Київ, 2013. С. 78–80.
 6. Платон. Государство. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1994. С. 79–420.
 7. Agamben G. *The Highest Poverty: Monastic Rules and Form-of-Life* / Translated by A. Kotsko. Stanford, CA : Stanford University Press, 2013. 157 p.
 8. Тимофеев А.В. К вопросу о преемственности духовно-интеллектуальной традиции в монашеской культуре Средневековья: Макарий Египетский и Бернард Клервоский. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. Дніпро. 2016. № 5(14). С. 43–50.
 9. Бернард Клервоский. Апология к Гвиллельму, аббату монастыря св. Теодорика. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: в 5 т. Т.1. Москва, 1962. С. 281–282.
 10. Батай Ж. Литература и Зло / пер. с фр. и коммент. Н.В. Бунтман и Е.Г. Домогацкой, предисл. Н.В. Бунтман. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 166 с.
 11. Никонова С.Б. Современные стратегии междисциплинарных исследований искусства: философия искусства Артура Данто. *Международный журнал исследований культуры*. 2014. № 4(17). С. 159–168.

CREATIVITY AND CRITICS: PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF PRIORITIZATION

Oleksandr Tymofiev

*National Technical University "Dnipro Polytechnic",
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Philosophy and Pedagogy
Dmytra Yavornytskoho ave., 19, 49600, Dnipro, Ukraine*

The article deals with the problem of the relationship between creativity and critique through the philosophical comprehension of the "nature-culture" dichotomy. Methodologically, the author relies on Giorgio Agamben's works on aesthetics issues and the conception form of life. The purpose of the study is to show how the relation of nature and culture is reflected in the relations of art and criticism, as well as to find out how the inversion of the primacy of an act and judgment about it became possible. It is concluded that the current domination of criticism and the postmodern concept of "death of art" should be understood in the context of the transition to a new cultural paradigm.

Key words: creativity, criticism, nature, culture, form of life, paradigm, G. Agamben.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 351.76

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕРВІСНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Аббас Алієв

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра державного управління
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

Проаналізовано цифровізацію як один із механізмів реалізації сервісної політики держави. Акцентовано увагу на відмінності між поняттями «оцифровування» та «цифровізація». Охарактеризовано основні засоби цифровізації сфери надання державних послуг («інтернет речей», багатоканальне інформування та залучення громадян, відкриті дані, електронна ідентифікація громадян, повсюдна аналітика тощо). Досліджено досвід країн Європейського Союзу із цифровізації сфери публічних послуг, а також динаміку та ключові вектори застосування.

Ключові слова: цифровізація, сервісна політика держави, державні послуги, інформаційні технології, оцифровування.

З моменту появи електронного (цифрового) уряду два десятиліття тому надання державних послуг онлайн стало центром зусиль використання Інтернету для підвищення ефективності роботи державного сектора. Пронизані порівняннями із суб'єктами бізнесового сектора, уряди на всіх рівнях відчули спонуки до зменшення витрат через транзакції в режимі онлайн, що вирізняється низкою переваг порівняно, наприклад, з такими традиційними засобами, як пошта, кол-центри тощо.

«Останніми роками різко зросла кількість країн, що використовують електронне урядування для надання публічних послуг через Інтернет за допомогою єдиної платформи, яка полегшує доступ до публічних послуг. У 2003 р. лише 45 країн мали єдину платформу і лише 33 країни надавали онлайн-транзакції. Відповідно до опитування Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) 2016 р., на даний момент 90 країн пропонують один або декілька єдиних вхідних порталів для публічної інформації або онлайн-послуг та 148 країн надають щонайменше одну форму онлайн-транзакцій» [1].

Як зазначається в компаративному дослідженні ОЕСР «Цифрові стратегії уряду щодо трансформування державних послуг у сферах добробуту», «<...> нові очікування щодо урядів сьогодні стимулюють модернізацію державного сектора, що потребує систематичної та послідовної ефективності та підвищення продуктивності, особливо у сфері надання послуг у державному секторі; вони також закликають до більш трансформаційного набору змін у наданні послуг державного сектора, особливо у сферах із високим рівнем впливу, як-от освіта, охорона здоров'я, соціальна допомога і захист. Цифрова трансформація відіграватиме ключову роль у модернізації державних послуг, підвищенні продуктивності послуг та зниженні трудомісткості, підвищенні рівня задоволення й ефективності послуг, а також відкритості, довіри та залучення до співпраці з урядами» [2].

Нове цифрове середовище надає більше можливостей для розвитку співпраці зацікавлених сторін, щоб активно формувати політичні пріоритети, співпрацювати в

розробленні публічних послуг і брати участь в їх наданні за умов ствердження нових ціннісних пріоритетів, які спроможні змінити межі публічної політики. Необхідні нові підходи для підтримки переходу від концентрації на інтересах держави через клієнт-орієнтований підхід до середовища, в якому громадяни та власники бізнесів визначатимуть власні потреби та вирішуватимуть проблеми їх реалізації в партнерстві з урядами. Останні ж мають підтримуватися новими управлінськими механізмами на базі цифрових інноваційних проектів. Отже, завдання полягає не в простому впровадженні цифрових технологій у діяльність держави. Воно має більш трансформаційний зміст: інтегрувати використання цифрових технологій у зусилля з модернізації державного сектора.

Складні виклики, з якими стикаються уряди в наданні високоякісних послуг усім користувачам, взаємопов'язані, тому потребують інтегрованих відповідей. Усвідомлення урядами взаємозв'язку різних питань (починаючи з перспектив користувачів, закінчуючи розробленням шляхів вирішення проблем нерівності в суспільстві) набудатиме все більшого значення. Для досягнення успіху, відповідаючи на ці складні виклики, урядам необхідно визнати силу та можливості цифрових технологій і використовувати їх як стратегічний драйвер і як стратегічний інструмент. Політика урядів повинна передбачати інтеграцію цифрових технологій та преференцій користувачів у контексті розроблення та реалізації послуг, побудови та підтримки довіри громадян до державного сектору, його здатності послідовно дотримуватися відповідних високих показників надаваних послуг.

Цифровізація – багатовекторний процес переходу суспільства на цифрові технології, що зачіпає всі царини суспільної життєдіяльності (освіта, медицина, економіка, телебачення тощо), але в контексті модернізації державного сектора вона має першочергове значення тому, що саме він має визначати напрями вдосконалення (зокрема, цифровізацію) різних суспільних галузей. Постає проблема, пов'язана з виробленням цифрових інновацій, авторство яких не належить державному сектору. Отже, останній опиняється в непростій ситуації необхідності заохочення цифрового розвитку суспільства загалом і своєї організаційної структури зокрема за залежності від виробників нових цифрових технологій.

Авторський колектив на чолі з В. Куйбідою вважає, що цифровізацію в широкому сенсі «слід трактувати як процес впровадження цифрових технологій для вдосконалення життєдіяльності людини, суспільства і держави. Внаслідок цього цифрове врядування буде сприйматися як цифрова реалізація публічної влади (цифрова форма публічного врядування), яка стане етапом еволюційного впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність органів публічної влади <...> у більш вузькому розумінні цифровізація публічного врядування є стрибкоподібним процесом цифрових трансформацій публічного врядування у цифрове врядування (цифрове управління)» [3].

Не варто плутати такі поняття, як «цифровізація» та «оцифровування». Останнє являє собою процес переведення даних у цифровий формат, перше ж – комплекс процесів, підпорядкованих меті переходу на новий, більш якісний формат функціонування суспільства (усіх його структурних елементів) за використання цифрових технологій. Отже, оцифровування інформації державного змісту – це її «перекодування» у більш зручний та доступний формат. Цифровізація держави – системна зміна моделі управління, своєрідна автоматизація процесу використання оцифрованих даних.

У контексті ж дослідження сервісної функції держави цифровізація постає одним із найбільш дієвих механізмів (поруч з аутсорсингом, менеджеризацією тощо) удосконалення процесів надання державних послуг та моніторингу цього процесу. Серед провідних технологій цифровізації, що використовуються в державному секторі саме в контексті реалізації публічних послуг, можна виділити такі: багатоканальне інформування та залу-

чення громадян; відкриті дані; електронну ідентифікацію громадян; повсюдну аналітику; «розумні» машини та засоби; «інтернет речей»; «цифрові» державні платформи. Розглянемо їхній потенціал більш предметно.

Багатоканальне інформування та залучення громадян. Для досягнення ефективності в процесі взаємодії із громадянами необхідно використовувати багатоканальний підхід. У результаті, стане можливим перехід від макrorівня «громадяни» до мікрорівня «конкретний громадянин», водночас звичайне інформування громади перетвориться на активність залучення громади до вироблення конкретних політичних рішень, пов'язаних із реалізацією інтересів громадян, на яких вони як носії цих інтересів розуміються значно краще за бюрократа, що відповідає за певний набір функцій. Отже, державні структури з необхідністю приходять до усвідомлення потреби оновлення методологічного інструментарію ідентифікації та зчитування інтересів населення. Зокрема, починають використовуватися соціальні мережі для комунікацій та активізацій в обговореннях політичних процесів; використовуються можливості громадян визначати умови своєї участі у відповідних процесах тощо. Закладаються умови двобічної (держава – громадяни) комунікації, але водночас остання визначається соціальною «дисперсністю». А інтерактивність надзвичайно корисна під час реформ для оперативних роз'яснень, прискореної адаптації населення до змін.

Відкриті дані. У контексті надання державних послуг дана технологія є цікавою в сенсі оцінки та контролю роботи держави, її інститутів. Відкриті дані доступні через відкриті програмні інтерфейси і демонструють рівень доступності та поширеності інформації, яка стосується задоволення потреб громадян.

Електронна ідентифікація громадян (e-ID). Зростаючі обсяги цифрових даних, якими оперує держава та громадяни під час інтеракцій, потребують посилення надійності цифрової ідентифікації, отже, формування безпечного інформаційно-комунікаційного простору, що забезпечуватиме доступ населення до ключових послуг та ресурсів. Саме тому державні структури мають застосовувати перманентну авторизацію (під час кожного входу до онлайн-системи) для підтвердження особи і лише тоді надавати безперешкодний доступ до запитуваних даних.

Повсюдна аналітика. Динамічний перманентний процес збору й аналізу інформації потрібен для отримання надійної та структурованої системи знань, що допоможе розробляти належні реакції на ситуаційні запити та стратегічні заходи. Залучення даної аналітики на різних етапах урядової та державної діяльності та надання послуг дозволить державним структурам відмовитися від застарілої стандартизованої звітності, що хибує неактуальними даними, і перейти до автономних процесів, які розширяють потенціал стосовно ухвалення рішень через наявність актуальних і всебічних даних.

«Розумні» машини та засоби. Органи державної влади повинні ставитися до «розумних» машин та засобів як до можливості вдосконалення наявних методів надання та створення нових державних послуг. До останніх можна віднести, зокрема, голосові сервіси державних контакт-центрів, системи автоматичного оперативного оповіщення щодо надзвичайних ситуацій, що спрощуватиме взаємодію громадян із державними установами.

«Інтернет речей». Архітектура відповідного простору є екосистемою функціонування фізичних об'єктів, засобів зв'язку, аналізу даних, що в державному секторі найперше використовується в економічній галузі. Як приклади даної технології можна назвати, зокрема, «оплату за використання», моделі оподаткування за передплатою, «розумний» збір сміття на міських вулицях, віддалений моніторинг пацієнтів похилого віку тощо.

«Цифрові» державні платформи. Сучасна сервісна політика держави орієнтована на одночасне підвищення якості державних послуг, оптимізацію кількості державних

службовців та зменшення бюджетних витрат. «Цифрові» платформи, наприклад, ERP або CRM, використовуються для розв'язання саме цих завдань. Державні структури покладаються на «цифрові» платформи для спрощення й оптимізації внутрішніх процесів, поліпшення взаємодії із громадянами та скорочення витрат.

Процеси цифровізації держав Європейського Союзу (далі – ЄС) визначаються таким чинним документом, як «Цифровий порядок денний для Європи» (“Digital agenda for Europe”) [4]. Якість та динаміка розвитку цифрових публічних послуг щорічно досліджуються та публікуються у Звіті про індекс цифрової економіки та суспільства. Відповідно до останніх даних у звіті за 2018 р., провідні виміри цифрових публічних послуг в ЄС пов'язані з електронним урядом та електронною охороною здоров'я. Модернізація державних послуг засобами цифровізації може привести до підвищення ефективності взаємодії держави, громадян та підприємств.

Чемпіонами Європи у сфері цифрових публічних послуг є Фінляндія, Естонія та Данія, а Греція, Угорщина та Румунія демонструють найгірші показники серед держав-членів ЄС.

«Естонія – одна з європейських країн, яка в останнє десятиліття показує світові дивовижний приклад. Ця країна розвиває систему електронної демократії, переносючи в режим онлайн все більше державних сфер і процесів, зокрема і голосування на виборах. Ще в 90-х рр. ХХ ст. керівництво Естонії дійшло висновку, що майбутнє цієї країни може залежати виключно від максимального впровадження в ній Інтернету <...>. У наш час жителю Естонії для вирішення своїх питань не потрібно безпосередньо спілкуватися із чиновниками, адже всі необхідні документи він може отримати онлайн всього за декілька хвилин» [1].

Масштаби економії часу завдяки переходу на електронні публічні послуги захоплюють громадян ЄС користуватися ними. Орієнтовно в Естонії, Фінляндії, Швеції, Данії, Нідерландах, Іспанії та Литві 80% користувачів Інтернету, яким необхідно подавати форми до органів державної влади, обирають урядові портали. 14 членів-держав мають показник вище середнього за ЄС (58,5%), тоді як Італія, Чеська Республіка, Греція та Німеччина – нижче 40%. Порівняно з останніми роками тенденція до зростання від 2015 р. до 2017 р. припинилася у 2017 р. із падінням на 1 процентний пункт [5].

Рівень «зрілості» відкритих даних базується на двох показниках: готовності до відкритих даних та зрілості порталу. Перший показник оцінює, наскільки країни володіють політикою відкритих даних (ліцензійні норми, масштаби національної координації щодо рекомендацій та встановлення загальних підходів). Другий – оцінює «юзабіліті» (зручність у використанні) порталу щодо доступності функціональності, загальної повторної придатності (машинне зчитування, доступність наборів даних, поширення даних між доменами тощо). Усі держави-члени покращили свої показники. Ірландія, Іспанія, Нідерланди, Франція та Фінляндія перевищують 90% індексу. Найбільш значним виявився прогрес Латвії та Мальти. У 2017 р. Латвія поліпшила індекс на 350%, а Мальта – на 120% порівняно із 2016 р. [5].

Враховуючи євроінтеграційну стратегію розвитку нашої держави, позитивний досвід країн ЄС щодо цифровізації держави загалом та сфери надання публічних послуг зокрема має бути «дорожньою картою» спрямування реформ у конструктивному руслі. «Кілька наступних років повинні пройти в нашій державі за визначальним трендом всезагальної цифровізації, наближення та поступового утвердження ідеї цифрової економіки та поетапного переходу до цифрового суспільства» [6].

«Цифрові» технології в державному секторі України – це основа його реформування та потенційний приклад для всієї країни, яким чином потрібно використовувати переваги «цифрового» світу», – зазначається в проекті Цифрової адженди України – 2020 [7].

Список використаної літератури

1. Сиволапенко Т. Досягнення та перспективи цифровізації публічного управління в Естонії. URL: http://kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-2/doc/5/5_7.pdf.
2. Digital government strategies for transforming public services in the welfare areas. URL: <http://www.oecd.org/gov/digital-government/Digital-Government-Strategies-Welfare-Service.pdf>.
3. Куйбіда В. Цифрове врядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/pages/dop/77/files/07ad5d26-4de5-410e-af1f-5b7143c7d69c.pdf>.
4. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Digital Agenda for Europe. URL: [http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52010DC0245R\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52010DC0245R(01)&from=EN).
5. Digital Economy and Society Index Report 2018. URL: <file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/5DESIREportDigitalPublicServicespdf.pdf>.
6. Твердохліб О. Методологія та практика реалізації концепту відкритих даних в органах публічного управління України. URL: https://revolution.allbest.ru/political/00975935_0.html.
7. Цифрова адженда України – 2020. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>.

**DIGITALIZATION AS A MECHANISM OF REALIZATION
OF THE STATE SERVICE POLICY****Abbas Aliyev**

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Public Administration
Volodymyrska str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes digitalization as one of the mechanisms of implementation of the state service policy. The emphasis is placed on the differences between the concepts of “digitization” and “digitalization”. The main means of digitalization in the sphere of public services (Internet of things, multichannel information and citizen engagement, open data, electronic identification of citizens, general analysis, etc.) are described. The experience of EU countries in public service digitalization, as well as the dynamics and key vectors of application, is researched.

Key words: digitalization, state service policy, public services, information technologies, digitalization.

УДК 272.2–027.575(477):327.39

ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ

Вікторія Бокоч

*Ужгородський національний університет,
факультет міжнародних економічних відносин,
кафедра міжнародної політики
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Аналізується процес об'єднання українських церков та здобуття автокефалії. Показуються форми і методи протидії російської влади і російської церкви становленню незалежної церкви в Україні. Доводиться, що здобуття автокефалії православної церкви в Україні відбувалося під значним впливом не лише релігійних, а й політичних чинників.

Ключові слова: релігія, церква, політика, православна церква України, Томос.

Постановка проблеми. Із проголошенням незалежності України докорінні зміни відбувалися в різних сферах суспільного життя, зокрема в релігійно-церковній. Після багаторічного тиску радянської тоталітарної системи на релігію та церкву почалося релігійне відродження, яке виявилось в нормалізації відносин між церквою та державою, значному зростанні релігійної мережі, підвищенню рівня релігійності населення. Водночас цей процес відбувався суперечливо: паралельно з вирішенням одних релігійно-церковних проблем з'являлися нові. Однією з найбільшочіших було розділення православних церков, яке спричиняло напругу не тільки в релігійному середовищі, а й в українському суспільстві. Тому його подолання та об'єднання православних церков стало справою як релігійних діячів, так і української влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці постійно приділяли увагу дослідженню проблем православної релігії і церкви в Україні. Серед тих, хто зробив вагомий внесок в їх вивчення, відомі українські релігієзнавці В. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, А. Колодний, О. Саган, О. Шуба, Ю. Чорноморець, а також молоді науковці Ю. Ліннік, М. Галіченко й ін. В їхніх працях осмислюються процеси, що відбуваються в православному середовищі, з'ясовуються причини та наслідки церковних розколів, містяться пропозиції щодо їх подолання.

Теоретичну і практичну цінність мають доробки ієрархів українських церков, серед яких патріарх Філарет та архієпископ Євстратій (Зоря) (Українська православна церква Київського патріархату), митрополит Олександр (Драбинко) (Українська православна церква), митрополит Макарій (Українська автокефальна православна церква) та ін.

Водночас нині актуалізується питання об'єднання українських церков, створення Православної церкви України, здобуття нею автокефалії. Оскільки ця подія має велике не лише релігійно-церковне, а й політичне значення, вона потребує комплексного релігієзнавчого і політологічного осмислення.

Метою статті є дослідження процесу боротьби за автокефалію Православної церкви України в єдності його політичних і релігійних аспектів.

Виклад основного матеріалу. Досвід країн із домінуванням православної релігії переконливо засвідчує, що питання про церковну автокефалію тісно пов'язане з державною незалежністю. У період розгортання національно-визвольного руху 1917 р. в Україні теж

робилися непоодинокі спроби його вирішення. Однак через протиборство проукраїнських і проросійських сил у релігійному середовищі всі вони виявилися безуспішними. Тому створення Української автокефальної православної церкви 1 січня 1919 р. було проголошено тодішнім вищим органом державної влади Директорією Української Народної Республіки.

Радянська влада, що була встановлена в Україні, не дала можливості цій церкві утвердитися. 1930 р. репресивні радянські органи змусили її «саморозпуститися». Ієрархи та священники цієї церкви зазнали масових репресій.

У роки Другої світової війни на окупованих територіях України Українська автокефальна православна церква частково була відновлена. Проте після закінчення війни її діяльність в Україні припинена, і вона продовжила своє функціонування в країнах поселення української діаспори.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Українська автокефальна православна церква відроджується в Україні. Провівши 5–6 червня 1990 р. в Києві свій Собор та обравши її Главою патріарха Мстислава (Скрипника), Українська автокефальна православна церква легалізувалася і стала офіційно діяти на території України паралельно з Українською православною церквою, що перебувала в єдності з Московським патріархатом. Невдала спроба об'єднання цих двох церков у 1992 р. призвела до утворення третьої православної релігійної структури – Української православної церкви Київського патріархату.

Конфлікти цих церков між собою за сфери впливу, культові будівлі та церковне майно негативно позначалися на стані українського суспільства. До вирішення цієї проблеми доклали зусиль релігійні та державні діячі, народні депутати України, політики, представники громадськості. Однак із різних причин, причому не лише релігійних, а й політичних, вони тривалий час не давали очікуваних результатів. Найбільшою мірою процес здобуття українським православ'ям незалежності гальмувався Російською православною церквою, яка вважала і продовжує вважати Україну своєю канонічною територією.

Виходячи з того, що Церквою-матір'ю українського православ'я є не Російська, а Константинопольська православна церква, Верховна Рада України (16 червня 2016 р.) звернулася до Вселенського патріарха Варфоломія із проханням вжити заходів для подолання розколу в українському православ'ї та надання православної церкві в Україні автокефалії.

Усвідомлюючи велике політичне та релігійне значення церковної автокефалії для незалежної української держави, до реалізації цієї ідеї долучився Президент України П. Порошенко. 17 квітня 2018 р. він звернувся до Вселенського патріарха Варфоломія із проханням про надання православної церкві в Україні Томосу про автокефалію. Це звернення було підтримано спеціальною постановою Верховної Ради України, а також підписами всього складу єпископату Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви, а також групою ієрархів Української православної церкви.

Розглянувши звернення Президента України П. Порошенка та ієрархів українських церков, Вселенський патріарх Варфоломій розпочав процедури, пов'язані з наданням автокефалії православної церкві в Україні.

Чимало місця проблемі церковної незалежності відведено Президентом України П. Порошенком у виступі з нагоди 1030-річчя хрещення Київської Русі-України (28 липня 2018 р.). Обґрунтовуючи необхідність здобуття автокефалії православної церкви в Україні, він виходив із таких постулатів:

- наявності у мільйонів українців бажання мати об'єднану та незалежну церкву;
- готовності православної церкви в Україні до повноцінного самостійного функціонування;

- важливості автокефалії для утвердження незалежності української держави, зміцнення релігійної свободи та міжконфесійного миру;
- необхідності позбавлення впливу на населення України Російської православної церкви;
- визнання Константинопольської церкви материнською для українського православ'я;
- вільного волевиявлення православних віруючих під час вирішення питання щодо церковної юрисдикції релігійних громад;
- цінності релігійного миру для поліконфесійної України;
- гарантування невтручання влади в суто внутрішні церковні справи [1].

У посланні до Верховної Ради України (2018 р.) Президент України П. Порошенко знову порушив питання про незалежність української церкви. Наголошуючи на державницькому значенні церковної автокефалії, він заявив: «Томос – це фактично ще один Акт проголошення незалежності України. Для нас власна церква – гарантія духовної свободи. Це – заповідь суспільної злагоди» [2].

Важливим кроком на шляху до незалежності українського православ'я був Синод Константинопольської православної церкви (9–11 жовтня 2018 р.), який підтвердив рішення про продовження процедури надання автокефалії українській церкві; відновив ставропігію Вселенського патріарха в Києві; відновив канонічний статус українських ієрархів патріарха Філарета (Українська православна церква Київського патріархату) та митрополита Макарія (Українська автокефальна православна церква); скасував акт 1686 р. про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату; звернувся до всіх сторін із закликом утримуватися від захоплення культових будівель і майна, а також від будь-яких інших насильницьких дій та помсти [3].

Однією з умов Константинопольського патріархату щодо надання автокефалії було об'єднання українських православних церков. 15 грудня 2018 р. відбувся Об'єднаний собор, рішеннями якого утворено Православну церкву України, затверджено її статут й обрано Предстоятелем митрополита Київського і всієї України Епіфанія. Свідченням уваги української влади до питання об'єднання церков була присутність на Соборі Президента України П. Порошенка та голови Верховної Ради України А. Парубія. 5 січня 2019 р. у Стамбулі Вселенським патріархом Варфоломієм підписано, а 6 січня вручено митрополиту Київському і всієї України Епіфанію «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України».

Значний опір вирішенню українського церковного питання чинила Росія, її влада і церква. Грубо фальсифікуючи події і факти, вони розгорнули широку антиукраїнську пропагандистську кампанію.

До політичних маніпуляцій довкола подій, пов'язаних зі створенням Православної церкви України та здобуттям нею автокефалії, неодноразово звертався Президент Російської Федерації (далі – РФ) В. Путін. Для нього ці питання виявилися настільки важливими, що обговорювалися ним на оперативній нараді з постійними членами Ради безпеки РФ.

Дії української влади зі сприяння об'єднанню українських церков та здобуття церковної незалежності В. Путін гостро критикував у виступі на зборах з нагоди 10-річчя інтронізації патріарха Російської православної церкви Кирила. Боротьба за автокефалію української церкви була названа ним «політиканством», «грубим втручанням влади в церковне життя» «проект, що не стосується віри». Він також заявив, що російська влада залишає за собою право реагувати на порушення прав людини, зокрема на свободу віросповідання [4]. Зважаючи на ці заяви В. Путіна, в експертних колах висловлювалися при-

пущення, що ситуація довкола українського православ'я може бути використана для посилення агресії Росії в Україні під прикриттям «захисту православних».

В інтерв'ю сербським виданням «Політика» і «Вечірні новини» В. Путін назвав Об'єднавчий собор українських церков «спробою легалізувати під юрисдикцією Стамбула розкольницькі громади, що існують в Україні». За його словами, нова церковна структура є суто політичним, світським проектом, головна мета якого полягає в розділенні народів Росії й України [5].

Українських церковних проблем торкалися також інші російські високопосадовці. Зокрема, спікер Ради Федерації РФ В. Матвієнко назвала Об'єднавчий собор українських церков зібранням «якихось священників, які кричали нацистські гасла», а створення Православної церкви України – «злочином», який може призвести до «громадянської війни» [6]. Аналогічні оцінки подіям у релігійно-церковному житті України давав також Глава Міністерства закордонних справ РФ С. Лавров, який заявляв, що новостворена українська церква є нелегітимною як «за канонами невтручання держави в церковне життя», так і за «канонами православ'я», а основна її мета полягає в тому, щоби «посварити народи Росії й України» [7].

Протидія російської влади здобуттю автокефалії українською церквою не обмежувалася лише словесним її осудом, спецслужби Росії готували провокації на релігійному ґрунті з метою зриву роботи Об'єднавчого собору та дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні.

До блокування процесу об'єднання українських церков та здобуття автокефалії докладали зусиль Російська православна церква та її глава патріарх Кирило. На знак протесту проти дій Вселенського патріарха Варфоломія з надання автокефалії православній церкві в Україні Російська православна церква ухвалила рішення про припинення молитовного спілкування і розрив зв'язків із Константинопольським патріархатом.

Об'єднавчий собор у Києві, на якому створено Православну церкву України й обрано її Главу, Російська православна церква назвала «канонічно нікчемним» зібранням, на якому обрано «неканонічного» предстоятеля [8].

Великі претензії щодо сприяння вирішенню церковної проблеми в Україні Російська православна церква висловлювала особисто до Вселенського патріарха Варфоломія. Вона звинуватила його в «одноосібному ухваленні рішень», «розкольницькій діяльності», «антиканонічній агресії» на її канонічній території. Представники російської церкви заявляли, що наданням Томосу українській церкві патріарх Варфоломій «остаточно відірвав себе від світового православ'я».

З метою приниження значення Томосу про автокефалію Православної церкви України вони називали його «простим папером», який «не має канонічної сили». Проте, як зазначав відомий в Україні релігієзнавець В. Єленський, «з точки зору відповідності православним канонам Томос, який отримала Україна, мабуть, найбільш канонічний з усіх Томосів» [9].

Виступаючи затятим противником створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії, Російська православна церква, як виявилось, сама не має Томоса про незалежність.

Величезну активність із протидії проведенню Об'єднавчого собору та отриманню автокефалії Православною церквою України виявляв особисто Глава Російської православної церкви патріарх Кирило. Із цією метою він здійснював спеціальні вояжі, зустрічався з релігійними діячами, робив заяви і звернення, причому не тільки до церковних лідерів, а й до глав держав. У зверненні до предстоятелів Помістних православних церков він назвав Об'єднавчий собор українських церков «актом беззаконня», «зібрання розкольників»,

закликав їх не визнавати новоствореної «псевдорелігійної структури» і «не вступати з нею в спілкування» [10]. Поширюючи спотворену інформацію про релігійно-церковне життя в Україні, він намагався дискредитувати українську владу і державу на міжнародній арені.

Напередодні вручення митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Томосу про незалежність Православної церкви України патріарх Кирило звернувся до Вселенського патріарха Варфоломія із закликом відмовитися від участі в «політичній авантюрі» з «легалізації розкольників». Водночас він пригрозив патріарху Варфоломію, що коли той не змінить своєї політики щодо української церкви, він перестане бути «першим у православному світі» і буде «підданий Страшному суду» [11].

Українська православна церква, як і Московський патріархат, в юрисдикції якого вона перебуває, намагаючись зберегти свій вплив в Україні, теж всіляко протидіяла об'єднанню українських церков, створенню Православної церкви України та здобуттю нею автокефалії. Її позиція із цього питання мало чим відрізнялася від позиції російської церкви і влади. Заявивши про «збереження єдності з Російською православною церквою», вона засудила дії української влади, Константинопольського патріархату, Вселенського патріарха Варфоломія, спрямовані на набуття незалежності українською церквою. Як і Російська православна церква, вона розірвала відносини з Константинопольським патріархатом, заборонила своїм ієрархам, духовенству, ченцям та мирянам брати участь в Об'єднаному соборі українських церков.

Одним із прийомів, що використовувався противниками церковної автокефалії, були погрози і залякування віруючих Української православної церкви утисками і переслідуваннями, насильницьким залученням до новоствореної церкви. Причому навіть добровільна зміна православними громадами своєї канонічної підпорядкованості представниками російської влади і церкви Українській православній церкві називалася не інакше, як «захопленням храмів».

Серед тих, хто чинив опір об'єднанню українських православних церков та здобуттю автокефалії, була також парламентська опозиція, зокрема депутатська фракція «Опозиційний блок», представники інших політичних сил, окремі народні депутати України, які повторювали штампи російської світської і церковної пропаганди. Створення автокефальної церкви в Україні (слідом за російською владою та церквою) вони називали «політичним проектом», створеним «під майбутні президентські вибори», «авантюрою», спрямованою на «підвищення президентського іміджу» та «збереження влади».

Безперечно, події такого масштабу, як об'єднання українських церков та отримання автокефалії, активна участь у них Президента України П. Порошенка й української влади, не могли не впливати на електоральні настрої громадян України під час президентської виборчої кампанії. Однак твердження про вирішальний їх вплив на волевиявлення виборців вбачається досить сумнівним. Адже коли Президент України П. Порошенко й розраховував на розширення свого електорального поля завдяки прихильникам автокефалії, то водночас він ризикував втратою голосів її противників, яких в Україні теж чимало. А «Томос-тур», який він здійснював разом із митрополитом Київським і всієї України Епіфанієм регіонами України, мав не лише політичне, а й релігійно-пропагандистське значення, оскільки сприяв утвердженню новоствореної церкви.

Необхідно зважати й на те, що у своїх діях, спрямованих на здобуття автокефалії, Президент України П. Порошенко виходив не лише із власних політичних інтересів, а спирався на підтримку значної частини православних українців, які ідентифікували себе з незалежною українською церквою. До того ж він поставив собі за мету домогтися створення Помісної православної церкви в Україні та визнання її Вселенським патріархом не напередодні виборчої кампанії, а, за його словами, «з перших днів президентства» [1].

Отже, для протидії створенню незалежної української церкви, здобуттю нею автокефалії її противниками був задіяний величезний арсенал різноманітних засобів, форм і методів. І все ж, незважаючи на шалений опір та протидію російської влади і церкви, Української православної церкви, опозиційних українських політиків, Об'єднаний собор українських православних церков відбувся, Православну церкву України створено, Томос про її автокефалію підписано і вручено.

Однак значна частина православних ієрархів, духовенства та мирян ще й досі перебувають у лоні Української православної церкви, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату. Тому церковну та політичну боротьбу за об'єднання православних церков не можна вважати завершеною.

Висновки. Як засвідчує аналіз, ідея незалежності православної церкви в Україні виникла і реалізувалася не сама собою, а зумовлювалася політичними причинами і політичною ситуацією. Політичний чинник в утворенні Православної церкви України й отриманні нею автокефалії зіграв не меншу роль, ніж релігійний.

Створення та здобуття автокефалії Православною церквою України стало важливою подією в житті української церкви, української держави і українського суспільства. Воно торкнулося не лише релігійно-церковної сфери, а й державно-церковних, суспільно-релігійних і навіть міжнародних відносин.

Здобуття автокефалії українською церквою ускладнювалося суперечливим характером українсько-російських відносин, наявністю протистояння між Московським та Константинопольським патріархатами, боротьбою проукраїнських і проросійських сил у самій Україні, а також відсутністю в православному світі чітко визначених правил її надання.

Церковна автокефалія не тільки зміцнюватиме українську державу та сприятиме підвищенню її міжнародного авторитету, а й послаблюватиме імперські устремління Росії, її релігійний і політичний вплив на Україну та світове співтовариство.

Проблема церковної незалежності викликатиме науковий інтерес принаймні до того часу, поки новоутворена Православна церква України остаточно не утвердиться на українських теренах та в православному світі.

Список використаної літератури

1. Виступ Президента з нагоди 1030-річчя хрещення Київської Русі-України. *Президент України : офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-z-nagodi-1030-richchya-hreshennya-kiyivsko-48870> (дата звернення: 13.02.2019).
2. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 р. : послання Президента України до Верховної Ради України. *Президент України : офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726> (дата звернення: 14.02.2019).
3. Рішення Синоду: Українська церква отримає Томос. Повний текст. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/> (дата звернення: 16.02.2019).
4. Выступление Президента России В.В. Путина на торжественном акте, посвященном 10-летию Поместного Собора и интронизации Святейшего Патриарха Кирилла. Русская православная церковь. *Официальный сайт Московского патриархата*. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5364525.html> (дата обращения: 14.02.2019).
5. Путин В. Интервью сербским изданиям «Политика» и «Вечерние новости». *Президент России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59680> (дата обращения: 15.02.2019).

6. Спікер Ради Федерації РФ назвала створення української церкви злочином. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/24/7202173/> (дата обращения: 14.02.2019).
7. Лавров назвав українську церкву «нелегітимною». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/5/7205779/> (дата звернення: 16.02.2019).
8. Російська церква назвала «канонічно нікчемним» Об'єднавчий собор у Києві. *Громадське*. URL: <https://hromadske.ua/posts/rosijska-cerkva-nazvala-kanonichno-nikchemnim-obyednavchij-sobor-u-kiyevi> (дата звернення: 08.02.2019).
9. Нардеп-релігієзнавець: Томос, який отримала Україна, найбільш канонічний з усіх. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/elenskyi-tomos/4737301.html> (дата звернення: 14.02.2019).
10. Святейший Патріарх Кирилл обратился к Предстоятелям Поместных Православных Церквей с посланиями в связи с состоявшимся в Киеве «объединительным» псевдособором. *Русская православная церковь. Отдел внешних церковных связей*. URL: <https://mospat.ru/ru/2018/12/20/news168104/> (дата обращения: 18.02.2019).
11. Кирило пригрозив Варфоломію Страшним судом через Україну. BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46720072> (дата звернення: 15.02.2019).

POLITICAL FACTORS OF INDEPENDENCE THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE

Viktoriya Bokoch

*Uzhgorod National University,
Faculty of International Economic Relations, Department of International Policy
Universytetska str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The process of uniting Ukrainian churches and gaining autocephaly is analyzed. Forms and methods of the Russian authorities and the Russian church counteracting to the formation of the independent church in Ukraine are explored. It has been stated that the autocephaly of the Orthodox Church in Ukraine took place under the influence of not only religious but also political factors.

Key words: religion, church, politics, Orthodox Church of Ukraine, Tomos.

УДК 32.321

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анастасія Ващенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті досліджуються особливості взаємодії громадянського та політичного суспільств у сучасній Україні. Наголошується, що в Україні існує досить сильне організоване громадянське суспільство, яке володіє достатнім експертним потенціалом для налагодження ефективної взаємодії з політичним суспільством. Органи влади України готові до взаємодії і співпраці з інститутами громадянського суспільства, що підтверджується реформами, які проводяться. Водночас перед українським суспільством сьогодні стоїть завдання подолати все ще існуючі перешкоди на шляху ефективної співпраці.

Ключові слова: громадянське суспільство, політичне суспільство, держава, демократія, соціальна активність.

Умовою існування сучасної правової держави є демократія. Такі демократичні принципи, як загальне виборче право, свобода слова, друку, право на освіту партій та вільне приєднання до них, конкуренція між партійними елітами за голоси виборців важливі для встановлення і підтримки правової держави. Тому правовим може вважатися не будь-яка демократична держава, а держава, яка поєднує в собі вказані принципи, де демократична легітимація влади поєднується з правовою.

Сильне, інституалізоване громадянське суспільство – це один з основних елементів становлення та розвитку демократичної держави. У демократичній державі розуміння громадянського суспільства повинно виходити за рамки самого громадянського суспільства та його інституцій як такого стану суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації [1, с. 130].

Поняття «громадянське суспільство» в структурі соціально-політичного дискурсу виступає в трьох взаємопов'язаних аспектах:

– як філософсько-соціологічна нормативна концепція, що визначає не тільки сучасний етичний ідеал соціального порядку, а й ставлення громадянина до нього. У цьому аспекті концепція покликана сприяти мобілізації громадян та їх добровільних асоціацій до соціальної та громадянської активності;

– як теоретико-аналітична концепція, яка пояснює закономірності походження і розвитку соціальної реальності. У цьому сенсі громадянське суспільство виступає як «агреговане» поняття, що означає специфічну сукупність суспільних комунікацій і соціальних зв'язків, соціальних інститутів і соціальних цінностей, головним суб'єктом яких є громадянин зі своїми правами і громадські (не політичні і не державні) організації, асоціації, об'єднання, громадські рухи та громадянські інститути;

– як політичний концепт або політичний інструмент різних громадських і політичних рухів, партій, що сприяють політичній мобілізації мас, або з метою критики певних

напрямів політики уряду, наприклад, у галузі засобів масової інформації, або з метою боротьби з існуючим режимом [2].

Терміном «політичне» охоплюється вся публічна сфера, яка протиставляється приватним відносинам. Однак «політичне» не слід зводити до держави. Держава – це соціальна організація, що володіє вищою владою над людьми і має на меті вирішення спільних проблем щодо забезпечення порядку. У центрі політичного знаходяться держава, влада і владні відносини. При цьому громадянське суспільство і держава взаємодіють між собою. Нарешті, має місце низка інститутів і відносин, які одночасно належать до сфери і держави, і громадянського суспільства. Ці інститути є сполучними ланками між державою і громадянським суспільством. Якраз від структур та інститутів, які знаходяться на кордоні двох утворень, у вирішальній мірі залежить стабільне функціонування як громадянського суспільства, так і держави, їхня життєздатність і динаміка розвитку. Відповідно, громадянське суспільство формується за межами політичної системи, але охоплює і її, оскільки вона – складова частина суспільства і утворюється самими громадянами в силу історично сформованих традицій і культури. Громадянське суспільство є тією базою, з якої і народжується демократична політична система. «Офіційним виявом» громадянського суспільства виступає політичне суспільство. Провідну роль у політичному суспільстві відіграють інститути та установи політичної влади. На першому місці серед них стоїть держава, тому що саме вона претендує на офіційне вираження позицій громадянського суспільства. Пояснюється це передусім тим, що держава об'єднує всіх людей, які проживають на її території. Саме держава виступає як така форма, коли індивіди, які складають основу суспільства, виражають себе як колективне ціле [3, с. 73].

Таким чином, громадянське суспільство виступає в ролі демократичного компенсаторного механізму, який покликаний перерозподіляти владу держави, а політичне суспільство використовує свої владні повноваження для запобігання деструктивних проявів як з боку громадянського суспільства, так і з боку держави.

З того часу, як виникла держава, громадянське і політичне суспільства не тільки співіснують, але й взаємодіють між собою. На характер цієї взаємодії впливають багато факторів. Насамперед це ступінь цивілізованості і громадянського, і політичного суспільства. Цивілізованість громадянського суспільства означає його економічну, соціальну та духовну організованість і впорядкованість, а також готовність до самоврядування. У цьому сенсі цивілізовано-громадянське суспільство як організовано-кероване суспільство протиставляється природньому суспільству як стихійно-некерованому. У свою чергу цивілізованість політичного суспільства передбачає його здатність до раціонального регламентування спільних відносин за допомогою держави. Інакше кажучи, цивілізованим може вважатися таке політичне суспільство, яке не протистоїть громадянському суспільству, не пригнічує його, а, навпаки, створює найбільш сприятливі державно-правові умови для його функціонування.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. дискурс громадянського суспільства зосереджується навколо таких питань, як: виникнення феномена громадянського суспільства; місце громадянського суспільства в сучасному світі; взаємодія політичного та громадянського суспільств. Теоретичні й практичні аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства розглядалися такими вітчизняними науковцями, як К. Вінцукевич, О. Дергачов, Г. Зеленько, О. Кіндратець, І. Кресіна, Ф. Рудич. Проблема громадянського суспільства аналізувалася в працях класиків даного напрямку Т. Гобса, Дж. Локка. У ХVІІІ ст. вагомий внесок у розвиток теорії громадянського суспільства зробили Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдт, Д. Віко. Дослідження питання виникнення феномена та його місця в сучасному світі привертає увагу таких дослідників громадянського суспільства, як

Е. Арато, Ю. Габермаса, Дж. Коен, С. Зассен, Р. Патнема, Н. Розенблюм. Питанню взаємодії громадянського та політичного суспільств присвячені роботи А. Грамші, М. Гурицької, О.В. Макаріна, О.І. Стребкова, О.І. Демидова, А.О. Федосєєва тощо.

На характер взаємодії громадянського і політичного суспільства безсумнівний вплив також здійснюють особливості культурно-історичного розвитку конкретних країн. На думку А. Грамші, існує, наприклад, велика різниця в цьому відношенні між країнами Сходу і Заходу. Якщо формування громадянського і політичного суспільства в країнах Сходу відбувалося на основі азіатського способу виробництва, що породжував централізм і деспотію, то на Заході воно протікало в руслі традиційної наступності з античним полісом, з якого більшість цих товариств історично виросло. Ось чому «на Сході, – писав А. Грамші, – держава була всім, громадянське суспільство перебувало в первинному, аморфному стані. На Заході між державою і громадянським суспільством були впорядковані відносини, і якщо держава починала хитатися, одразу ж виступала назовні міцна структура громадянського суспільства» [4, с. 74].

Політичне і громадянське суспільство в межах демократичного устрою функціонують у діалозі та партнерстві, сприяють підвищенню ефективності взаємодії. Без розвинутого громадянського суспільства, зокрема без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, свободи об'єднань, участі громадян в управлінні державними справами, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії участі, що у поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є запорукою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку.

Взаємодія громадянського і політичного суспільства складається з двох взаємно відповідальних впливів: політичного суспільства на громадянське й громадянського суспільства на політичне. Демократична влада може лише координувати, але не визначати діяльність громадянського суспільства. Тому різні елементи громадянського суспільства мають домагатися такого політико-правового статусу, який не допускав би їх підпорядкування державним органам і водночас не суперечив би праву останніх на владу та на роль гаранта миру й арбітра основних інтересів [5, с. 17]. Очевидно, що рівень демократичних процесів залежить від ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства, а не від їх визнання/невизнання чи підтримки/ігнорування органами влади та готовності політичного суспільства до взаємодії.

Підписання Україною у 2014 році Угоди про асоціацію з Європейським союзом значною мірою стимулювало підвищення комунікації та взаємодії політичного та громадянського суспільства.

Взаємодія органів влади та громадськості актуальна і в контексті реформи державного управління, реалізації в Україні ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» та є необхідною для пришвидшення реформ, соціально-економічного розвитку регіонів, захисту та утвердження прав і свобод громадян. У 2016 р. Указом Президента України затверджена «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки» [6], яка передбачає забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення та стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України.

У 2018 р. широкому загалу презентована Дорожня карта Євросоюзу для взаємодії з громадянським суспільством в Україні на 2018–2020 роки, яка визначає чотири пріоритетні напрями:

1) Сприятливе середовище: правове й нормативне середовище (права та свободи, організації, що працюють на локальному рівні, залучення волонтерів) і фінансове

середовище (державне фінансування, соціальні послуги, соціальне підприємництво, внески/пожертвування, фінансові правила та фінансові стимули).

2) Участь організацій громадянського суспільства: зміна відносин організацій громадянського суспільства (інклюзивність, діалог), програмний цикл ЄС (консультації, галузева раціоналізація), міжнародні процеси (міжнародна співпраця, репрезентативність).

3) Спроможність громадського сектору: ефективність організацій громадянського суспільства (політики на доказовій базі, стратегічне планування, мережування та побудова коаліцій), фінансова стійкість (стратегія фандрейзингу, різноманітна база фінансування) і компетентність, прозорість та підзвітність (внутрішні структури управління, внутрішня оцінка, фінансова прозорість, комунікації з громадськістю).

4) Підтримка ЄС: інновації заради соціальних змін (інформаційні та комунікаційні технології для підвищення впливу, громадянська освіта, інформаційні та комунікаційні технології для соціальних рішень, мобілізація громадян), регіональна співпраця (охоплення дій організацій громадянського суспільства, співпраця між більш і менш розвиненими територіями) та тематичне/галузеве мережування (посилення тематичних мереж, створення мереж, що спеціалізуються в певній галузі) [7].

Таким чином, питання налагодження взаємодії політичного та громадянського суспільства в Україні перебуває під «пильним оком» органів влади, інституцій ЄС та українських громадських організацій.

Ефективна взаємодія з громадськістю є фундаментом для побудови прозорої системи децентралізованого державного управління згідно зі Стратегією сталого розвитку «Україна-2020». Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністру України № 333-р від 2014 року, передбачає «максимальне залучення населення до прийняття управлінських рішень з питань місцевого значення» та «запровадження ефективних механізмів участі громадськості у виробленні органами місцевого самоврядування важливих управлінських рішень» [8, с. 4].

У 2015 р. у відповідності до ст. 469 і 470 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС створена Платформа громадянського суспільства Україна – ЄС (ПГС). Платформа є одним із чотирьох органів Асоціації, поряд із Радою асоціації, Комітетом асоціації та Парламентським комітетом асоціації. І якщо перші представляють уряд та парламент, то ПГС створена з метою забезпечення належної ролі громадськості у процесі виконання Угоди про асоціацію.

ПГС може надавати рекомендації Раді асоціації. Комітет асоціації та Парламентський комітет асоціації повинні здійснювати регулярні контакти з представниками Платформи громадянського суспільства з метою отримання їхньої думки щодо досягнення цілей Угоди [9].

До складу української сторони ПГС входить майже 300 організацій громадянського суспільства України, які здійснюють аналітичний супровід виконання положень Угоди в таких сферах, як політичний діалог, зовнішня і безпекова політика; свобода, юстиція, права людини; економічна співпраця, зона вільної торгівлі, транскордонне співробітництво; зайнятість, соціальна політика, рівні можливості та здоров'я; енергетика, транспорт, довкілля та зміна клімату; наука і технології, інформаційне суспільство, освіта, навчання та молодь, культура і спорт.

Членськими організаціями ПГС постійно публікуються звіти, аналітичні матеріали з тематики питань, що відносяться до положень Угоди про асоціацію, регулярно проводяться зустрічі з органами влади та європейськими інституціями з метою залучення організацій громадянського суспільства до процесу прийняття рішень як на національному, секторальному, так і регіональному рівнях.

Протягом 2017–2018 років експертами, громадськими активістами, аналітичними центрами було здійснено аналіз реалізації «Національної стратегії сприяння розвитку гро-

мадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки». У межах проведеної аналітичної роботи представники органів влади, громадянського, експертного середовища та міжнародних інституцій акцентують увагу, що в умовах децентралізації, яка сьогодні відбувається в Україні, насамперед необхідно акцентувати увагу на реалізації Національної стратегії на регіональному рівні.

Основними проблемами співпраці місцевої влади з громадськістю, у межах вказаного аналітичного дослідження, є:

- відсутність відкритості, публічності та прозорості діяльності Координаційних і Громадських Рад (головних діалогових майданчиків громадянського та політичного суспільств);
- відсутність діяльності на місцевому рівні, рівні ОТГ і сільських рад;
- проведення моніторингу без подальшої розробки плану дій та інструментів, за допомогою яких можна покращити стан громадянського суспільства, їх реалізації;
- відсутність єдиних критеріїв оцінки ефективності діяльності щодо реалізації Національної стратегії та розвитку громадянського суспільства загалом;
- низька обізнаність людей щодо їхніх можливостей, способів реалізації ідей та участі в управлінні державою та складанні бюджетів;
- відсутність системної діяльності [10].

Експерти проекту «Громадський супровід реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки» зазначають, що для покращення налагодження ефективної взаємодії громадянського та політичного суспільств в Україні необхідно: налагодити системність розроблення КМУ й обласних планів заходів з реалізації Національної стратегії та посилити зв'язок між ними; активізувати роботу Громадських та Координаційних рад, налагодити їх співпрацю; стимулювати громадськість до розвитку та навчання з актуальних питань та методів участі у житті як свого міста, так і всієї країни [10].

На нашу думку, вказаний перелік заходів варто доповнити рекомендаціями, розробленими в межах проекту «Громадянське суспільство задля розвитку демократії та прав людини»: розробити комунікаційну стратегію взаємодії органу влади з громадськістю; посилити використання соціальних мереж як каналу інформування та консультування з представниками громадськості; покращити прозорість формування консультативно-дорадчих органів, висвітлювати їхню діяльність та сприяти звітуванню перед громадами; запровадити щорічне публічне звітування органу влади про підсумки своєї роботи щодо залучення громадськості до прийняття рішень; систематично інформувати про наявні механізми залучення громадськості; створити новий департамент чи підрозділ, який займатиметься налагодженням та реалізацією взаємодії з громадськістю; або ж визначити посадову особу з відповідними функціями [8, с. 19].

Таким чином, в Україні існує досить сильне організоване громадянське суспільство, яке володіє достатнім експертним потенціалом для налагодження ефективної взаємодії з політичним суспільством. Органи влади України готові до взаємодії і співпраці з інститутами громадянського суспільства, що підтверджується реформами, які проводяться у сфері взаємодії влади та громадськості як у межах євроінтеграційних реформ, так і в межах процесу децентралізації.

Водночас перед українським суспільством сьогодні стоїть завдання подолати існуючі перешкоди на шляху ефективної співпраці. Варто враховувати, що побудова конструктивного діалогу між політичним та громадянським суспільством в Україні має орієнтуватися на європейські стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, зокрема: впровадження практики належного врядування, доброчесності, відкритості,

прозорості та підзвітності інститутів влади, створення умов для різноманіття суспільних інтересів і форм їх вираження (громадські ініціативи, суспільні рухи, асоціації, об'єднання).

Список використаної літератури

1. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 129–136.
2. Белов А.А., Елисеєв С.М. Политические процессы и институты в современной России. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2006.
3. Ващенко А. Громадянське суспільство та публічна сфера: контури теоретичного огляду. *Європейський політико-правовий дискурс*. 2018. Том 5. Вип. 5. С. 72–79.
4. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая. Москва : Издательство политической литературы, 1991. 560 с.
5. Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ України, 2001. 248 с.
6. «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 - 2020 роки». URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
7. Пріоритети підтримки ЄС громадянського суспільства на 2018–2020 роки. *Європейський простір*. URL: <https://euprostir.org.ua/stories/136123>
8. Збірник звітів за результатами оцінки діяльності органів виконавчої влади за напрямком «взаємодія з громадськістю»: Збірка / упоряд.: Любов Паливода. Київ : БФ «Творчий центр ТЦК» Б., 2018. 72 с.
9. Офіційний сайт Української сторони Платформи громадянського суспільства Україна–ЄС. URL: <https://eu-ua-csp.org.ua/what-is-eu-ua-csp/>
10. Реалізація Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016-2020 р. *Ресурсний центр «Гурт»*. URL: <https://gurt.org.ua/news/informator/46495/>
11. Месюк М.П. Взаємодія інститутів влади та громадянського суспільства в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 8. С. 87–93. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2018/20.pdf

PECULIARITIES OF CIVIL SOCIETY AND POLITICAL SOCIETY INTERACTION IN MODERN UKRAINE

Anastasiia Vashchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Philosophy, politology department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article examines the peculiarities of the interaction of civil and political societies in modern Ukraine. It is noted that Ukraine has a rather strong organized civil society, which has sufficient expertise to establish effective interaction with political society. The Ukrainian authorities are ready for interaction and cooperation with civil society institutions, what is confirmed by ongoing reforms in Ukraine. At the same time, today's Ukrainian society still faces the challenge of overcoming the existing obstacles to effective cooperation.

Key words: civil society, political society, state, democracy, social activity.

УДК 330.1: 32

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПОВЕДІНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ Р. ТАЛЕРА

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

У статті розглянуто особливості концептуалізації справедливості у теорії поведінкової економіки Р. Талера. Досліджено особливості впливу на її формування через стадні почуття, повторення за іншими, ефект прожектора та праймінг. Розкрито дві основні форми соціального впливу та проблему «плюралістичного незнання». Виділено три типи соціального впливу. Розкрито особливості гри «Диктатор» і гри «Відплата».

Ключові слова: поведінкова економіка, соціальний вплив, справедливість, політика, праймінг.

Одним із ключових питань економічної теорії та всіх соціальних наук є природа людської поведінки у контексті інтересів людини. Простіше кажучи, на що ми орієнтуємося, плануючи своє життя? Що для нас є визначальним у думках про суспільство та державу загалом? Всі ці питання постійно ставляться у політичній теорії: від античності до тезиса Т. Гоббса про людину, що людині вовк, від І. Канта та категоричного імперативу до сучасних тенденцій у політичній філософії.

Для економічної теорії пошук таких основ виглядає достатньо дивно, абстрактно. Точніше, виглядав. Одним із досягнень, за яке Р. Талер отримав Нобелівську премію 2017 р. у економіці, було якраз досягнення у цій сфері: «Робота Талера була важливою для встановлення справедливості як основної теми дослідження в економіці <...> Талер надав емпіричні докази того, що справедливість є важливою у споживчих рішеннях» [1, с. 18].

Варто розпочати з того, що Р. Талер виходить із трьох важливих властивостей справедливості, що формуються внаслідок взаємодії між людьми: «По-перше, деякі люди поводитимуться справедливо щодо інших, навіть у анонімних ситуаціях без репутаційних проблем; по-друге, деякі люди готові відмовитися від ресурсів, щоб покарати осіб, які поводитися з ними несправедливо; по-третє, деякі особи готові відмовитися від ресурсів, щоб покарати несправедливу поведінку і порушення норм, навіть якщо несправедлива поведінка була спрямована на когось іншого» [1, с. 18].

Чому так відбувається? Варто розпочати з важливості стадного почуття.

Чи є у вашій пам'яті приклади буллінгу шкільних часів? Чи доводилося вам курити у школі чи в університеті, аби не виділятися з натовпу? Як часто ви будували свою ідентичність таким чином, щоб знайти друзів чи просто співрозмовників? На перший погляд, це достатньо абстрактні запитання.

«Екони (і деякі економісти, як відомо) досить-таки відлюдькуваті. Вони спілкуються, тільки коли можуть отримати вигоду, підтримують репутацію або сподіваються отримати корисну інформацію. Екони зовсім не стежать за модою. Довжина їх одягу змінюється виключно з практичних міркувань. Краватки, якщо вони взагалі є в світі еконів, не стають ширшими або вужчими просто тому, що цього вимагає стиль» [2, с. 56]. У реальному житті все якраз навпаки – зовнішність має значення. Навіть коли людина формально не приділяє їй особливої уваги, це теж зазвичай маніфестаційний жест, спрямований

підкреслити неважливість цих аспектів самопрезентації для конкретної людини. Зрештою, як показує досвід спілкування з людьми, для кожного нонконформіста із рожевими волоссями знайдеться чудовий друг-нонконформіст із синім волоссям. «З іншого боку, гумани часто підштовхують один одного до рішення. Іноді масштабні зміни в суспільстві, рівною мірою в економічній і політичній сферах, починаються з незначного соціального підштовхування» [2, с. 56]. Лише окремі прецеденти здатні впроваджувати зміну поведінки із відривом від дійсних соціальних практик, зокрема як це може відбуватися у періоди революцій чи дисидентського руху. Особливість тут у тому, що коли ці прецеденти стають моделями реально відтворюваної соціальної поведінки, лише тоді вся політична, соціальна, економічна системи можуть відчувати реальність змін – революція справді відбудеться, дисидент виявить себе у публічній творчості, а неформальні інституції негативного гатунку перестануть сприйматися як щось прийнятне.

Зрештою, вважає Р. Талер, «коли ви бачите на екрані людей, що сміються, то з великою ймовірністю теж посміхнетеся (не важливо, веселий фільм чи ні). Позіхання також заразливе. Згідно з поширеною думкою, якщо двоє живуть разом досить довго, то стають схожими один на одного. І в цій народній мудрості є зерно істини. Подібність виникає почасти через один режим харчування – дієти і харчові звички» [2, с. 57].

Чому соціальний вплив важливо розглядати? По-перше, тому що ми схильні вчитися та рівнятися на інших. Зазвичай це добре – така форма соціалізації робить нас кращими. Але у процесі навчання ми схильні перебирати і стереотипи, і помилки, характерні для інших людей. По-друге, зазвичай підштовхування нас до реальних змін у своїй поведінці можливе через суспільний вплив, причому неважливо, до чого нас підштовхують і хто.

Існують дві основні форми соціального впливу. «Для першої важлива інформація. Більшість думає або робить щось певним чином. Їх дії і думки дають нам приклад того, як краще міркувати або діяти. Друга має на увазі тиск із боку оточення. Якщо вас турбує думка інших (хоча навряд чи вони звертають увагу на ваші дії), то краще не виділятися з натовпу або навіть підігравати йому, щоб не викликати гнів» [2, с. 57]. Їх об'єднує фреймінг реальності, її спрощення, надання нам підказки, як краще думати та діяти так, аби не виділятися, а підкреслювати свою ідентичність, унікальність. А це найприємніша та найбезпечніша форма самопрезентації для всіх – від школяра до політика. Усім потрібна любов, підтримка, увага. Відповідно Р. Талер виділяє кілька форм вияву цього стадного почуття.

Наступне, на що варто звернути увагу, – це повторення за іншими. Тут є показовими експерименти із соціальної психології, зокрема Стенлі Мілгрема.

Зазвичай кожен із нас вважає себе людиною з незалежним мисленням, котра говорить відповідно до своїх відчуттів і сприйняття реальності та здатна не піддаватися поведінці інших. Проте такий теоретичний хід можливий лише у випадку екона чи раціонала – агента традиційних економічних моделей. «Інша справа, якщо ви належите до гуманів і дійсно берете участь у подібному експерименті. Тоді легко буде взяти приклад з інших і повторити їх відповідь, ігноруючи дані органів чуттів» [2, с. 59].

Чому ж ми схильні не вірити власним органам чуттів і піддаватися повторенню за іншими? Р. Талер виділяє тут дві причини. «Перша: інформація, яку дають відповіді інших. Друга причина: тиск оточуючих і небажання викликати їх осуд» [2, с. 59]. Зрештою, не треба бути нейропсихологом, аби погодитися з тим, що, коли група дає іншу відповідь, протилежну до нашої особисто, ми схильні сумніватися у власних органах чуттів. Конформізм властивий всім нам у всіх сферах суспільної публічності.

Тут ключовий момент саме публічність – безліч досліджень показує, що рівень конформізму буде нижчий за умов анонімності: «Люди легше піддаються впливу інших, якщо

знають, що іншим будуть відомі їхні відповіді» [2, с. 59]. Якщо наша позиція не афішується, утриматися від впливу оточення набагато простіше.

Стійкість таких явищ легко ілюструється на специфіці неформальних інституцій, особливо традицій. Стійкість деяких традицій, навіть якщо вони впливають деструктивно на характер функціонування суспільства чи політичної системи загалом, ґрунтується на мовчазній згоді більшості, її інертності, небажанні щось змінювати.

До прикладу, введення електронних декларацій майже автоматично, за мовчазною згодою, породило явище «нульового декларування» – оскільки більшість держслужбовців задекларували величезні кошти, які не лежать на рахунках у банку, а фактично зашиті у матрасах, то довести будь-яку розтрату чи життя не на рівні заробітної плати буде практично неможливо, оскільки наявність цих коштів, формально задекларованих, покриє всі потенційні витрати у майбутньому. Ймовірно, це незаконно, ймовірно, це обман, але коли всі це розуміють і приймають, така практика стає загальною, а отже, і прийнятною, нехай і безвідповідальною чи аморальною.

Ключовим моментом для потенційних змін таких практик буде їх суспільне неприйняття.

Ще одна важлива проблема – «плюралістичне незнання», тобто незнання, часткове або повне, того, що думають інші. Ми дотримуємося звичаїв або традицій не тому, що вони нам подобаються або здаються виправданими, а оскільки їх розділяє більшість. Безліч неписаних законів продовжує існувати саме з цієї причини. Невеликий струс або підштовхування може їх витіснити» [2, с. 61]. Р. Талер це ілюструє на прикладі комуністичного режиму – він вважає, що його стійкість була зумовлена тим, що багато людей просто не знали, наскільки діючий уряд не підтримується іншими, і це незнання гарантувало стійкість режиму. Це, звісно, логічний тезис, зважаючи на те, що тоталітарні режими функціонують завдяки терору стосовно довільно обраних соціальних груп і системи доносів, роботи таємної поліції – за таких умов кожен перебуває у потенційній загрозі, тому і цікавитися тенденціями опозиційності не може.

Як приклад можна згадати дослідження С. Аша: «У схожому дослідженні пропонувалося розглянути твердження: «Свобода слова швидше привілей, ніж право, і може бути обмежена в інтересах суспільства». У приватному порядку з ним погодилися тільки 19% контрольної групи. Але, зіштовхнувшись із загальною думкою всього 4 чоловік, це висловлювання підтримали вже 58%. Проводячи експеримент, Аш прагнув зрозуміти, як був можливий нацистський режим. Вчений вважав, що «конформність невідступно підштовхує людей до немислимого» [2, с. 61].

Наступне, що ми розглянемо, це ефект прожектора.

Суть цього ефекту полягає в тому, що ми схильні приділяти багато часу зовнішності, перейматися стосовно того, «як нас сприймають, як на нас дивляться», через переконання у тому, що ми завжди перебуваємо у центрі уваги. «Якщо ви одягнете костюм на захід, куди інші прийшли в повсякденному одязі, то вирішите, що навколо всі сміються і дивуються вашій дивакуватості. Заспокойтеся: оточуючі звертають на нас менше уваги, ніж нам здається» [2, с. 62]. Можна додати, що бувають і зворотні ситуації – коли така манера дрес-коду може нам видаватися як виняткова провокація, вияв нонконформізму, хоча всім до цього буде байдуже. Сам термін «ефект прожектора» запровадив Тамас Гілович із колегами у своїх дослідженнях.

«Отже, люди звертають на вас менше уваги, ніж вам здається. Якщо на сорочці пляма, не варто хвилюватися, швидше за все, її не помітять. Але ми вважаємо, що перебуваємо в центрі уваги оточуючих, і намагаємося відповідати їх передбачуваним очікуванням»

[2, с. 63]. До прикладу, всі страхи публічного виступу ґрунтуються саме на цьому: більшість досліджень, присвячених такій тематиці, показують, що відповідь на запитання «Що вас лякає у публічних виступах?» буде приблизно однаковою. Зазвичай це будуть причини, пов'язані зі сприйняттям аудиторії (наявність в аудиторії знайомих, незнайомих, неприємних людей, занадто велика кількість людей, некоректна реакція, упереджене, недоброзичливе ставлення зали), висока значущість події для оратора (іспит, конкурс, співбесіда), несподіванка виступу, додаткові питання, навіть якщо ти підготовлений, емоційний і фізичний стан на момент виступу (погане самопочуття, тривожність, паніка, думки про провал, невдачі), причини, пов'язані з підготовкою або з особливостями особистості (невпевненість у собі, сором'язливість, незібраність, неорганізованість, байдужість). Що спільного у всіх цих відповідей? Ми починаємо боятися, коли втрачаємо контроль над собою та ситуацією.

Тут можна помітити лише одну відмінність. У повсякденній взаємодії, коли ми перебуваємо у соціальних взаємодіях, так воно і є. Трохи інша специфіка соціальної взаємодії, коли ми опиняємося у центрі публічної уваги, скажімо, виступаємо з промовою у ролі спікера. Навіть у такій ситуації ефект прожектора працює, але трохи специфічно – нас не моніторять протягом всього виступу, не сканують всеціло. Зазвичай кількасекундне спостереження просто типізує нас у очах потенційної аудиторії до певних категорій за певними ознаками, зводячи до кількох прикметників наш образ загалом – модний / не модний, розумний / дурний, круто / нецікаво – у контексті всього виступу. Звісно, це двоє явище, що може розслабити або ж додатково напружити. Але це вже предмет зовсім іншого дослідження.

Ще один важливий момент, який потрібно пам'ятати, аналізуючи можливість впливу на нашу поведінку з боку оточення, – це праймінг. Зазвичай більшість інформації про нашу поведінку отримується за рахунок опитувань: нас запитують про наші схильності, які потім систематизують. Ті, хто складає опитування, хочуть класифікувати види поведінки, а не вплинути на неї. Однак соціологи відкрили несподіваний факт: «Вимірюючи наміри людей, можна вплинути на їх вчинки. Ефект простих вимірювань проявляється в тому, що, якщо ставити людям питання про їх наміри, вони з більшою ймовірністю діятимуть відповідно до своїх відповідей. Підтвердження було отримано за найрізноманітніших умов» [2, с. 70]. Це і є праймінг. Якщо ви хочете простимулювати активність виборців на виборах, то очевидним способом буде підкреслити вигоду від приходу на дільницю – виявляється, «якщо за день до виборів запитати людей, чи збираються вони голосувати, можна підвищити явку на 25%!» [2, с. 70]. Продовжуючи приклад із виборами, можна уточнити у виборця політичну силу, яку він планує підтримати, чи наголосити на якійсь конкретній, вказуючи на потенційну симпатію, що може сприяти підтримці політичних сил.

Підсумовуючи, можна виділити три типи соціального впливу – інформацію, тиск із боку середовища, колективу, а також праймінг. Ці типи соціального впливу можна використовувати для підштовхування.

Відповідно, що таке «справедливість» в економіці? Справедливість як поняття у соціальних науках широко досліджуване. Зокрема, у політичній науці є безліч досліджень – і теоретико-методологічних, і доктринальних, – присвячених йому. Проте єдиного його тлумачення, природно, немає і не може бути.

Питання, від якого відштовхується Р. Талер зі співавторами, звучить приблизно так: «Що робить економічну трансакцію «справедливою» в очах споживача?».

Для його з'ясування було проведено дослідження, в ході якого людям було поставлено ряд запитань: «У магазині побутових товарів продаються лопати для снігу по 15 дола-

рів. Вранці після сильного снігопаду магазин піднімає ціну на ці лопати до 20 доларів. Оцініть це підвищення: цілком справедливе, прийнятне, не зовсім справедливе, дуже несправедливе. Ми вирішили спростити кодування відповідей, об'єднавши дві перші відповіді та назвавши їх «прийнятно», а інші дві відповіді – «несправедливо». Ось які відповіді ми отримали на це питання (на кожне питання відповідали близько 100 респондентів): задовільно – 18%, несправедливо – 82%)» [3].

Можливо, виникне запитання: хто ж так чинитиме вранці після снігопаду? Насправді це те, що має відбутися відповідно до економічної теорії. Попит породжує пропозицію. Ціну регулює ринок.

Цікаво тут також процитувати альтернативне опитування, проведене Р. Талером у бізнес-школі, де навчають раціональності: «Коли я запитав про справедливість підвищення ціни на лопати для снігу своїх студентів, їх відповіді відповідали стандартній економічній теорії: задовільно – 76%, несправедливо – 24%» [3].

І це зрозуміло – студенти виходили з логіки, яким чином мав би функціонувати ринок, натомість звичайні опитувані міркували як споживачі. Відповідно це також проблема навчання як такого – коли ми часто вивчаємо, що мало б бути, не розуміючи логіки того, що відбувається насправді.

Р. Талер зі співавторами провів ще ряд схожих експериментів, принципова логіка яких тотожна процитованому. Спільна для них усіх закономірність полягає у такому: «В багатьох ситуаціях суб'єктивна справедливість будь-якої дії залежить не тільки від того, хто допомагає або шкодить, але також і від того, як сформульована проблема» [3]. Саме формулювання проблеми початково наштовхує нас на її сприйняття і на формування критичної позиції.

Другий висновок, який робить Р. Талер, полягає у «зв'язку сприйняття справедливості з ефектом ендаументу. І покупці, і продавці відчують, що вони мають право розраховувати на певні умови ведення торгівлі, до яких вони звикли, тому будь-яке відхилення від цих умов розглядають як збиток» [3]. Власне, це і є один із ключових вимірів справедливості – нам байдужий по суті ринок чи, швидше, він для нас другорядний – первинним завжди буде наш особистий ендаумент.

Правильність цих висновків можна проілюструвати знову ж таки на прикладі ведення державної політики, зокрема у часи економічної рецесії. Зниження зарплати ніколи не сприйматиметься позитивно працівниками, проте у часи рецесії її зниження буде ще більшою похибкою – саме тому дуже часто уряди, навпаки, нехтують ризиками інфляції, адже вона поправить коливання гарантованих виплат, натомість воліють не скорочувати зарплати, іноді навіть трішки їх піднімати. Це гарантує мовчазне сприйняття державної політики загалом у складний прецесійний період економічного функціонування. Тобто «за допомогою інфляції можна зменшити «реальну» заробітну плату (тобто скориговану з урахуванням інфляції), що дозволить уникнути повторного обурення робітників» [3]. Імідж справедливої кампанії, уряду, держави – це те, що цінніше за кілька відсотків потенційної інфляції.

Але найвідомішим обґрунтуванням ідей справедливості у поведінковій економіці Р. Талера вважається розробка гри «Диктатор». Гра «Диктатор» відбувається на першій стадії експерименту таким чином: «Ми пропонували студентам у навчальній аудиторії зробити вибір у такій ситуації: «У вас є можливість розділити 20 доларів між собою та іншим студентом, що перебуває в цьому класі. Ви не знаєте, хто він. У вас є два варіанти: ви можете залишити собі 18 доларів і віддати 2 долари або розділити гроші порівну так, що кожному дістанеться по 10 доларів». Хоча в цій грі брали участь усі, ми зробили застереження,

що оплату за участь отримають тільки кілька людей, вибрані випадковим чином. Оскільки другий гравець змушений був брати запропоноване, гра отримала назву «Диктатор» [3].

На другому етапі проводилася гра, що отримала назву «Відплата». «Для того, щоб її провести, ми йшли в іншу аудиторію і розповідали студентам про суть гри в «Диктатора». Після цього ми пропонували їм зробити вибір у такій ситуації: «Ви стали напарником двох студентів, які грали в гру «Диктатор», але не потрапили в число тих, кому заплатили за участь. Один зі студентів, Е, розділив гроші порівну, а інший, Ю, розділив не порівну. Він взяв собі 18 доларів, а напарнику віддав 2 долари. У вас є вибір: з ким вирозділите 12 доларів порівну: з Е або з Ю?» [3].

Ця гра мала б показати, що для нас є пріоритетним: покарати того, хто вчинив несправедливо, «несправедливо», чи отримати фінансову вигоду від мовчазної згоди, навіть змови з тим, хто повівся непорядно.

Дослідники були здивовані отриманими результатами. Зокрема, у грі «Диктатор» учасники повелися дуже порядно: «Майже три чверті учасників (74%) поділили гроші порівну. Результати гри «Відплата», які нас цікавили ще більше, виявилися навіть більш вражаючими. Цілий 81% учасників виявили бажання розділити 10 доларів із тим, хто вчинив справедливо, ніж ділити 12 доларів із тим, хто вчинив «несправедливо» [3].

Ключовий висновок з ігор – підтвердження того, що людям не подобається несправедливість, навіть якщо їх особисто вона не зачепила. Люди готові йти на певні фінансові втрати для того, аби несправедливість була покарана.

Інший момент, який не впливає із досліджуваної ситуації, – це наявність моральних орієнтирів як основа такої поведінки. Загалом про це говорити не можна, хоча б тому, що така поведінка може бути прикладом прецеденту як гарантування своєї безпеки на майбутнє, без жодних моральних підтекстів. Це питання складне і потребує додаткових досліджень.

Всі ці експерименти показують важливість на перший погляд абстрактного поняття справедливості для нас через ефект ендаументу та боязнь втрат, а також через бажання убезпечити себе від потенційних втрат. Прозорі та зрозумілі «правила гри» є найкращим гарантом справедливості, особливо якщо вони імплементовані у повсякденні, неформальні соціально-політичні практики, на рівні політичних інституцій.

Список використаної літератури

1. Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel Richard H. Thaler: Integrating economics with psychology / The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel. 2017. URL: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2017/advanced-economicsciences2017.pdf.
2. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье / пер. с англ. Е. Петровой ; науч. ред. С. Щербаков. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 240 с.
3. Талер Р. Новая поведенческая экономика. Почему люди нарушают правила традиционной экономики и как на этом заработать. Эксмо, 2017. 368 с. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22960394.

IDEA OF THE FAIRNESS IN R.H. THALER'S BEHAVIORAL ECONOMICS

Andrii Garbadin

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory
and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the features of conceptualization of fairness in R.H. Thaler's behavioral economics. The peculiarities of influence on its formation through the flock sensations, repetition by other, the effect of the searchlight and priming are investigated. Two main forms of social influence and the problem of "pluralistic ignorance" are revealed. There are three types of social impact. The features of the game "Dictator" and the game "Payback" are revealed.

Key words: behavioral economics, social influence, fairness, politics, priming.

УДК 321.01:35.071]:141(38)(092)

ПОЛІТИКА ЯК МИСТЕЦТВО УПРАВЛІННЯ ЛЮДЬМИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПЛАТОНА Й АРИСТОТЕЛЯ

Михайло Ковальчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено філософсько-політологічний аналіз трактування політики в концепціях античних мислителів Платона й Аристотеля. Політика трактується як мистецтво управління державою, метою якого є досягнення загального блага для кожного громадянина держави. У контексті філософії політики досліджено методологічний характер концепцій філософів політики як мистецтва, що зумовило таке розуміння цього соціального феномену в подальшій історії політичних вчень. Розуміння держави як спільноти громадян, яка утворилася внаслідок об'єднання заради спільного досягнення блага, детермінується положенням законів і типом політичного режиму. Новизна статті полягає у розгляді вихідних політичних ідей Платона й Аристотеля, їх синтезу та порівняння у контексті чинників формування сучасного розуміння предмету політології.

Ключові слова: політика, мистецтво, закон, політик, держава, суспільство, політичний режим, законодавець.

Постановка проблеми. У сучасному політологічному дискурсі ніколи не втрачала актуальності проблема усталеного розуміння феномену політики як чогось достовірно опрацьованого та з'ясованого. Із самого початку виникнення перших найпростіших соціальних об'єднань виник певний тип діяльності учасників цього типу суспільства, який забезпечував умови та межі відбуття усіх інтерперсональних зв'язків, здійснюючи їх регламентацію й упорядкування задля створення сприятливих умов для збереження цієї спільноти чи то держави. Цей тип діяльності не втрачав свого ключового значення у суспільному житті людини від власне свого виникнення і вважається чи не основоположним складником соціального життя індивіда.

Попри свою довгу історію, політика неодноразово піддавалася філософському та політологічному аналізу, що призводило до зміни самого розуміння цього феномену. Із відокремленням власного предмету та встановленням методологічних засад постала наука політологія, завданням якої є власне пояснення та передбачення проявів політичного у повсякденному житті індивіда, суспільства та держави загалом. Але до моменту самого виникнення політології існувала низка традицій розуміння та трактування політики, що у свою чергу формувало чинники визначення предмету та завдань політики. Однією з фундаментальних концепцій розуміння політики є філософсько-політичні концепції Платона й Аристотеля, які на століття сформували засади формування та здійснення розуміння політики, держави, права та законів у подальших політологічних концепціях і традиціях.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням феномену політики, в розумінні цього явища як мистецтва в історії політології, займалися такі давньогрецькі мислителі, як Аристотель і Платон. Завдяки таким діалогічним творам Платона, як «Держава», «Політик» і «Закони» сьогодні нам доступне розуміння греками проблеми здійснення державно-упорядкування, аналіз сучасних філософу державних устроїв, а також концепція «іде-

альної держави». У контексті процесу державотворення та функціонування, власне, самої держави безцінним є твір Аристотеля «Політика», яка є квінтесенцією політичних поглядів мислителя та одним із найфундаментальніших і найгрунтовніших творів для історії політичної думки Європи. Також слід відзначити беззаперечний вплив думок цих античних мислителів на політичний дискурс наступних епох, адже саме їх твори стали основоположними для процесу державотворення в епоху Середньовіччя. У контексті нового політологічного дискурсу проблематикою політичних ідей Аристотеля й Платона займалися: К.Р. Поппер, А.І. Доватур, Д.І. Луковська, В.К. Колбеч та ін.

Попри свою ґрунтовну опрацьованість, ця проблематика потребує подальшого доопрацювання в контексті формування сучасного політологічного розуміння держави, суспільства та державних законів із погляду досвіду Стародавньої Греції й античних філософів, які здійснили фундаментальний теоретичний розгляд усіх згаданих вище питань і проблем. Це доопрацювання необхідне саме як систематизація й окреслення основних соціально-політичних чинників розуміння та трактування політики як мистецтва управління державою, а також для простеження послідовних трансформацій у визначенні предмету політології, яке здійснювалося під безпосереднім впливом думок філософів Античної Греції, а власне Платона й Аристотеля.

Метою статті є філософсько-політологічний аналіз феномену політики у філософських концепціях представників античної філософії – Платона й Аристотеля, дослідження типу політичної системи та специфіки законодавчого процесу як визначальних факторів формування та розвитку розуміння політики як мистецтва, а також конструктивних змін у межах самої держави з подальшим забезпеченням її продуктивного існування.

Виклад основного матеріалу.

Вступ. Поняття «політика» вперше було застосоване в розумінні власне діяльності самоуправління в античному полісі. Варто зауважити, що виникнення політики як соціального явища було зумовлено об'єднанням індивідів у спільноти, а спільнот – у складніші та більші за чисельністю об'єднання, які у своєму розвитку досягали рівня держави. Це об'єднання й ускладнення його структурних елементів призвело до виникнення такого типу соціальної діяльності, завданням якої було упорядкування та регламентація усіх інтеракційних взаємодій у межах комплексу соціальних інститутів. Зі збільшенням масштабів впливу та наслідків ця діяльність стала об'єктом розгляду окремої науки політології, яка відокремила своє власне предметне поле у сфері політичного та поставила за мету пояснювати та передбачувати прояви політичної дійсності.

Виникнення політики як феномену соціального життя відбулося з початком об'єднань індивідів у найпростіші громади, що відбувалося ще задовго до виникнення держав. Але, попри це зауваження, ми не можемо стверджувати про наявність певних теоретичних і методологічних розглядів політики, що визначали її зміст і межі її функціонально-діяльнісного поля. Такий методологічний філософсько-політичний аналіз було здійснено в Античній Греції, зокрема Платоном та Аристотелем. Звичайно, некоректно вважати, що саме ці два мислителі першими розглянули політику на теоретичному рівні та здійснили першу спробу визначення її предмету, адже існує велика імовірність того, що були і попередні спроби методологічного аналізу, але через певні обставини вони не збереглися до нашого часу. Тому прийнято вважати історично першими та методологічно повними політичні концепції Платона й Аристотеля.

Із сучасним ускладненням і стрімкими проявами та змінами політичної реальності видається доцільним політологічний розгляд ідей античних мислителів крізь призму сучасного розуміння політології та її завдань, оскільки виникнення держави, класичних

типів державного устрою та врядування відбулося в Античній Греції. Таким чином, можна стверджувати про здійснення спроби створення політології, але не у нашому сучасному розумінні, а у сенсі мистецтва політики та, власне, філософії політики. Попри прогресивний розвиток нормативів управління державою, встановлення і розвиток державних устроїв, політологія не була сформована як цілісна система наукового знання і була обширним софійним типом знання, яке охоплювало всі сфери й аспекти суспільного та державного життя соціуму.

Власне у філософсько-політичному розгляді політики Аристотелем і Платоном бере свій початок трактування «політики» як мистецтва управління людьми, що визначило розуміння та завдання політики з несуттєвими уточненнями на наступні тисячоліття й епохи.

Мистецтво політики у трактуванні Аристотеля та Платона. Політика як феномен суспільного життя людини виникає разом із об'єднанням індивідів у спільноти заради спільного виживання та протистояння зовнішнім загрозам як для, власне, їх життя, так і для їх приватної власності. Таке об'єднання людей зумовило ускладнення нормативів взаємодії учасників спільноти усередині та поза межами цієї спільноти. Адже, як пише сам Аристотель: «Держава належить до того, що існує за природою, і що людина за своєю природою є істота політична, а той, хто в силу своєї природи, а не в наслідок випадкових обставин живе поза державою, – або недорозвинута в моральному сенсі істота, або надлюдина» [5, с. 378]. Таким чином, філософом стверджується, що за своєю сутністю людина намагається вступати у спільноти з іншими людьми заради власного самозбереження. Отже, держава є необхідним групуванням людей, яке детерміноване на здійснення самою внутрішньою сутністю людини. Та попри таке дещо метафізичне та психологічне розуміння виникнення держави слід ствердити, що створення держави є насамперед дією прагматичною, здатною полегшити та забезпечити безпеку життя її громадянам. Адже у трактуванні держави як Платона, так і Аристотеля саме громадяни є фундаторами держави та безпосередніми учасниками політичного процесу у її межах.

Як і в концепції Платона, так і у концепції Аристотеля завданням держави є розвиток душі та тіла громадян, забезпечення безпеки від внутрішніх і зовнішніх загроз, стеження за виконанням законів, а також впровадження законів у межах певної держави. Але здійснення політичної влади ніяким чином не повинне відбуватися під натиском або ж насиллям, оскільки діяльність державного діяча повинна бути спрямована не на досягнення блага однією частиною суспільства, причиняючи незручності та не враховуючи інтереси іншої частини. Навпаки, державний діяч повинен сприймати кожного індивіда суспільства як вільну особу, адже влада політика є владою не над рабом, а над вільним: «Влада господаря в сім'ї – монархія (бо кожна сім'я керується своїм господарем монархічно), влада ж державного діяча – це влада над вільними та рівними» [5, с. 386].

Основною розбіжністю у поглядах Аристотеля та Платона є думка цих двох мислителів щодо розуміння самих законів і їх місця у державному управлінні. Аристотель стверджує абсолютну владу закону над індивідом, незалежно від його статусу та походження, що забезпечує стабільне здійснення держави як системи, що дозволяє нам зауважити певну абсолютизацію законів грецьким мислителем.

На протиположному Платон не абсолютизує закон, не надає йому абсолютної влади над індивідом і навіть віддає перевагу владі індивіда над законом. Таку позицію філософ аргументує тим, що, лише виходячи за межі цих законів, можна удосконалити державу, створивши новий, відмінний від попередніх закон, який здатен краще забезпечити досягнення загального блага для громадян держави: «Справжній політик робить

усе, керуючись мистецтвом і не турбуючись про приписи, якщо колись йому що-небудь здасться кращим ніж те, що він сам написав і наказав тим, хто знаходиться на відстані від нього» [6, с. 55]. Але слід також зауважити і те, що у концепції Платона закони також займають одну з найважливіших ніш у процесі здійснення політичного життя. Насамперед не слід піддавати сумніву те, що сам філософ ніяким чином не намагався ствердити слабкість чи непотрібність законів у житті держави та віддати усю владу мистецтву власне політика як індивіда. Навпаки, якраз закони і є важливим і впорядковуючим складником держави, за виконанням якого повинна стежити держава: «Тому друге правило для тих, хто видає які-небудь закони чи постанови, – це ні в якому разі не допускати порушувати їх ні кому-небудь одному, ні натовпу» [6, с. 55]. З одного боку, можна зауважити певну контраверсійність розуміння Платоном місця законів у державі, але це зауваження ні в якому разі не буде виправданим, оскільки закони є необхідною умовою стабільного функціонування держави. Але, з іншого боку, вони приймаються та вводяться в дію людьми і можуть бути недосконалими або несправедливими. Саме задля запобігання несправедливого застосування закону, свідком якого і був Платон, ним стверджується можливість виходу політиком за межі законів.

Слід зауважити розходження поглядів мислителів щодо самого розуміння типів «правильної» держави, місця законів у цій державі, способу врегулювання внутрішньо-політичного життя суспільства, а також розуміння місця політика у суспільстві. Попри вищезгадані відмінності у думках філософів, слід ствердити їх єдність у розумінні політики як мистецтва управління державою, яке здійснюється шляхом запровадження законів політиками, покликаними упорядкувати взаємодію громадян держави у межах і поза межами держави задля досягнення загального блага.

Спільним для Платона й Аристотеля є визначення політики як мистецтва, що і детермінувало таке розуміння цього феномену суспільного життя у подальші епохи. Але перш ніж розпочати розгляд політики як власне мистецтва, потрібно звернути увагу на саму загальність і широту розуміння античними мислителями цього феномену соціального життя людини. Видається доречним нагадати тут порівняння Платона, яке полягало у порівнянні діяльності політика з діяльністю ткача, роботою якого є створення з окремих ниток єдиного полотна, що одночасно є поєднанням ниток, але водночас і чимось відмінним – власне полотном. Така метафора виправдовує себе з двох сторін – по-перше, вона розкриває нам суть діяльності політика, а саме об'єднання людей у державу і забезпечення її функціонування; по-друге, дозволяє нам зрозуміти, що забезпечення вищезгаданого вимагає неабиякого поєднання хисту, раціональності та здібностей.

Із вищесказаного випливає висновок, що політика є мистецтвом створення держави, забезпечення її функціонування політиком, діяльність якого і є діяльним проявом цього мистецтва. Адже, подібно до художника, політик своїми законотворчими діями «малює картину», яка є уособленням його бачення держави. Сама ж держава, у розумінні античних філософів, повинна бути не «Левіафаном», що лише споживає, а чимось життєдайним і конструктивним, яке уособлює естетичне й етичне. Власне естетичність держави є ще одним проявом політики як мистецтва, покликаною забезпечити не тільки процвітання держави, а й зробити її красивою та гармонійною з природою.

Висновки. Управління державою, згідно з поглядами мислителів, повинно здійснюватися вільними індивідами, котрі входять у число громадян держави, чесноти та здібності яких відповідають чеснотам, притаманним політичним діячам, і не суперечать їх власній природі. Оскільки саме природа або сутність самої діяльності політика повинна відповідати сутності індивіда, який бере участь у законотворенні.

Таким чином, ми маємо підґрунтя для ствердження того, що ремесло політика вимагає від індивіда поєднання природного хисту, здібностей, чеснот і власної природи задля досягнення власною політичною діяльністю загального блага для усього суспільства загалом.

Місце законів у політичному процесі є беззаперечним у концепціях Аристотеля та Платона, попри певну відмінність у трактуванні співвідношення «політик – закон», яке у концепції Аристотеля відбувається на бік закону, тоді як у Платона, навпаки, перевага надається волі політика.

Політика розуміється як мистецтво управління державою та здійснюється у регламентації усіх сфер соціального життя суспільства як на мікро-, так і на макрорівні. Осягаючи собою усі сфери життя, політика здійснюється в гармонії з природою політика, держави та самого суспільства, зберігаючи елемент естетичності.

Список використаної літератури:

1. Луковская Д.И. Становление политико-правовой мысли в Древней Греции. *История государства и права*. 2008. № 11. С. 26–29.
2. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней : в 3 кн. Москва : Академический Проект, 2006. 1008 с.
3. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / пер. с англ. Київ : Основи, 1997. 838 с.
4. Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1983. 422 с.
5. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А.И. Доватура. Москва : Мысль, 1984. 830 с.
6. Платон. Сочинения : в 3 т. / пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. Москва : Мысль, 1971. Т. 3. Ч. 1. 687 с.
7. Колбеч Г. К. Політика: Основні концепти в суспільних науках / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 127 с.
8. Шмитт К. Понятие политического. Антология мировой политической мысли : в 5 т. Москва : Мысль, 1997. Т. II. С. 291–310.
9. Зейдлер Г.Л. Політична думка Стародавнього світу. Львів : Видавництво Львівського університету, 1959. 343 с.
10. Калініченко М.М. Еволюція владних відносин від Стародавнього часу до епохи відродження. *Нова парадигма* : журнал наукових праць / гол. ред. В.П. Бех. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 42. С. 99–109.
11. Платон. Сочинение : в 3 т. / пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. Москва : Мысль, 1972. Т. 3. Ч. 2. 678 с.

**POLITICS AS THE ART OF MANAGING PEOPLE IN THE PHILOSOPHICAL
AND POLITICAL CONCEPTS OF PLATO AND ARISTOTLE**

Mykhailo Kovalchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory
and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the philosophical and political analysis of the interpretation of “politics” in the concepts of the ancient thinkers of Plato and Aristotle. Politics is interpreted as an art of state administration whose purpose is to achieve the common good for every citizen of the state. In the context of the philosophy of politics, the methodological nature of the concepts of philosophers of politics, as art, has been explored, which led to such an understanding of this social phenomenon in the further history of political doctrines. Understanding the state as a community of citizens, formed as a result of association for the common good, is determined by the provisions of the laws and the type of political regime. The novelty of the article is to consider the original political ideas of Plato and Aristotle, their synthesis and comparison in the context of the factors shaping the modern understanding of the subject of political science.

Key words: politics, art, law, politics, state, society, political regime, legislator.

УДК 316.4

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ СТРУКТУРНОГО НАСИЛЛЯ Й. ГАЛЬТУНГА ТА ЙОГО ПРОЯВИ

Дмитро Кундельський

*Хмельницька спеціалізована загальноосвітня школа № 6
провул. Володимирський, 12, 29000, м. Хмельницький, Україна*

У статті проаналізовано теорію структурного насилля норвезького дослідника Й. Гальтунга та інших вчених, що досліджували це явище. Наведено конкретні приклади його прояву та деякі емпіричні показники, завдяки яким можна досліджувати цей феномен.

Ключові слова: Й. Гальтунг, пряме насилля, структурне насилля, культурне насилля, ПСФМ-синдром, соціальна структура.

За теоретичну основу дослідження автором взято теорію структурного насилля відомого норвезького дослідника Йохана Гальтунга. Це норвезький математик і соціолог, спеціаліст з аналізу та врегулювання конфліктів, засновник і керівник руху “Transcend International”, всесвітньої мережі, що має місію досягти більш мирного світу шляхом використання освітніх методів, тренінгів, поширення досліджень, спрямованих на трансформацію конфліктів ненасильницьким чином за допомогою співпереживання та творчості для прийнятних та стабільних результатів [1].

Норвезький вчений доволі своєрідно та під значно ширшим кутом розглядає суть явища насилля взагалі. Зокрема, у своїй статті «Violence, Peace, and Peace Research» (1969 р.) він зазначає, що насилля має місце тоді, коли людські істоти зазнають такого впливу, що їх фактичні соматичні та ментальні реалізації є нижчими від потенціалу, яким вони володіють. Далі вчений пише, що «насилля – це те, що збільшує відстань між потенційним і фактичним, а також тим, що перешкоджає зменшенню цієї відстані» [2, с. 168].

Влучним прикладом, який дозволяє зрозуміти суть даного визначення, є судження норвезького науковця про те, що якщо особа у XVIII ст. помирала від туберкульозу, то це складно розглядати як насилля, бо на той момент цього було не уникнути, але якщо людина помирає від цієї хвороби сьогодні, незважаючи на всі медичні ресурси у світі, то це вже насилля [2, с. 168]. Інший приклад – життя тривалістю 30 років у неолітичний період не було ознакою насилля, але така ж тривалість його сьогодні (через війни чи соціальну несправедливість) розглядається вченим як насилля [2, с. 169].

Тобто якщо люди помирають від голоду, коли у світі є можливість їх нагодувати, або помирають від хвороб, коли є необхідні ліки, тоді можна говорити про існування структурного насилля, оскільки б альтернативні структури могли б попередити такі смерті [3, с. 59]. Й. Гальтунг стверджує у праці «Трансформація конфлікту мирними засобами (Трансценд метод)», що насилля ушкоджує тіло, розум і душу [4, с. 102].

Таким чином, визначення насилля, запропоноване Й. Гальтунгом, дозволяє більш широко та під іншим кутом зору розглядати цей феномен, вказуючи на його, насамперед, системний характер, який може являтися і в непрямій формі.

Виходячи з концепції структурного насилля Й. Гальтунга, насилля має три прояви: пряме, структурне та культурне, які, як буде проаналізовано у другому розділі

роботи, можуть бути тісно взаємопов'язані між собою в так званому «трикутнику насилля» [5].

Пряме насилля свідомо націлене на завдання шкоди, воно є видимим, руйнівним і є найбільш небезпечною його формою [4, с. 102].

На думку послідовника Й. Гальтунга, професора Ольденбурзького університету Вілліама Хатвея, пряме насильство – війна, вбивство, зґвалтування, напад, словесні напади – це те, що ми сприймаємо фізично, але воно проявляється за межами умов, що створені невидимими формами насилля, і їх не можна ліквідувати, не усунувши самого насилля [6].

Таким чином, пряме насилля відображає поведінку, яка загрожує життю та / або зменшує здатність людини задовольняти свої потреби. Приклади включають в себе вбивства, каліцтва, залякування, сексуальне насильство тощо.

Виходячи з наведених вище прикладів, очевидно, що прояви прямого насилля є доволі різноманітними, проте є сенс згрупувати їх у деякі загальні категорії. Так, найбільш поширеним насиллям є його фізичні прояви, або фізичне насилля. Ініціатива запобігання насилля (The Violence Prevention Initiative) належить уряду Ньюфаундленду та Лабрадору (провінція Канади), що займається вирішенням цієї проблеми і на своєму сайті подає доволі розгорнуту класифікацію 9 різних видів насилля та зловживань (табл. 1) [7].

Типологію проявів насилля за шістьма ознаками подає Й. Гальтунг у праці «Violence, Peace and Peace Research» і поділяє його на проявлене та приховане, навмисне та ненавмисне, персональне та структурне [2, с. 173].

Важливо зазначити, що термін «personal violence» є еквівалентним поняттям терміну «direct violence» (прямого насилля) [2, с. 170–173].

Далі вчений продовжує, що під фізичним насиллям люди зазнають саме анатомічних соматичних ушкоджень та обмеження природних фізіологічних потреб, що наочно демонструє типологія прямого насилля (табл. 2) [2, с. 174].

Іншим різновидом як прямого, так і непрямого насилля є психологічне, яке має місце тоді, коли хтось використовує погрози та спричинює страх в іншого індивіда, щоб отримати над ним контроль [2, с. 169]. Й. Гальтунг визначає психологічне насилля як таке, що спрямоване на душу людини і може включати брехню, промивання мізків та різного роду ідеологізацію та погрози, що служать, щоб зменшити ментальний потенціал людини [2, с. 169].

Таблиця 1

Фізичне	Сексуальне	Емоційне
Виникає, коли хтось використовує свою частину тіла чи як об'єкт для контролю дій особи	Виникає, коли особа змушена проти своєї волі брати участь у сексуальній активності	Виникає, коли хтось говорить чи робить щось, що змушує особу почуватись тупою чи бездарною
Психологічне	Духовне(релігійне)	Культурне
Виникає, коли хтось використовує погрози чи спричинює страх на індивіда, щоб отримати контроль	Виникає, коли хтось використовує духовні вірування особи з метою маніпуляції, домінування чи контролю над особою	Виникає, коли особа страждає внаслідок практики, яка є частиною її культури, релігії або традиції
Словесна образа	Фінансове зловживання	Нехтування
Виникає, коли хтось використовує мову (словесну чи усну), що спричиняє шкоду індивіду	Відбувається, коли хтось контролює фінансові ресурси особи без її згоди або зловживає цими ресурсами	Відбувається, коли хтось несе відповідальність за надання допомоги індивідууму, але не робить цього.

Таблиця 2

Типологія прямого соматичного насилля	
Фокусована на анатомії	Фокусована на фізіології
1. <i>дроблення</i> (кулачні бої, катапульти)	1. <i>заборона повітря</i> (задихання, задишка)
2. <i>розривання</i> (вішання, розтягування, різання)	2. <i>заборона води</i> (зневоднення)
3. <i>проколювання</i> (ножі, списи, кулі)	3. <i>заборона їжі</i> (голодування через облогу, ембарго)
4. <i>горіння</i> (підпал, вогонь, метання)	4. <i>заборона руху</i>
5. <i>отруєння</i> (у воді та їжі, в газах)	а) обмеженням тіла (ланцюги, газ)
6. <i>випаровування</i> (як в ядерному вибуху)	б) обмеженням простору (ув'язнення, затримання, вигнання) в) мозковим контролем (нервово-паралітичні гази, «промивання мізків»)

Важливою ознакою розрізнення прямого та непрямого насилля є наявність чи відсутність суб'єкта, який його здійснює. Пряме насилля, на думку Й. Гальтунга, завжди передбачає особу, яка його здійснює. Тоді ж як непряме (або структурне) є безособовим [2, с. 170].

Далі автор відзначає, що в обох випадках індивіди можуть бути вбиті чи скалічені та зазнавати маніпуляцій методом «батога та пряника» [2, с. 171]. Але якщо в першому випадку ці наслідки можуть бути прослідковані назад до конкретних осіб та акторів, то в другому випадку це вже не має значення. У структурі немає особи, яка безпосередньо шкодить іншій, а насилля проявляється як нерівна сила і створює нерівні шанси [2, с. 171].

Отже, можна перейти до визначення та опису ознак головного поняття цієї роботи – структурного насилля. Важливе значення для розуміння сутності цього феномена має саме поняття «структура», яке Й. Гальтунг розглядає як модель соціальної взаємодії, в якій люди виконують певні ролі, що є для них звичними [4, с. 106].

Поняття Й. Гальтунга «структура» є тотожним поняттю соціального інституту, яке прийняте в соціології. Серед численних визначень цього поняття можна знайти таке: соціальні інститути – це така форма спільної діяльності людей, що історично склалася, за допомогою яких організовується суспільне життя [8].

Отже, соціальна структура (соціальний інститут) може стати перешкодою на шляху задоволення базових людських потреб [4, с. 106].

У своїй праці «Трансформація конфлікту мирними засобами» Й. Гальтунг характеризує його як таке, що є неусвідомленим, звичним, до нього так чи інакше залучені всі [4, с. 106]. Структури, пише далі Гальтунг, є насильницькими по відношенню до тіла, свідомості та духу. Вони пригнічують, експлуатують, відчужують. Деякі структури, такі як рабство, колоніалізм, патріархат, є особливо жорсткими і консервативними [4, с. 117].

У своїй праці «Cultural violence», вчений розвиває свою думку і вважає, що основою архетипічної насильницької структури є експлуатація вищим класом (в термінології Гальтунга це «топдоги») нижчого класу («андердоги» за Гальтунгом), що проявляється в нерівному обміні ресурсами для задоволення людських потреб [9, с. 293].

Там, де є стратифікація, також буде і експлуатація, пише Гальтунг в іншій праці «Structural theory of aggression», а сама агресія виникає в системах з порушенням рангової рівноваги. На міжособистісному рівні вона має форму злочину, на груповому – революцій, на міжнародному – війн [10, с. 95–97].

Як вже зазначалось вище, Й. Гальтунг розглядає насилля як обмеження людських потреб, якого можна уникнути. Основні людські потреби за Й. Гальтунгом, – це: потреби у виживанні, в добробуті, ідентичності, ментальні потреби та потреби у свободі. І відповідно, проявами структурного насилля є їх заперечення – смертність, захворюваність, відчуження, репресії [9, с. 292].

Пояснюючи суть даного явища, Й. Гальтунг наводить приклад того, що структурне насилля може являти собою заморожене пряме насильство давніх військових вторгнень чи расового/класового пригнічення (колоніалізм, рабство). Це невидиме, безособове насилля, яке не є проявом чийсь волі до завдання шкоди, проте може бути не менш руйнівним, ніж пряме [4, с. 102]. Вчений дане поняття ототожнює з терміном «соціальна несправедливість» [2, с. 171].

Варто відзначити, що структурне насилля має місце не лише в окремо взятій країні, а також і в міжнародних відносинах. Зокрема, Й. Гальтунг вважає, що сучасний світ складається з розвинутих націй «Центру» та слабозвинутих країн «Периферії», і кожна нація має свої центри та периферії. І цю нерівність він розглядає як одну з основних форм структурного насилля, але вже на міжнародному рівні (оригінальна ідея ж належить іншому американському соціологу, лідеру сучасного неомарксизму, І. Валлерстайну) [11, с. 81].

Важливе значення в аналізі феномена структурного насилля має так званий ПСФМ-синдром, який описує чотири аспекти його прояву стосовно суспільних структур (для людей) та міжнародних структур (для країн). Іншими словами, це методи, які використовують особи з вищим суспільним рангом («топдоги») для здійснення контролю над тими, хто обмежений у доступі до ресурсів та влади («андердоги») [9, с. 294]. Відповідно, Й. Гальтунг тлумачить його таким чином:

проникнення – міра того, наскільки ті, що вгорі, здатні психологічно впливати на тих, що внизу, і змушувати останніх сприймати певні структури як щось природне (суспільство, як і гора, складається з вершини та основи) чи дароване Богом (покарання за гріхи чи лінощі; проте на небесах останні можуть стати першими);

сегментація – міру того, що насправді відбувається, знають лише політичні лідери; ті ж, що внизу, бачать лише невеликі сегменти реальності і не можуть сформувати повніший образ реальності;

фрагментація – розгалуженість взаємодії тих, що нагорі, і ізольованість тих, що внизу; як жінки та діти в межах своїх сімей;

маргіналізація – відрізаність тих, що внизу (часто – представників чи представниць іншої раси), від контактів із верхніми ешелонами, виключення їх із суспільного чи світового контексту.

Далі автор зазначає, що ці чотири механізми пояснюють, чому купка осіб чи країн можуть домінувати над більшістю людей чи країн, поєднуючи пригнічення, експлуатацію, відчуження і майже не вдаючись до прямого насильства. Використовуючи всі ці механізми, еліти також можуть маніпулювати результатами виборів і спотворювати демократичні ідеали [4, с. 106].

Й. Гальтунг наводить і конкретні приклади, як діє на практиці ПСФМ-синдром. У структурах рабства механізм проникнення – це зусилля, спрямовані на те, щоб примусити чорне населення сприймати себе як людей нижчого гатунку; сегментація – це обмежене бачення світу, який складався для чорних із хижок та бавовняних плантацій; фрагментація – це запобігання їхньому об'єднанню; маргіналізація – поділ на білих та чорних [4, с. 108].

У статті «Cultural Violence» норвезький вчений аналізує, як діє цей механізм стосовно політики Ізраїлю щодо Палестини. І проявляється в тому, щоб змусити

палестинців почувати себе людьми нижчого сорту; обмежувати їхню економічну активність та ізолювати від єврейського суспільства, використовуючи принципи «розділяй та владарюй» [9, с. 297].

Важливе значення має те, за допомогою яких показників можна проаналізувати на емпіричному рівні прояви структурного насилля. У цьому контексті варто звернути увагу на статтю канадських дослідників Гернота Кьолера та Нормана Елкока «Емпіричний зміст структурного насилля», що датована ще 1976 р. Науковці за основу дослідження беруть поняття середньої тривалості життя (life expectancy), рівень структурного насилля в інших країнах світу визначають через дві моделі – шведську та егалітарну, як різницю між середньою тривалістю життя у Швеції на 1965 рік (74,7 роки), чи егалітарну модель (68,3 роки) із будь-якою іншою країною світу за спеціальною формулою, що включає кількість населення певної країни, і на основі емпіричних показників фактично з країн усього світу виділяють умовно країни, які належать до «багатої Півночі» чи «бідного Півдня» [12, с. 343–356].

Подібні завдання розкриваються у статті Торда Хьовіка «Демографія структурного насилля», що вийшла роком пізніше (1977 р.). Окрім поняття середньої тривалості життя та кількості населення, автор вносить додаткові зміни для аналізу даного феномену. Зокрема, пояснює, як потенційне збільшення очікуваної тривалості життя пов'язане з річною кількістю смертей та загальним рівнем смертності у всьому світу та окремих регіонах на той період часу. Одним із основних результатів, пише автор, є рівність між відсотком втрат років життя та відсотком смертей від структурного насилля, коли населення перебуває у стаціонарній рівновазі. Вчений стверджує, що протягом 1970 року потенційна очікувана тривалість життя у всьому світі становила 72 роки, тоді як фактична становила 53 роки. Індекс структурного насилля (ISV), який вимірює його інтенсивність, становить 26; а кількість структурного насилля (QSV), що відповідає кількості загиблих, становить 18 мільйонів щорічних смертей від структурного насилля в цілому світі [13, с. 59–73].

Із більш сучасних досліджень слід звернути увагу на статтю дослідниці Кетлін Хо «Структурне насилля як порушення прав людини», в якій вона розглядає абсолютну бідність як прояв структурного насилля в цілому світі. Авторка, посилаючись на працю Т. Погге, відзначає, що майже кожна п'ята людина (на 2003 р.) живе менше ніж на один долар у день [14, с. 5]. У статті зазначається, що саме бідність створює перешкоди на шляху до задоволення основних людських потреб, і наводяться конкретні приклади: 815 мільйонів людей недоїдають; 1,1 мільярда людей не мають доступу до безпечної води; понад 880 мільйонів людей не мають доступу до основних медичних послуг; приблизно третина всіх смертельних випадків людей, близько 50000 на день, пов'язана із зусиллями, пов'язаними з бідністю, які легко запобігти завдяки кращому харчуванню, безпечній питній воді, вакцинам, дешевим пакетам для регідратації та антибіотиків [14, с. 6].

Бідність виникає як результат нерівномірного розподілу ресурсів у світі, бо політична влада у світі тримається в руках небагатьох, і центральна нерівність дає поштовх розвитку структурного насилля. Доповідь Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй за 1999 рік обґрунтовує це домінування та концентрацію багатства в руках декількох, зокрема відзначається, що країни ОЕСР із 19% світового населення мають 71% світової торгівлі товарами та послугами, 58% прямих іноземних інвестицій та 91% всіх користувачів Інтернету [14, с. 7].

Очевидні факти, які свідчать про нерівномірний розподіл ресурсів у світі, наводить також у своїй монографії «Ліберальна демократія в XXI столітті: ресурси, виклики, перспективи» український науковець С.В. Білошицький. Так, посилаючись на доповідь ООН про людський розвиток на 1998 рік, вчений зазначає, що три найбагатші людини у світі

мають сукупне особисте майно, що перевищує валовий внутрішній продукт 48 найменш розвинутих країн разом взятих. У 1999 р. майно 475 мільярдерів перевищувало дохід половини світового населення. Американці витрачають на косметику 8 мільярдів доларів у рік. За оцінками ООН, 6 млрд. доларів вистачило би на те, щоб діти усього світу отримали початкову освіту. Європейці з'їдають морозива на 11 млрд. доларів у рік, у той час коли 9 млрд. цілком би вистачило на те, щоб забезпечити чистою водою та надійною каналізацією всіх людей, що цього потребують [15, с. 568].

Учений стверджує, що з кінця 60-х рр. у США, а з кінця 70-х – у Західній Європі суспільствознавці зафіксували відхід правлячих режимів від доктрини «суспільства загального добробуту», запанувала практика вільного підприємництва та неліберального капіталізму, що зберігається і сьогодні, і, як наслідок, відбувається соціальна поляризація суспільства [15, с. 546–581].

Так, наприклад, на законодавчому рівні США не гарантує доступне медичне обслуговування для своїх громадян. За відсутності медичного страхування кожного року передчасно помирає 18 тис. американців [15, с. 544]. Відповідно, можна стверджувати, що структурне насилля характерне і для розвинутих країн світу.

Слід відзначити, що структурне насилля буває тісно пов'язане з прямим насиллям та безпосередньо впливає з нього під час найбільш гострої форми соціального конфлікту – війни. Так, згадувані вище канадські автори Г. Кьолер та Н. Еллок вважають атрибутами структурного насилля під час війни нестачу їжі, захисту, медичної допомоги. І як наслідок люди помирають від відсутності предметів першої необхідності [12, с. 343].

Прикладом такого виду структурного насилля є громадянська війна в Ємен. Так, за даними сайту Amnesty International, за 23.03.2018 року країна переживає одну з найбільших гуманітарних криз у світі. Понад 22 мільйони людей потребують гуманітарної допомоги, а число хворих на холеру може перевищити мільйон чоловік. Важку гуманітарну ситуацію погіршує військовий конфлікт, усі учасники якого перешкоджають доставці гуманітарної допомоги [16]. У результаті громадянської війни, яка триває в Ємені вже три з половиною роки, сотні тисяч людей живуть у злиднях і страждають від голоду. Серед них налічується 1,8 мільйона дітей [17].

Таким чином, структурне насилля можна вимірювати за допомогою таких показників, як різниця в очікуваній і фактичній тривалості життя; рівень смертності та бідності.

Формулювання основних понять роботи було б неповне без пояснення суті ще одного важливого типу насилля в теорії Й. Гальтунга – культурного насилля.

Під культурним насиллям Й. Гальтунг розуміє ті аспекти культури, символічну сферу нашого існування, що знаходять вираження в релігії та ідеології, а також мові, мистецтві, науці, що можуть бути використані для виправдання або ж легітимації прямого чи структурного насилля [9, с. 291]. Проблема, на думку вченого, полягає в тому, що деякі культури трактують насильство/війну як добро, а деякі типи вбивства – як справедливі і навіть священні (священні війни) чи прекрасні (естетика насильства/війни) [4, с. 108].

Дана концепція пояснює, яким чином насилля стає більш прийнятним. Люди звикли сприймати певні типи насильства як добро та справедливість чи навіть як священне і прекрасне. Надзвичайно важливим є те, як народи, держави, міжнародна спільнота виправдовують насилля [4, с. 108].

Культурне насилля є ще більш проблематичним, ніж структурне, адже воно міститься в нас самих, це такі складові частини, як релігія, ідеологія, мова. Те, що творить ідентичність людини. Негативні риси культури стають негативними рисами особистості [4, с. 109].

Й. Гальтунг наводить приклад, що в усьому світі хлопців виховують таким чином, щоб вони були готові захищати свої родини навіть ціною власного життя. Дівчат же привчають до думки, що їх мають захищати і оберігати чоловіки, але в разі необхідності вони також мають пожертвувати власним життям «як чоловіки». Вчений звертає увагу на те, що ні хлопці, ні дівчата не виховуються в культурі миру, яка пропонувала б творче розв'язання конфліктів ненасильницьким шляхом [4, с. 109].

Під час аналізу культурного насилля Й. Гальтунг виділяє два особливо небезпечні синдроми – ОСТ і ДМА. Учений відзначає, що перший більше апелює до емоцій, тоді як другий – до когнітивних здібностей та образів. Синдром ОСТ проявляється в культурах статей, поколінь, рас, класів та націй. Синдром ДМА властивий західній та іншим цивілізаціям. Отже, ОСТ-синдром – це:

- 1) *обраність* – коли певна група вважає себе винятковою, обраною вищими силами, історією чи Богом. Має місію у світі, з якою інші повинні рахуватись;
- 2) *слава* – складається з міфів про золоте, часто дуже віддалене минуле та славне майбутнє, коли буде виконано місію, що доручена вищими силами;
- 3) *травма* – обраність викликає заздрість в інших, тому слава часто змішується з гіркою тяжких травм, що виникають під час виконання місії, життя відбувається за приписами вищих сил [4, с. 119].

Відповідно, ДМА-синдром складають:

- 1) *дихотомія* – тенденція ділити світ гостро на дві частини, найпростіше розленування (наприклад, християни та язичники; Західний світ та інші);
- 2) *маніхеїзм* – сприйняття однієї із цих двох частин лише позитивно, а іншої – негативно; боротьба, що підриває нас;
- 3) *армагеддон* – боротьба є непереможною, що закінчується тріумфом зла чи добра [4, с. 119].

Й. Гальтунг продовжує, що коли ці міфи скоміновані, то виправдовують пряме насильство, обіцяючи славу в майбутньому, зцілення від травм минулого (чи помсту за них), покладаючись на підтримку вищих сил. Жерці забезпечують приписи, якими треба керуватися, та їх виконання. Наводить приклад із радянського минулого, вважаючи, що для пролетаріату, обраного класу, за Марксом, такими жерцями були партійні функціонери та функціонерки на чолі з політбюро; історія була Богом, а Маркс – історичним пророком [4, с. 120].

Учений застерігає, що на рівні країни чи класу сума всіх цих синдромів дає патологічні результати, як показують приклади нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії, сталінського СРСР та маоїстського Китаю [4, с. 120].

Більш детально Й. Гальтунг пояснює прояви культурного насилля у статті з одноіменною назвою «Cultural Violence». Зокрема, в релігійній сфері. Коли в ім'я Бога здійснюється поділ на «обраних» та «необраних», справжніх віруючих та еретиків; до яких негативних наслідків (колоніалізму, імперіалізму, сексизму) таке розуміння релігії приводить [9, с. 297]. У вищезгаданій статті вчений наводить приклади культурного насилля і в ідеологічній сфері, зокрема ідеології національних держав із теологічною основою як «обраних Богом» на прикладі Ізраїлю, Ірану, Японії, США та нацистської Німеччини [9, с. 298].

Культурне насилля може проявлятися, на думку Й. Гальтунга, і в мові. На думку вченого, деякі європейські мови (італійська, іспанська, французька та сучасна англійська), що мають латинське коріння, роблять жінок невидимими, використовуючи одне і те ж слово для чоловічої статі для позначення всього людського виду [9, с. 299].

Отже, гендерна дискримінація є прикладом культурного насилля. Так, за даними Amnesty International, в усьому світі жінки потерпають від різних видів дискримінації (за ознаками сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, національності, раси, соціально-економічного статусу), які часто поєднуються, і від особливих, специфічних порушень прав людини. Зокрема, в Сомалі жінок з інвалідністю часто видають заміж насильно, і вони потерпають від домашнього насильства [18].

Цікавою є думка вченого стосовно явища абортів, яке він вважає також прикладом культурного насилля, результатом пріоритету вибору над людським життям, що засноване на запереченні життя ембріону як людського [9, с. 299].

Варто відзначити думку норвезького професора й про те, що насилля може розпочинатись у будь-якому куті трикутника прямого-структурно-культурного насилля і легко перейти в інші кути. Оскільки насильницька структура інституціоналізована та є внутрішньою, безпосереднє насильство також має тенденцію стати інституціоналізованим, повторюваним, ритуальним [9, с. 302]. Але є базова різниця в часовій відносності трьох типів насилля: якщо пряме насилля є подією, то структурне – процесом зі своїми злетами та падіннями, а культурне – інваріантним і постійним [9, с. 294].

Висновки

За теоретичну основу дисертаційного дослідження взято теорію структурного насилля норвезького вченого Й. Гальтунга. Учений доволі широко розглядає саме поняття насилля, вважаючи, що воно має місце тоді, коли людські істоти зазнають такого впливу, внаслідок якого їх фактичні соматичні та ментальні реалізації є нижчими від потенціалу, яким вони володіють. Дане визначення дозволяє більш глибоко розглянути форму прояву цього феномена в соціальній сфері. Виходячи з концепції структурного насилля Й. Гальтунга, насилля має три прояви: пряме, структурне та культурне.

Пряме насилля свідомо націлене на завдання шкоди та відображає поведінку, яка загрожує життю або ж зменшує здатність людини задовольняти свої потреби. Воно завжди видиме, тобто можна побачити його руйнівні наслідки. Найбільш поширеним розумінням прямого насилля є фізичне насилля, коли люди зазнають саме анатомічних соматичних ушкоджень та обмеження природних фізіологічних потреб. Іншими видами прямого насилля можуть бути сексуальне, психологічне, емоційне, вербальне. Пряме насилля завжди адресовано до конкретних осіб, де чітко можна простежити як суб'єкт, так і об'єкт насилля.

Центральною категорією дисертаційного дослідження є поняття структурного насилля. Структурне насилля – це систематичні способи, за допомогою яких деякі групи перешкоджають рівному доступу до можливостей, товарів та послуг, які задовольняють основні потреби людини. Поняття структури в роботах Й. Гальтунга є тотожним поняттю соціального інституту. Патріархат, феодалізм, колоніалізм, рабство – приклади структурного насилля. Це невидиме, безособове насилля, яке не є проявом чіткої волі до завдання шкоди, проте може бути не менш руйнівним, ніж пряме. Норвезький дослідник ототожнює явище структурного насилля з поняттям соціальної несправедливості.

Важливе значення в аналізі феномена структурного насилля має ПСФМ-синдром, який описує чотири аспекти його прояву як стосовно суспільних структур (для людей), так і стосовно міжнародних структур (для країн). Через призму ПСФМ-синдрому можна розглядати політичний аспект прояву структурного насилля в Україні.

Прояви структурного насилля можна розглядати також через конкретні макросоціальні та макроекономічні показники розвитку держави – такі, наприклад, як: рівні смертності, рівні бідності, різниці в очікуваній і фактичній тривалості життя, рівні заробітних плат та розвитку середнього класу тощо.

Під культурним насиллям Й. Гальтунг має на увазі ті аспекти культури, символічну сферу нашого існування, що знаходять вираження в релігії та ідеології, а також мові, мистецтві, науці, що можуть бути використані для виправдання або ж легітимації прямого чи структурного насилля.

Проблема, на думку вченого, полягає в тому, що деякі культури трактують насильство/війну як добро, а деякі типи вбивства – як справедливі і навіть священні (священні війни) чи прекрасні (естетика насильства/війни). Культурне насилля є ще більш проблематичним, ніж структурне, адже воно міститься в нас самих. Це такі складові частини, як релігія, ідеологія, мова. Те, що творить ідентичність людини.

Прикладами культурного насилля є релігійні війни, сексизм, ідеології національних держав із теологічною основою, гендерні стереотипи тощо.

Між прямим, структурним та культурним насиллям є тісний зв'язок, і вони можуть переходити від однієї до іншої форми, але якщо пряме насилля є подією, структурне – процесом, то культурне є інваріантним.

Список використаної літератури

1. Johan Galtung. Founder of Transcend International. URL : <https://www.transcend.org/galtung/#bio> (дата звернення: 5.11.2018).
2. Galtung Johan. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. Vol. 6. № 3 (1969). P. 168.
3. Кравченко В.Ю. Сучасні тенденції дослідження і класифікації політичного насилля. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 1. С. 59.
4. Galtung, J., 2000. Conflict Transformation by Peaceful Means (The Transcend Method), participants and trainers manual, United Nations Disaster Management Training Programme, Geneva, p.102.
5. Direct, cultural and structural violence. URL : <http://whatonline.org/en/direct-cultural-and-structural-violence> (дата звернення 5.11.2018).
6. T. Hathaway William. Varieties of Violence: Structural, Cultural, and Direct. Transcend Media Service. 2013. URL : <https://www.transcend.org/tms/2013/10/varieties-of-violence-structural-cultural-and-direct/> (дата звернення: 8.11.2018).
7. Defining Violence and Abuse. *Violence Prevention Initiative*. URL : <https://www.gov.nl.ca/VPI/types/index.html> (дата звернення: 8.11.2018).
8. Що таке «соціальний інститут»? Які функції виконують соціальні інститути? URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-12128.html> (дата звернення: 8.11.2018).
9. Galtung Johan. Cultural Violence. *Journal of Peace Research*. Vol. 27. № 3. (Aug., 1990).
10. Galtung Johan. A Structural Theory of Aggression. *Journal of Peace Research*. Vol. 1. № 2 (1964).
11. Galtung Johan. A Structural Theory of Imperialism. *Journal of Peace Research*. Vol 8. № 2. 1981. P. 81.
12. Kohler Gernot and Alcock Norman. An Empirical Table of Structural Violence. *Journal of Peace Research*. Vol. 13. № 4 (1976). P. 343–356.
13. Høivik Tord. The Demography of Structural Violence. *Journal of Peace Research*. Vol. 14. № 1 (1977). P. 59–73.
14. Ho Kathleen. Structural Violence as a Human Rights Violation. *Essex Human Rights Review*. Vol. 4. № 2. September 2007.
15. Белошицкий С.В. Либеральная демократия в XXI столетии: ресурсы, вызовы, перспективы. Хмельницкий, 2012.

16. Йемен: Спустя три года после начала конфликта мирные жители продолжают гибнуть от оружия из США и Великобритании. URL : <https://amnesty.org.ru/ru/2018-03-23-yemen> (дата звернення: 3.12.2018).
17. Семилетняя девочка умерла от голода в лагере для беженцев. Ее фото стало символом войны в Йемене. URL : <https://360tv.ru/news/mir/semiletnjaja-devochka-umerla-ot-goloda-v-lagere-dlja-bezhentsev-ee-foto-stalo-simvolom-vojny-v-jemene/> (дата звернення: 3.12.2018).
18. Права людини у 2018 році. URL : <http://amnesty.org.ua> (дата звернення: 8.12.2018).

BASIC CONCEPTS OF STRUCTURAL VIOLENCE THEORY BY J. GALTUNG AND ITS MANIFESTATIONS

Dmytro Kundelskyi

*Khmelnytskyi Specialized School № 6
Volodymyrskyi bystreet, 12, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine*

The article analyzes the theory of structural violence of the Norwegian researcher J. Galtung and other scholars who have been investigated this phenomenon. Specific examples of its manifestation and some empirical indicators through which this phenomenon can be investigated are given.

Key words: J. Galtung, direct violence, structural violence, cultural violence, PSFM-syndrom, social structure.

УДК 323.396: 316.422

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Олексій Матета

*Кременчуцький льотний коледж
Національного авіаційного університету
вул. Перемоги, 17/6, 39605, м. Кременчук, Полтавська обл., Україна*

У статті розглянуто проблеми демократичної трансформації українського суспільства. Проаналізовано сучасний стан політичної свідомості українських громадян. Охарактеризовано еволюцію політичної еліти з 90-х рр. ХХ ст. і її сучасний стан в Україні. Встановлено взаємозв'язок між процесами формування політичної еліти та політичної свідомості громадян в умовах демократичної трансформації пострадянської України.

Ключові слова: політична еліта, політична свідомість, демократична трансформація, патерналізм, громадянське суспільство, фінансово-промислові групи, меритократія.

Актуальність теми дослідження. Суспільні трансформації в Україні, реалізація стратегії демократичного транзиту формують соціальну потребу у новій політичній еліті. За слабкої організованості сучасного українського суспільства, відсутності усвідомлених політичних інтересів та ідеологічної орієнтації саме дії елітних груп визначають напрям суспільного розвитку, сприяють формуванню ціннісних орієнтацій, національних пріоритетів держави.

З іншого боку, формування якісної політичної еліти за умов демократії представлені антрепренерською моделлю, а її суспільний рух характеризується терміном «циркуляція». Всі ці процеси безпосередньо залежать від рівня політичної свідомості й організованості громадян. Так склалося, що в Україні на початку 90-х рр. не прийшла до влади нова політична еліта, а рівень політичної свідомості був українським, громадянського суспільства не існувало. Мало що змінилося і за 27 років української незалежності. З чого ж розпочнуться реальні процеси демократичного транзиту в Україні? Їх рушійною силою стане нова політична еліта чи громадянське суспільство? В Україні це нагадує замкнуте коло, яке, здається, неможливо розірвати.

За таких умов дослідження проблем становлення політичної еліти та політичної свідомості громадян як суб'єктів демократичного транзиту в Україні набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Серед учених немає єдиної думки щодо пріоритетності чинників суспільних трансформацій.

Починаючи від Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса частина з них вважала, що розвиток суспільства, стабільність чи нестабільність його існування прямо залежать від якості й управлінських можливостей політичних еліт. У такому контексті дослідженням ролі та значення еліти в життєдіяльності українського суспільства займаються більшість вітчизняних науковців, зокрема Ю. Бадзьо, І. Белебеха, А. Гальчинський, Л. Герасіна, М. Головатий, П. Кралюк, В. Кремень, М. Михальченко, С. Пазиніч, Ф. Рудич, М. Рябчук, М. Требін, Г. Щокін, М. Козловець та ін.

Інші вчені, такі, наприклад, як О. Хорошилов, А. Тихоглаз, Є. Головаха, І. Бекешкіна, В. Степаненко, А. Ручка, О. Шульга, Т. Загороднюк, О. Вишняк, у дослідженнях трансфор-

маційних процесів у сучасній Україні головну увагу приділяють політичній свідомості та культурі громадян, формуванню громадянського суспільства.

Ця стаття має за мету встановити взаємозв'язок між процесами формування політичної еліти та політичної свідомості громадян в умовах демократичної трансформації пострадянської України.

Виклад основного матеріалу. Хвиля демократичних перетворень, яка охопила посткомуністичні держави і, за висловом С. Хантінгтона [1], стала третьою хвилею світової демократизації, не могла обійти Україну. Нині ми констатуємо затягування процесу становлення демократії через відсутність незалежності між гілками влади, амбіційність політичних лідерів і двоїсте сприйняття демократичних ідей значною частиною населення. Переважна більшість вчених і політичних діячів наголошували, що, починаючи з 1991 р., Україна перебуває в перехідному стані, рухаючись від авторитаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитися формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства і ринкової економіки. Та цього не сталося і досі. Часті, стрибкоподібні зміни політичної системи – від розпаду тоталітаризму до лібералізації режиму, потім до електоральної демократії з надзвичайним посиленням президентської влади, кількарізова зміна форм правління за останні роки – призвели до того, що сучасний український політичний простір виявився наділений усіма ознаками т. зв. «сірої зони». Поняття «сіра зона» вводять у науковий дискурс Л. Діамонд і Т. Карозерс на поч. ХХІ ст., які характеризували держави з перехідними режимами. На їх думку, більшість країн, що вступили в «сіру зону», не є ні диктаторськими, ні тими, які безумовно просуваються до демократії; деякі з них є електоральними демократіями, але за відсутності легітимності та інституційності [2, с. 48].

Україна належить до держав, які поки що не сформували громадянське суспільство, але й не є прихильниками диктаторської влади. За моніторингом громадської думки у 2016 р., проведеним Інститутом соціології НАН України, демократію як найкращий із політичних устроїв для сучасної держави називають вже 69% громадян, і лише 11% висловлюють протилежну думку. Дві третини громадян України незадоволені сьогодні розвитком демократії в країні, а кількість задоволених порівняно з 2014 р. зменшилася більш ніж удвічі [3, с. 22].

Здавалося б, українці нарешті демонструють стійку відданість демократії, вбачають запоруку успіху держави виключно у демократичному шляху розвитку. Однак за більш детальним аналізом стає зрозуміло, що це не зовсім так. Погоджуємося з думкою О. Хорошилова, що демократичні цінності в масовій свідомості українців відіграють роль своєрідних «ритуальних заклинань», а не глибинних настановлень, що виконують мотиваційну функцію [4, с. 55].

Беручи до уваги такі показники, як відповідальність – безвідповідальність за стан справ у країні, відчуття можливості – неможливості контролювати владу, належність громадян до громадських об'єднань і політичних партій, схильність до патерналізму, рівень інституційної довіри, проаналізуємо сучасний стан політичної свідомості українських громадян.

Соціологічні опитування з року в рік підтверджують наявність великої кількості громадян, котрі не відчувають відповідальності за стан справ у країні чи населеному пункті, де вони мешкають. Навіть після Революції Гідності жодної відповідальності за стан справ у країні не відчувають 56%. Так само близько половини респондентів не відчувають відповідальності за стан справ у своєму населеному пункті.

Безвідповідальність в українському суспільстві проявляється і у відсутності традиції контролю за тими, кому делегуються владні повноваження. Громадяни не цікавляться

програмами політичних партій і кандидатів, продовжуючи їх обирати за якимись особистими симпатіями, соціально-демагогічними обіцянками чи подачками у виборчий період. Як підтверджують відповіді більшості опитаних, люди лише обирають владу, а далі, як вони вважають, від них нічого не залежить.

Переважна більшість українського суспільства (більше 80%) впевнена у недостатності контролю за законодавчою і виконавчою владою.

Розглядаючи основний організаційно-структурний компонент вітчизняного громадянського суспільства, а саме мережу неурядових громадських організацій, зазначимо, що однією з гострих проблем їх розвитку є низька участь громадян у їх діяльності. Так, моніторингові опитування з цього приводу свідчать, що сьогодні переважна частка респондентів (понад 80%) не належать до жодної з громадських організацій від політичної партії до творчої спілки. Основні фактори неучасті громадян у добровільних громадських об'єднаннях, на думку В. Степаненко, – це байдужість, пасивність людей до суспільного життя та зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси [6, с. 270].

Патерналізм українських громадян проявляється у бажанні ними сильної влади. Відповідаючи на запитання: «Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що сильний керівник може зробити для нашої країни більше ніж усі закони та дискусії?», більше 60% погоджуються з цією тезою. Згідно з результатами багаторічних досліджень українці залишаються прихильниками президентської республіки, де президент чинитиме вирішальний вплив на внутрішню та зовнішню політику держави. Лише кожен п'ятий вважає, що президент має ділитися владою з прем'єр-міністром, затвердженим парламентом, як це відбувається в нашій країні зараз. І всього 6% виступає проти інституту президентства [7, с. 108].

Критично налаштовані українці і з приводу багатопартійної системи в Україні. Близько половини респондентів відповідають, що вона взагалі не потрібна.

Завершує картину розуміння стану політичної свідомості українців рівень їхньої довіри до політичних інститутів.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів, які висловили свої думки стосовно впевненості в можливості впливати на владу, 2016 р. (%)

Я не сподіваюся на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя	
Не згоден	19,1
Важко сказати, згоден чи ні	16,6
Згоден	64,2
Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями їх явно ігнорує	
Не згоден	30,5
Важко сказати, згоден чи ні	18,2
Згоден	51,3
Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить	
Не згоден	19,6
Важко сказати, згоден чи ні	18,6
Згоден	61,8

Джерело: [5, с. 161]

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання Який рівень Вашої довіри...?, 2016 р. (%)

Рівень довіри	Повністю довіряю	Переважно довіряю
Президенту України	0,8	9,8
Верховній Раді	0,4	5,3
Уряду	0,3	6,2
Прокуратурі	0,3	5,4
Поліції	0,7	11,4
Судам	0,4	6,0
Податковій	0,7	8,4
Банкам	0,4	8,8
Духівництву	13,9	35,8
Волонтерам	9,1	44,02
Ученим	6,1	41,4
Армії	3,3	36,5

Джерело: [5, с. 152–153]

Більше трьох чвертей (76,2%) респондентів вважають, що більшість людей взагалі ні в що не вірять. За висновками відомих соціологів, такий стан речей дозволяє українське суспільство назвати «суспільством без довіри» [8].

Таким чином, характеристика рівня політичної свідомості українських громадян засвідчує наявність відносно демократії. Визнати її можна як пасивну народну демократію, що не може змінити клановий владний олігархізм. Люди визнають, що нам треба будувати демократію, але допомогти нічим не можуть через відсутність у них пріоритету демократичних цінностей. 69% громадян хотіли б мати демократію, але самі не готові відстоювати свої права, контролювати владу.

Розглянемо два підходи, які намагаються пояснити процес демократизації в країнах, що трансформуються.

Суть **структурного підходу** (автор С. Хантінгтон) полягає у визнанні домінуючими факторами на становлення демократичного режиму макрофакторів – фундаментальних якісних змін в усіх системах життєдіяльності соціуму. Згідно з цим підходом демократія має бути підготовлена відповідним соціально-економічним розвитком суспільства, виконувати функцію оформлення базових процесів, що відбуваються у соціальній сфері. С. Хантінгтон, наприклад, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є довготривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структури влади, досягнення національної єдності [9, с. 151–152].

Прихильники **процедурного підходу** (А. Пшеворський, Д. Лінц, В. Полохало, Н. Степанова, А. Циганков та ін.) вважають, що головними умовами переходу до демократії є характер правлячих еліт, їх політичні цінності та ідеали, найважливіші тактики і технології володарювання, які використовуються ними. У цьому разі успіх демократії залежить від ступеня компетентності еліт, їх здатності і можливості мобілізувати всі ресурси для досягнення поставленої мети. Більшість вітчизняних політологів констатують, що саме за таким сценарієм відбувається процес демократизації в Україні та що він є єдиною можливістю для нашої держави, а інший, зокрема «структурний», має швидше фундаментально

світоглядне, ніж прикладне значення [10, с. 17]. Але виникають запитання, наскільки є ефективним такий сценарій? Чи є він єдино можливим? Чи призведе він до остаточної перемоги демократії, а не повертатиме весь час нас до елементів авторитаризму?

Для відповіді на ці непрості запитання вважаємо за потрібне охарактеризувати стан політичної еліти та можливості її трансформації в сучасній Україні.

Як відомо, політична еліта – це привілейована група людей, наділена особливими психологічними, професійними і політичними якостями, яка бере участь у розробці і здійсненні рішень у сфері державної влади або впливу на неї.

Багато українських дослідників взагалі вважають недоречним зараховувати можновладців в Україні до політичної еліти (яка передбачає відповідність певним характеристикам і критеріям щодо оцінки професійності). Вони оперують такими поняттями, як «політичний клас», «істеблішмент» чи навіть «квазіеліта». Вживаючи поняття «політична еліта» у цьому дослідженні, ми розуміємо під нею правлячу верхівку в Україні, що має формальний статус політичної еліти.

Особливості сучасної політичної еліти стають добре зрозумілими у контексті її еволюції з 90-х рр. попереднього століття.

Структурний аналіз політичної еліти першого десятиліття незалежності Української держави свідчить, що вона сформувалася на основі т. зв. «старої» (колишньої номенклатури – партійних, державних, господарських керівників часів СРСР) та «нової», яка складалася з неоднорідного конгломерату колишніх ідейних противників комуністичного режиму (дисидентів, політв'язнів), вихідців із мистецько-наукових кіл, інтелігенції та представників бізнесу, що активно формувався в 90-х рр., іншими словами, «нової буржуазії» [11, с. 46]. В Україні, на відміну від Польщі, Чехії та Прибалтики, протягом 1991–2004 рр. не відбулося зміни «критичної маси» політичної еліти, тобто представників «старої» було значно більше, ніж «нової» (у суспільстві не було запити на проведення люстрації за належністю до комуністичного минулого), але у підсумку кістяк політичної еліти склав союз колишньої номенклатури і «нової буржуазії». Для першої з усуненням однопартійної системи зникли ті обмеження і контроль, що існував у номенклатурному середовищі, зокрема невідворотність відповідальності і покарання у тому разі, якщо факти зловживання ставали широко відомими. У свою чергу, для представників великого бізнесу, який формувався, головним завданням було знайти порозуміння з владою для її конвертації (обміну) у власність, а власність – у ще більшу владу. Збіг інтересів і завдань створив передумови для симбіозу номенклатурної та бізнесової еліти.

Для більшості представників бізнесової еліти, котра інтегрувалася до політичної, українська державність стала винятково бізнес-проектom, можливістю участі в приватизації (яку в народі влучно назвали «прихватизацією») національного надбання, і тому про патріотизм не йшлося, враховуючи і те, що відчутним у формуванні нової еліти був і кримінальний чинник. Результатом таких складників у формуванні політичної еліти стало поєднання двох моралей: старої компартійної, з її принципом схилення перед вищими і зневагою до нижчих, і моралі новітньої бізнесової еліти з її зневагою до закону, пріоритетом егоїстичних кланово-корпоративних інтересів над національними, звідси і високий рівень корумпованості влади.

З 2000-х рр. «нова» бізнес-еліта поступово починає витісняти «стару» компартійну. Це наглядно демонструють вибори до Верховної Ради України у 2002, 2006, 2007, 2012 та 2014 рр., а також склади урядів того періоду. Але відчутних суспільних змін не відбувається.

Причиною суспільної неефективності «нової» української політичної еліти стало те, що вона не мала потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба дикту-

ється в демократичних суспільствах моральними засадами еліти, ефективними механізмами політичної відповідальності або тиском сформованого громадянського суспільства. Мораль бізнесової еліти такої чесноти як служіння суспільству в силу своєї природи не передбачала, тому що перебувала у стадії т. зв. «дикого капіталізму», мала свої власні, як зазначалося, егоїстичні інтереси. Частка представників мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції була невеликою. Двох останніх чинників (ефективного механізму політичної відповідальності, тиску сформованого громадянського суспільства) в Україні практично не було, а існуючі політичні партії, які частково мали б виконувати ці функції, виявилися ще не спроможними до цього, більше того, активно утворюються партії не на ідеологічній основі, а саме для захисту і просування бізнес-проектів різних груп самої еліти [12, с. 4].

Отже, в ситуації існування формальних і неформальних елітних груп визначальний вплив на процеси прийняття рішень перейшов від формальних до неформальних гравців. Такими стали фінансово-промислові групи (далі – ФПГ) очолювані українськими олігархами. Саме тоді центристські партії або перейшли під вплив ФПГ, або ж ФПГ створили «віртуальні» партії для легалізації своєї присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

На жаль, ні Помаранчева революція, ні Революція Гідності не вплинули на якісну зміну політичної еліти. Україною продовжують керувати не професійні, досвідчені особистості, котрі мають на меті загальнодержавне процвітання, а невелика група представників різних олігархічних кланів, зацікавлених у відстоюванні інтересів «своїх». Це надає їм можливість зберегти бізнес від зазіхань інших олігархів і через непрозорі правила гри на ринку утримувати конкурентність своїх застарілих і неефективних підприємств.

У духовно-світоглядному просторі української політичної еліти продовжують домінувати авторитарні преференції. Суть цієї ситуації не змінюється навіть тоді, коли публічно декларуються прихильність до демократичних цінностей. У дійсності йдеться про суто ритуальну риторику, приписану політичною доцільністю прихильників відповідним пріоритетам. Усе це докази того, що нинішня політична еліта поки що не в змозі опанувати енергетику демократії, яка формується «знизу» – в надрах українського суспільства. У багатьох випадках демократія сприймається не як влада народу, а як «влада демократів» [13, с. 274].

Просування в елітну групу з чіткими правилами відбору і численними фільтрами, особливе значення формальних показників (віку, стажу роботи, особистої відданості керівництву і готовності беззаперечно виконувати накази), орієнтація насамперед на збереження і самовідтворення елітної структури – це те, чим «нагородила» радянська еліта сучасну владу. По суті, це фактично процес антиселекції, негативні наслідки чого посилюються у загальнодержавному масштабі, повним усуненням конкурентних механізмів в економіці і політиці, а також ідеологізацією, політизацією і непотизацією (домінуванням родинних зв'язків) критеріїв відбору, проведенням земляцької й кланової кадрової політики [14, с. 79].

Отже, за роки незалежності у нас не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та демократичного транзиту України. Нову еліту можна вважати національною, демократичною лише умовно або як норматив, маючи на увазі, що створення дійсно державницької еліти – одне із пріоритетних завдань розвитку політичної системи нашого суспільства.

Нова політична еліта має стати елітою заслуг (меритократією), елітою відповідальності, а не елітою привілеїв. Для політичної еліти важливо консолідувати різноманітні інтереси і волевиявлення в єдину результуючу волю і тим самим розширити свою соціальну базу. У підсумку, її остаточні рішення – це результат узгодження і корегування курсів,

врахування всього розмаїття соціальних позицій на загальнодержавному і місцевому рівнях. Влада еліти сильна і стабільна, якщо її рішення раціональні, їх реалізація ефективна і в суспільстві досягнуто баланс соціальних інтересів.

Еліта не може формуватися штучно, за командою. Це – процес еволюційний і органічний, який торкається будь-якого соціуму. Суспільство фактично природно здійснює відбір лідерів, авторитетів думки, і від того, наскільки зрілим є це суспільство, залежить і якість еліти. Вітчизняна еліта є віддзеркаленням нашого суспільства. Тому, якщо ми хочемо мати якіснішу еліту в будь-яких сферах, повинні говорити насамперед про рівень самого суспільства. Нова еліта в Україні народиться із громадянського суспільства, яке обиратиме лідерів не на основі популізму чи підкупу, а на базі ґрунтовного аналізу, здатності мислити по-державному. Таке державницьке мислення має бути у свідомості більшості українців. Відповідно, й вимоги до еліти у такого суспільства матимуть державницькі критерії.

Сьогодні громадянське суспільство поки не здатне вплинути на те, щоб максимально бути присутнім у владі. Хоча окремі представники такої еліти вже є, але ще не накопичилася критична маса, а отже, немає їхнього відчутного впливу на суспільні процеси [14, с. 82].

За останні роки в Україні з'явилася досить потужна група громадян (за даними соціологів їх близько 20%) серед яких є журналісти, волонтери, активісти, котрі беруть на себе контроль за діями влади. Окрім того, на верхівку влади чиниться постійний тиск із боку міжнародних організацій, які вимагають продовження реформ. Євроінтеграційна стратегія України, наше природне прагнення піднятися до західного рівня життя й добробуту, побудувати в себе Європу – це не лише відповідні принципи державотворення, економічної та соціальної політики, а й глибока європеїзація політичного класу, що має спрямовувати зазначені трансформації, визначати їхні механізми, забезпечувати їх утілення в життя.

Висновки. Між процесами формування політичної еліти та політичної свідомості громадян в Україні, існує тісний взаємозв'язок. Ці процеси взаємозумовлені та можуть відбуватися лише в гармонійній цілісності. Консолідація та розвиток українського суспільства є неможливим без виникнення справжньої політичної еліти, а остання не з'явиться без розбудови потужного громадянського суспільства.

Необхідними умовами для подальшої демократизації влади в Україні є зміна виборчого законодавства у частині обрання парламенту за пропорційною системою з відкритими виборчими списками, механізмом відкликання депутатів і позбавленням їх недоторканості, негайний початок роботи Антикорупційного суду. Невідворотне покарання змусить представників еліти не так легко використовувати владу для особистих цілей. Прозорий конкурсний відбір на всі керівні державні посади. Це підвищить якість, професіоналізм і відповідальність майбутньої політичної еліти.

У суспільстві назрів запит на оновлення політичного класу, який би був відокремлений від олігархічного бізнесу. Багато в чому це залежить від того, чи буде зменшуватися частка пасивного населення і чи буде зростати частка тих, хто захоче взяти на себе відповідальність за своє життя і за життя країни.

Тільки витіснивши сучасну примітивну бізнесово-політичну еліту, суспільство матиме змогу і перспективу демократичного транзиту.

Список використаної літератури

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2003. 368 с.
2. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита. Политическая наука. *Политическое развитие и модернизация: современные исследования*. Москва, 2003. № 2. С. 48–50.

3. Ворона В. Вимірювання стану і динаміки суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 13–23.
4. Хорошилов О. Український варіант демократизації. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 52–57.
5. Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 150–166.
6. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2015. 420 с.
7. Шульга О. Формування політичної демократичної свідомості в контексті зміни символічних універсумів в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 103–111.
8. Общество без доверия / под. ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. 338 с.
9. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
10. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 17–18.
11. Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 38–55.
12. Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9. С. 2–11.
13. Гальчинський А.С. Лібералізм: уроки для України: науково-популярне есе. Київ : Либідь, 2011. 288 с.
14. Козловець М.А. Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 74–87.

POLITICAL ELITE AND CITIZENS POLITICAL KNOWLEDGE IN CONDITIONS OF DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF POST-SOVIET UKRAINE

Oleksii Mateta

*Kremenchuk Flight College of National Aviation University
Peremogy str. 17/6, 39600, Kremenchuk, Poltava region, Ukraine*

The article deals with the problems of democratic transformation of Ukrainian society. The present state of political consciousness of Ukrainian citizens is analyzed. The evolution of the political elite from the 90s of the twentieth century has been characterized and its current state in Ukraine. The relationship between the processes of formation of political elite and political consciousness of citizens in the conditions of post-Soviet Ukraine democratic transformation is established.

Key words: political elite, political consciousness, democratic transformation, paternalism, civil society, financial and industrial groups, meritocracy.

УДК 32:001.8(045)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО СТРАТЕГУВАННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Поліна Міненкова

*Національний інститут стратегічних досліджень
вул. Пирогова, 7а, 01030, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто найбільш поширені типи сучасних офіційних документів стратегічного рівня у сфері національної безпеки та зовнішньої політики. Описано основні підходи їх ієрархічного підпорядкування. Проведено аналіз ключових етапів розвитку, трансформації та концептуалізації поняття «велика стратегія».

Ключові слова: стратегія, велика стратегія, стратегічні документи, національна безпека, національні інтереси, зовнішня політика.

Відносини і взаємодії, з якими зіштовхується сучасний глобалізований світ, стають дедалі складнішими. Водночас вони формують середовище можливостей і ризиків, розмиваючи кордони між внутрішньою та зовнішньою політикою. У стрімкому процесі змін міжнародних конкурентних умов, зростання взаємозалежності та інформаційної перенасиченості переваги отримують ті країни, керівництво яких здатне своєчасно реагувати на геополітичні зміни, швидше адаптуватися до нових викликів і постійно змінюваних «правил гри» на світовій арені, а також належним чином оцінювати й ефективно використовувати національні економічні, політичні, інформаційні та інтелектуальні ресурси.

Необхідність забезпечення національної безпеки та її інституалізація в національній стратегії, а також пов'язаних із нею документах стає одним із найбільш значущих завдань для країн у міжнародній системі XXI ст.

Феномен стратегії є об'єктом вивчення різноманітних наук. Її дослідженням останніми роками активно займаються філософи, соціологи, історики, економісти, політологи, юристи, психологи, демографи, представники військової та інших галузей наукового знання. Основи знання про стратегію були закладені давньокитайським стратегом Сунь-Цзи та розвинуті у працях німецьких воєнних теоретиків К. Клаузевіца, Г. Мольтке, французького і російського генерала і воєнного письменника А.А. Жоміні, а також російських воєначальників і воєнних теоретиків О. Суворова, А. Снесарьова й О. Свечіна.

Значна частина праць таких українських дослідників, як А. Шлепаков, Г. Цветков, Ю. Пахомов, А. Дашкевич, Ю. Павленко, О. Потехін, Є. Камінський, Б. Канцелярук, О. Зернецький, С. Шергін, Л. Лещенко, І. Хижняк, С. Юрченко, А. Круглашов, І. Коваль, А. Веселовський, Б. Гончар, С. Галака та ін. присвячена тематиці стратегічного планування зовнішньої політики та міжнародного співробітництва у сучасній архітектурі глобального світу.

Серед сучасних дослідників проблематики глобальних, міжнародно-політичних стратегій, стратегій національної безпеки варто назвати роботи Г. Яргера, Дж. Модельскі, Дж. Ная, Н.Дж. Спикмена, З. Бжезинського, Р. Хааса, Дж. Айкенбері, Е. Нордлінгера, Б. Позена, А. Росса, Р. Арта, С.К. Грея, А. Гольштейна, Р.У. Міда, Э. Бацевича, М. Уорнера, Дж. Стівенсона, Х. Брандса, Г. Харта, Р. Кагана, М. Младеновича, А.А. Плащинского,

Е.Я. Баталова, А.В. Радчука, А.Д. Богатурова, С.А. Сидоркіна, Т.А. Шаклеїну, С.М. Рогова, В.А. Кременюка, О.А. Тимофєєва, А.В. Манойло, Є.О. Савченко.

Питанням теорії національних стратегій найвищого рівня та їх концептуалізації в понятті «велика стратегія» присвячені роботи Дж.Л. Каддіса, П. Фівера, В. Мартеля, К.А. Мердока, Б.Л. Гарта, Е. Люттвака, П. Кеннеді, Дж. Фуллера, М. Говарда.

Поняття «велика стратегія» у сучасному розумінні є винаходом ХХ ст., а процес його концептуалізації досі триває. Аналіз останніх публікацій дає змогу констатувати надмірний історизм, притаманний значній частині досліджень із цієї проблематики. Відсутній системний аналіз основних етапів розвитку і трансформації поняття «велика стратегія». Натомість більшість дослідників пропонують вивчення окремих прикладів з історії. Бракує також єдності у розумінні ієрархічної підпорядкованості концептуально-доктринальних документів у сфері зовнішньої політики та національної безпеки.

Метою статті є аналіз найбільш поширених типів сучасних офіційних документів із питань національної безпеки стратегічного рівня та їх ієрархічної підпорядкованості, а також дослідження основних історичних етапів концептуалізації поняття «велика стратегія» у сфері безпеки та зовнішньої політики.

Стратегія національної безпеки сучасної держави «є національним планом скоординованого використання всіх інструментів державної влади як військового, так і невійськового характеру для досягнення цілей, які захищають і просувають національні інтереси» [1, с. 624]. Термін «стратегія національної безпеки» описує «планомірний, систематичний і раціональний процес <...>, сформований сильними лідерами, організаційними культурами й урядовими структурами» [2, с. 6]. Кінцевою метою цього процесу є «виражена у письмовій формі публічна, авторитетна декларація держави про те, у який спосіб вона має намір досягти своїх цілей безпеки як у міжнародному, так і у внутрішньому безпековому середовищі. Це офіційні стратегії, написані й опубліковані урядами» [1, с. 624].

У міжнародній політичній системі існує ряд різних типів офіційних концептуально-доктринальних документів, що стосуються питань національної безпеки, кожен із яких має власну описову назву. Найпоширенішими прикладами є: стратегія національної безпеки, біла книга, стратегічний оборонний огляд і національна стратегія оборони. Найбільш всеосяжний національний документ у більшості країн світу має назву «стратегія національної безпеки».

Стратегія національної безпеки може слугувати різноманітним цілям. Посилаючись на ряд різних джерел, професор Техаського університету (США) Шарон Кадл зазначає, що успішна стратегія національної безпеки забезпечує можливість:

- надання детального стратегічного бачення сучасного та майбутнього безпекового середовища;
- відображення національних цінностей;
- представлення комплексного аналізу діапазону загроз для батьківщини;
- консолідації пов'язаної з національною безпекою урядової політики та стратегії;
- представлення пріоритетних і вимірюваних цілей та завдань із зазначенням термінів їх досягнення;
- визначення міжнародних і внутрішніх факторів на кшталт порівняльних можливостей, проблем та тенденцій, які можуть вплинути на досягнення цілей і завдань безпеки;
- розроблення загальнодержавного підходу до політики та стратегії національної безпеки, що охоплює всі відповідні департаменти та відомства;
- визначення напрямів діяльності та ресурсів (шляхів і засобів), які використовуватимуться для досягнення національних цілей;

– надання рекомендацій керівництву урядових департаментів та агентств щодо бюджетування, планування й організації своїх обов'язків із реалізації національної стратегії;

– виступати інструментом для запиту ресурсів для досягнення визначених цілей [3, с. 13–14].

Справжня цінність публічно задекларованої стратегії національної безпеки найкраще визначається реальним наміром її розробників. Ключове питання, яке визначає мету її авторів, полягає в тому, чи є стратегія реалістичною? Чи можливо досягти перерахованих у ній цілей за наявних ресурсів? Або ж вона є інструментом стратегічного зв'язку, що відображає потреби національної безпеки країни у зовнішніх міжнародних ресурсах, а також обґрунтовує перелік внутрішніх ресурсів, необхідних для досягнення зазначених у ній цілей і завдань національної безпеки?

Перша офіційна американська стратегія національної безпеки (Стратегія національної безпеки Сполучених Штатів), яка була розроблена в 1987 р., характеризувалася як корисний документ, що «об'єднує всі відомі офіційні заяви щодо американської зовнішньої й оборонної політики <...>, визначає <...> американські інтереси та цілі <...>, а також перераховує деякі загрози для зазначених інтересів». Водночас ця стратегія національної безпеки описувалася як така, що не «визначає пріоритетів та альтернатив, які є сутністю стратегії». На думку генерала армії та професора Військової академії США Амоса Азарія Джордана, така стратегічна точність може бути передбачена лише в секретному документі [3, с. 14]. Іншими словами, рівень користі окремих документів, пов'язаних із питаннями національної безпеки, для загальнодержавної спільноти відповідної країни залежить від фактичного наміру їх створення.

Серед офіційних документів нижчого стратегічного порядку слід згадати документ під назвою «біла книга». Біла книга – це назва офіційного урядового звіту, в якому визначається політика уряду з єдиного функціонального питання регіональної політики на кшталт оборони або контртероризму. Цей тип стратегічних документів здебільшого є поширеним у країнах Співдружності Націй, очолюваної Великою Британією (власне Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія та Канада) [4]. Подібні документи також включають стратегічні оборонні огляди, відомі в Сполучених Штатах як QDR (Quadrennial Defense Review – у пер. з англ. «чотирирічний оборонний огляд»). Завданням оборонних оглядів є ефективно зведення національних інтересів і шляхів підтримки цих інтересів за допомогою необхідних військових ресурсів (військових сил, кадрового складу, інфраструктури та матеріалів) для забезпечення національної безпеки необхідним військовим потенціалом. Наявність такого документа дозволяє уряду визначати стан поточного безпекового середовища і, відповідно, враховувати його в стратегічному плануванні. «Огляд описує типи збройних сил, необхідних у майбутньому, допомагає планувати належні ресурси для їх забезпечення» [3, с. 15–16]. Аналогічними до оборонних оглядів документами є стратегії національної оборони, військові та контртерористичні стратегії тощо.

Концептуальні документи, пов'язані з питаннями національної безпеки, у всьому різноманітті їхніх форм і обсягів можна об'єднати в єдину ієрархію. На кожному рівні процесу розробки національної стратегії між документами існує певний зв'язок: «Логіка ієрархії полягає в тому, що кожен її рівень має керувати нижчим і слугувати тому, що знаходиться над ним» [3, с. 16]. У цьому разі стратегія національної безпеки разом із національною або великою стратегією країни слугуватимуть стратегічним стандартом для всіх підпорядкованих стратегічних документів, які стосуються національної безпеки. «Якщо інші документи не впливають зі стратегії національної безпеки чи великої стратегії кра-

їни, вони є або повинні бути логічно пов'язаними з ними. Національний інтерес, визначений у Національній стратегії безпеки США, допомагає виробити допоміжні функціональні стратегії безпеки. Стратегічні оборонні огляди Австралії та Великої Британії разом із білими книгами підтримують стратегії національної безпеки цих країн, а Національна військова стратегія США (НВС) підтримує стратегію національної оборони США (НОС) і Національну стратегію безпеки (НСБ)» [3, с. 16].

В Україні керівними документами державного управління з питань забезпечення національної безпеки є концепції доктрини та стратегії із зазначених питань, які спрямовані на реалізацію основ зовнішньої та внутрішньої політики держави і затверджуються Верховною Радою України [5, с. 134]. Втім, як зазначає український вчений Г.П. Ситник у своїй монографії «Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України», єдиний системний підхід до визначення сутності, місця та ролі концепцій, доктрин і стратегій національної безпеки в системі нормативно-правових актів у науковій літературі відсутній. Дослідник вважає, що ієрархія «концепція – доктрина – стратегія» є домінуючою послідовністю під час їх розробки в теорії та практиці забезпечення національної безпеки [5, с. 134].

Як зазначає Г.П. Ситник, завданням керівних документів із питань забезпечення національної безпеки є «деталізація концептуального рівня політики, на якому визначаються системи національних цінностей, національних інтересів, національних цілей, пріоритетних напрямів, загроз (небезпек, викликів) національним інтересам, головна мета (місія), сукупність цілей і завдань системи забезпечення національної безпеки й надання виконавчому (адміністративному) рівню управління інструменту, за допомогою якого політичні рішення трансформуються у відповідні програми, проекти, плани, бюджети тощо» [5, с. 134]. Автор зауважує, що забезпечення оптимального співвідношення між політикою і стратегією держави є важливим завданням формалізації процесу прийняття управлінських рішень [5, с. 134].

Однією з ключових особливостей, що забезпечує цінність стратегії національної безпеки для осіб, котрі приймають відповідні політичні рішення, є її включення до великої стратегії відповідної країни, яку іноді називають стратегічним баченням. У західному академічному та політичному просторі саме концепт «велика стратегія» (Grand Strategy) або «вища стратегія» (High Strategy) уособлює послідовну й узгоджену теорію національної безпеки та зовнішньої політики. Останніми десятиліттями поняття «велика (вища) стратегія» почали широко використовувати і російські автори, котрі займаються питаннями безпеки та міжнародно-політичними дослідженнями.

В основі концепту великої стратегії лежить ретельне поєднання цілей і засобів. Велика стратегія встановлює пріоритети, пояснює компроміси серед них і відповідним чином розподіляє наявні ресурси. Тобто у теорії велика стратегія впорядковує використання дипломатичної, військової й економічної сили відповідно до необхідності їх застосування в досягненні конкретних національних цілей чи виконанні особливих завдань на міжнародній арені.

Велика стратегія є узагальнюючим поняттям, вона спрямовує всі інші напрями політики, пов'язані з національною безпекою. Національна політика може бути сформована лише після визначення цілей і завдань національної безпеки. Саме велика стратегія визначає такі цілі та завдання. Велика стратегія стає функцією «національного наміру» в межах стратегічного середовища [6]. В ієрархічному плані велика стратегія є найвищим рівнем або типом стратегії [7, с. 416]. Зрештою, стратегія національної безпеки та інші види пов'язаних із безпекою стратегій національного рівня покликані забезпечити реалізацію великої стратегії [8, с. 14].

На думку англо-американських стратегічних теоретиків, у складному та конкуруючому міжнародному середовищі наявність стратегії найвищого рівня не лише створює необхідну основу для прийняття рішень вищим керівництвом, а й слугує дороговказом з усіх ключових питань для щоденної діяльності всієї сфери забезпечення національної безпеки. Для більшості розвинених країн світу велика стратегія є важливим інструментом оцінки національних можливостей і довгострокових наслідків використання всіх інструментів національної потужності для забезпечення національної безпеки.

Поняття «велика стратегія» є похідним від поняття «стратегія». Вчені джерелом походження терміна «стратегія» вважають давньогрецьке слово *στρατηγία* – мистецтво полководця, яке означало «використання всіх елементів національної могутності для досягнення бажаної мети» [9].

Розглядаючи феномен стратегій у міжнародних відносинах і світовій політиці на концептуально-теоретичному рівні, вважаємо необхідним розвести такі поняття, як стратегія і тактика. Так, у VI ст. візантійці розмежували стратегію і тактику за рівнями аналізу. Тактика розглядалася як наука, що дає змогу організовувати військо й упорядковано маневрувати ним, тоді як стратегія – це засіб, за допомогою якого полководець може захистити свою територію і перемогти противника. У цій ієрархічній концепції тактика була пов'язана зі стратегією, але як вторинна за обсягом і масштабами. Пізніше імператор Лев VI у своїй праці «Тактика» повторив різномірний аналіз із виокремленням стратегії і тактики. Проте широко запроваджені ці два різні терміни на Заході були у 1700-х рр., коли «Тактика» Лева VI була перекладена французькою і німецькою мовами [10, с. 4–5].

Російський дослідник В.І. Гантман, даючи характеристику зовнішньополітичній тактиці, відзначає, що остання «покликана забезпечити вирішення повсякденних, конкретних задач зовнішньої політики. Вона піддається впливу <...> кон'юнктурних змін у міжнародному середовищі» [11, с. 24]. Інший російський вчений А.І. Кондратов зауважує, що тактика у її застосуванні до міжнародної політичної реальності полягає у виборі та застосуванні «конкретних прийомів, способів, методів і технологій зовнішньополітичної діяльності» [12, с. 211].

Таким чином, тактика проявляється на достатньо коротких відрізках часу, визнає для себе локальні завдання в межах поточного міжнародно-політичного безпекового становища. Стратегія реалізується на тривалих відрізках часу, орієнтована на адекватне розуміння і використання довготермінових тенденцій.

Слід зауважити, що поняття «велика стратегія» прийшло в політичну науку з військової сфери. В англійській мові словосполучення «велика стратегія» вперше з'явилося у воєнному виданні 1834 р., анонімний американський автор не вважав за потрібне дати йому визначення [13, с. 8]. Майже за двісті років свого існування поняття не стільки еволюціонувало, скільки змінювалося. З цієї причини для кращого розуміння зовнішньополітичного та безпекового виміру феномену стратегії варто більш детально розглянути основні історичні етапи концептуалізації поняття «велика стратегія».

Британський політолог Лукас Мілевський поділяє дослідження еволюції феномену великої стратегії на дві частини. Перша з них стосується періоду виникнення самого терміна і його англо-американського розвитку до часів «холодної війни». Зародження ідеї великої стратегії пов'язане з Наполеонівськими війнами, головним теоретиком яких був пруський офіцер Карл фон Клаузевіц. У науковій літературі, присвяченій питанням безпеки, більшість визначень великої стратегії навіяні традиційним розумінням концепту К. Клаузевіцем. Не використовуючи термін «велика стратегія», К. Клаузевіц фактично визначив її сферу дії як найвищий рівень прийняття політичних рішень. Його визначення стратегії

наводиться у протиставленні її тактиці: «Тактика є вченням про використання збройних сил у бою, тоді як стратегія – вчення про використання боїв у цілях війни» [14, с. 33].

Таким чином, велика стратегія була покликана слугувати політичним цілям, факторам, які надавали сенсу збройній боротьбі. З погляду Клаузевіца, «війна є актом сили, що здійснюється з метою доведення ворога до такого стану, в якому він був би вимушений виконати волю нападника... Таким чином, справжньою метою війни є знесення ворога» [15, с. 13]. К. Клаузевіц безапеляційно покладає відповідальність за воєнні рішення на національних лідерів: «Єдиним джерелом війни є політика. Війна – це продовження політики іншими засобами» [15, с. 252].

Вирішальна характеристика великої стратегії на першому етапі зародження концепту пов'язана з громадянською війною в США. Це було визнання того, що великий географічний простір вимагає виходу за межі театру бойових дій на новий стратегічний рівень.

Наступним етапом концептуальної траєкторії поняття «велика стратегія» Лукас Мілевський визначає період появи і становлення Британської школи стратегічної думки, основні ідеї якої були запозичені з добре розробленої тоді теорії військово-морської стратегії, після чого вдосконалені їх досвідом і досягненнями, отриманими в період Першої світової війни. Одним із основоположників цієї школи став американський військово-морський теоретик та історик контр-адмірал Альфред Тайер Мехен. На його думку, на рівні великої стратегії країнам із відповідними передумовами (географічними, кліматичними, соціально-політичними) морську владу (головним чином, військово-морські сили) слід розглядати як ключ до процвітання. А. Мехен вважав, що військово-морські сили покликані захищати і розширювати комерційну діяльність, щоб скористатися глобальними економічними можливостями. У свою чергу, комерційну діяльність він розглядав як географічно позиційовану життєву силу держав [16, с. 25–26].

Для британського воєнного історика Джуліана Корбетта військово-морська могутність відкривала важливі шляхи забезпечення перемоги у великих війнах. Військово-морські сили, зазвичай, є тими ресурсами, яких не вистачає континентальним державам. Саме ці ресурси дають можливість довести до загострення чи звести нанівець війну як на суші, так і на морі. Синергія суші та моря, на думку Корбетта, надавала Великій Британії більш широкий стратегічний кругозір та урізноманітнювала ресурсну базу у війнах проти континентальних держав. Море дає змогу Великій Британії (і за певних умов США) використовувати периферію для впливу на хід війни на суші для досягнення економічно ефективного миру [17].

Важливість ідей Корбетта полягає у виокремленні дихотомії «великої стратегії» («major strategy») і «малої стратегії» («minor strategy»), а також теоретичному обґрунтуванні твердження, що саме стратегія задіює всі наявні у держави ресурси (військові, економічні, політичні й дипломатичні) для досягнення перемоги у воєнному конфлікті [17].

Висока ціна Великої Британії за мир 1919 р. гостро поставила питання виживання нації у тотальній війні. Британський воєнний історик і теоретик генерал-майор Джон Фуллер розглядав його як питання збереження цивілізації. На його думку, зважаючи на такі високі ставки, велика стратегія більше не може обмежуватися лише військовою сферою і вважатися явищем тільки воєнного часу. Дж. Фуллер, вслід за Корбеттом, також переглянув поняття стратегії. Він виділив «велику стратегію» («grand strategy»), «головну стратегію» («major strategy») і «другорядну стратегію» («minor strategy»). Велика стратегія, на його думку, дає змогу скоротити тривалість війни та витрати на її ведення шляхом ефективного управління і розпорядження національними збройними силами, торгівельно-промисловими ресурсами та підтримкою моралі цивільного населення не лише в період війни, але і в мирний час [18].

Ще один британський воєнний історик Безіл Ліддел Гарт, хоча і меншою мірою переймався долею цивілізації, втім, як і Дж. Фуллер, відстоював ідею обмеження війни за допомогою великої стратегії. Наголос він робив на стримуванні, яке, на його думку, давало можливість уникнути чергового воєнного конфлікту після закінчення війни. Б.Л. Гарт вважав, що для збереження економічних і військових основ країни у разі провалу стратегії стримування всі сили потрібно спрямувати на застосування «непрямого підходу» – ухилення від застосування переваг ворога з одночасним атакуванням його вразливих сторін [19].

Таким чином, Британська школа стратегічної думки поєднувала географічні й економічні питання в одній ретельно вираженій стратегії з метою обмеження масштабу й обсягу сучасної війни. Велика стратегія була покликана зберегти країну в період, коли ескалація воєнного конфлікту могла загрожувати її існуванню.

У Сполучених Штатах Америки концепт великої стратегії також розвивався у відповідь на досвід світових воєн. Втім, через різне географічне й економічне положення американська і британська стратегічні школи мали свої відмінності. Наприклад, політичний стратегічний теоретик Едвард Мід Ерл висунув ідею, що «найвищий тип стратегії, який інколи називають великою стратегією, є тим, що об'єднує політику й озброєння нації. За її використання звернення до війни виявляється непотрібним або здійснюється з максимальними шансами на перемогу» [13, с. 69]. В основі поняття найвищого типу стратегії, в розумінні Едварда Мід Ерла, було концептуальне змішування мирної та воєнної фаз конфлікту, які, хоч і вимагають використання різних засобів, у підсумку слугують одній меті – безпеці. Це означало, що американська безпека вимагає цілісного підходу до політики та здатності маневрування на найвищих рівнях влади.

Хоча ідеї Мід Ерла були глибокими і сильними, вони не витримали натиску ядерної революції. Лукас Мілевські стверджує, що ядерна стратегія і теорія обмеженої війни («limited war theory») протягом першої половини «холодної війни» досягли статусу гегемона в американській управлінській і дипломатичній сферах. Ядерна стратегія поглинула велику стратегію. Це відбулося з причини цілісності організаційного переходу від військово-повітряної до ядерної сили, а також безпосередності та масштабів загрози, яку несе в собі зброя такої летальності.

Томас Шеллінг, Бернард Броді та Роберт Осгуд – американські стратегічні аналітики, котрі виступили авторами-розробниками та популяризаторами воєнно-політичної доктрини «стратегічної стабільності» – розуміли, що, незважаючи на взаємно гарантоване знищення, яке передбачає застосування ядерної зброї, іншим можливим варіантом залишалася обмежена війна. Остання, на противагу тотальній війні, давала воюючим сторонам змогу не залучати всі наявні у їхньому розпорядженні ресурси, спрямовуючи їх на інші цілі. Завдання полягало у тому, щоб у прагненні утримання воєн обмеженими розробити такі схеми, що б гармонійно поєднували стримування і стриманість (coercion and restraint). У процесі пошуку таких схем велика стратегія як концепція практично зникла з політичного і стратегічного дискурсу. Утвердження імперативу обмеженої війни звело нанівець інтелектуальну дискусію щодо урізноманітнення інструментарію, яким повинна керуватися американська зовнішня політика. Ситуація зберігалася до війни у В'єтнамі, що означувала початок другої половини «холодної війни». Відтоді і дотепер велика стратегія знову привернула до себе прискіпливу увагу дослідників. Стратегічна думка вийшла на новий етап свого розвитку – перспективи, які відкривала велика стратегія, призвели до переосмислення й уточнення теоретиками її головних ідей і положень.

Серед учених, котрі активізували вивчення феномену великої стратегії і тим самим заклали підвалини його сучасного розуміння, є представники як західноєвропейської, так

і американської шкіл стратегічної думки: Баррі Позен, Едвард Люттвак, Пол Кеннеді, Джон Льюїс Геддіс та ін. Спираючись на результати їхніх досліджень, більшість сучасних вчених розглядають велику стратегію як найвищий рівень зовнішньої та безпекової політики, що становить комплексне бачення критичних інтересів держави і способів їх ефективного просування. Іншими словами, велика стратегія стосується ролі держави та її становища в світі [20, с. 13]. Відповідно, з'ясування й аналіз великої стратегії провідних політичних акторів є не лише важливим для розуміння поточного і передбачення майбутнього стану світового порядку, а й для адекватного реагування на зміни і виклики міжнародного середовища.

Таким чином, у статті розглянуто найбільш поширені сучасні типи керівних стратегічних документів у сфері національної безпеки та зовнішньої політики, а також основні підходи до їх ієрархічного підпорядкування.

Також проведено дослідження основних етапів розвитку, трансформації та концептуалізації поняття «велика стратегія» від його зародження у сфері ведення війни до сучасного розуміння як найвищого рівня зовнішньої та безпекової політики у вигляді комплексного бачення критичних інтересів держави і способів їх ефективного просування.

Перспективи подальшого дослідження можуть стосуватися вивчення особливостей вироблення національних стратегій вищого рівня в провідних країнах світу та можливості участі в процесі їх розробки недержавних політичних акторів.

Список використаної літератури

1. Richard B. Doyle. The U.S. National Security Strategy: Policy, Process, Problems. *Public Administration Review*. 2007. № 67. Vol. 4. P. 624–629.
2. John K. Bartolotto. The Origin of the Developmental Process of the National Security Strategy / U.S. Army War College Strategy Research Project, Carlisle, PA, May 3, 2004. URL: www.marshallcenter.org/site-graphic/lang-en/page-coll-ep-1/xdocs/coll/ep-syllabus-03-05/module-09.htm.
3. Stolberg, Alan G. How Nation-States Craft National Security Strategy Documents / Carlisle, PA : Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 2012, 169 p.
4. Collins English Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/-/dictionary/english>.
5. Ситник Г.П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навчальний посібник. Ч. 3: Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. Київ : НАДУ, 2010. 208 с.
6. Julian Lindley-French. Who Does National Security Public Administration Committee Contents. Writ-ten Evidence Submitted to the House of Commons, September 2010. URL: www.publications.parliament.uk/pa/cm201011/-cmselect/cmpubadm/435/435we13.htm.
7. Edwin Meade Earle. Makers of Modern Strategy. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1943. P. VIII. URL: https://www.researchgate.net/profile/Michael_Geyer/publication/291843313_German_Strategy_in_the_Age_of_Machine_Warfare_19141945/links/5a7a6a930f7e9b41dbd61f42/German-Strategy-in-the-Age-of-Machine-Warfare-1914-1945.pdf.
8. Clark A. Murdock. Improving the Practice of National Security Strategy: A New Approach for the Post-Cold War World. Washington, DC : Center for Strategic and International Studies, 2004. 196 p.
9. Стратегія. *Енциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907.
10. Heuser Beatrice. The evolution of strategy: Thinking War from Antiquity to the Present. Cambridge University Press, New York, 2010. 505 p.

11. Косоруков А.А. Соотношение детерминант глобального и национально-государственного уровней в формировании внешнеполитической стратегии: зарубежный опыт и российская специфика : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04. Москва, 2011. 200 с.
12. Кондратов А.И. Концептуальная модель внешнеполитической деятельности государства в теории международных отношений : дисс. ... док. полит. наук : 23.00.04. Москва, 2012. 337 с.
13. Lukas Milevski. The Evolution of Grand Strategic Thought. New York : Oxford University Press, 2016. 175 p.
14. Карл фон Клаузевиц. О войне, II. 1. Москва : Госвоениздат, 1934. URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html>.
15. Clausewitz, Carl von. On War / trans. Peter Paret and Michael Howard. Oxford : Oxford University Press, 1983. 732 p.
16. Alfred Thayer Mahan. The Influence of Sea Power Upon History 1660–1783 (1890, reprint Boston, MA : Little, Brown and Company, 1970. 656 p. URL: <https://archive.org/details/seanpowerinf00maha/page/n25>.
17. Corbett, Julian S. Some Principles of Maritime Strategy. London : Longmans, Green and Co, 1918. 288p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uva.x000961021;view=1up;seq=298>.
18. Fuller J.F.C. The Reformation of War. London : Hutchison and Co. 1923. URL: https://archive.org/stream/reformationofwar00fulluoft/reformationofwar00full-uoft_djvu.txt.
19. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий. Москва : ИЛ, 1957. 532 с.
20. Layne C. The Peace of Illusions: American Grand Strategy from 1940s to the Present. Ithaca, NY and London : Cornell University Press, 2006. 304 p.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE NATIONAL SECURITY STRATEGY RELATED CONCEPTS

Polina Minenkova

*National Institute for Strategic Studies
Pyrogova str., 7a, 01030, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the most common contemporary types of strategic documents in the field of national security and foreign policy. The main approaches to their hierarchical subordination were described. The analysis of the main stages of development and transformation of the concept of “grand strategy” was conducted.

Key words: strategy, grand strategy, strategic documents, national security, national interests, foreign policy.

УДК 930.85:17.023.36

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ БЕКГРАУНД: ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Олена Петасюк

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра новітньої історії України
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Наукова розвідка є спробою осмислення загальних і національних цінностей людства (культурних традицій, моральних підвалин, історії як колективного досвіду, мови), що дало можливість виявлення їх взаємообумовленості та взаємодоповнюваності. В умовах глобалізації світ універсалізується на ґрунті спільних цінностей, відстоювання яких і є сенсом історії.

Ключові слова: загальнолюдські та національні цінності, діалог культур, модель світу, спільний ґрунт, мова.

Цінності людства (унікальні, загальні), на базі яких людство консолідується – це наукова проблема, що має дуже широкі обрії. Відтак на неї наводять дослідницьку оптику філософи, історики, культурологи, психологи, соціологи, мовознавці, педагоги та багато інших, вбудовуючи свої осмислення цього феномену у важливі розділи наук. Так, перші посібники з історії культури, що вийшли на початку 1990-х рр., не оминули увагою саме цю проблему, наприклад, розуміння: 1) історії людства як історії становлення загальнолюдських цінностей; 2) сукупності культур у вигляді ієрархії, перше місце в якій посідає світова культура, від якої відгалужуються певні рівні культур: від культурних епох, національних, регіональних і так до особливостей культури різних психологічних типів окремих людей (А. Бичко, 1992) [1, с. 12]. На межі XX – XXI ст., коли вимальовувалися контури епохи глобалізації (маємо на увазі такий її вимір, як ідеологія), і «висота часу» небачено піднялася, питання цінностей людського роду повною мірою актуалізувалися. На думку деяких вчених, «остаточно завершилася історія автономного існування традиційних цивілізацій і почалася реально (а не умоглядно) спільна історія всього людства, всіх країн і народів світу» [2, с. 351]. Світова історія постала в її нетрадиційних, по-новому висвітлених вимірах, на основі цивілізаційного підходу до аналізу історичного поступу людства за період 10 тис. років (Ю. Павленко, 1999) [2]. Окремий розділ посібника під загальною редакцією С. Костишевої, присвячений розкриттю понять світової та національної культури, підводить до висновку про те, що за змістом національні цінності співпадають із загальнолюдськими (2010) [3]. «Навіть поза релігійного забарвлення, в контексті сучасності <...> розуміння історії з погляду вічності (тобто того інваріантного змісту, який не минає, а залишається архетипним) не втрачає актуальності. Воно характеризує прояв так званої метаісторії, історії як подвигу збереження справжніх цінностей, а не їх зміни» (С. Кримський) [2, с. 10].

Науковими джерелами щодо осмислення коренів національного підкладу загальнолюдських цінностей та потреби спільного співіснування нам слугували праці як Д. Антоновича, Д. Чижевського, що заклали підвалини вивчення проблеми, так і пізніших її дослідників: Ф. Тенніса, К. Ясперса, Х. Ортеги-і-Гассета, Е. Тоффлера, Д. Белла, Є. Смоліча, М. Секомб та ін. Особливу наукову вартість мають праці М. Грушевського, який глибоко

і всебічно досліджував українську історію в її органічному взаємозв'язку із історією інших народів, таким чином вказуючи на «загальнолюдський» характер українського розвитку. За О. Копиленком, «українська ідея» М. Грушевського починається від першоджерел світової історії [4, с. 59, 90]. Це не тільки його «Всесвітня історія в короткому огляді», але і «Історія України-Руси» та багато інших, менших за обсягом праць.

Представленою науковою розвідкою ми маємо намір долучитися до вивчення цієї проблеми, бо феномен цінностей людства у всіх його виявах настільки багатогранний, настільки ж невичерпний. До того ж, історія загалом та історична освіта зокрема формують бекграунд глобалізації і готують кадри, які адекватно сприйматимуть трансформації і готові будуть брати в них участь. Ми звертаємо увагу саме на ціннісний аспект проблеми: «культура – це дійсність із позиції цінностей, на відміну від природи – дійсності поза цінностями» (З. Гіптерс) [5, с. 176].

Метою розгляду є дослідження: сутності, взаємопов'язаності та взаємодоповнюваності загальнолюдських і національних цінностей, загалом того сенсового фундаменту, на якому людство консолідується; визначити ті маркери, за якими людство може ідентифікувати себе як глобальну спільноту.

К. Ясперс зазначав, що від моменту «осьового часу» людство починає усвідомлювати власне буття загалом. На його погляд, мета історії концентрується у загальнолюдських цінностях – це цивілізація, гуманізація, свобода, велич людини. Якби ми не взяли інші бачення спільних цінностей, усі вони пов'язані з людиною, її світоглядом, діяльністю, тобто вони є антропоцентричними. Бо без людини відсутній сенс в історичному розвитку як такому.

Загальнолюдські цінності не існують самі по собі, поза конкретною нацією їх годі шукати. Д. Чижевський вважав: «кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і є живий. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості і має вічне, загальне значення. Як живі, різноманітні людські індивідууми у суспільстві, так конкретні різноманітні нації з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе» [6, с. 8]. Щодо людського об'єднання, буде доречним в контексті розгляду пригадати розрізнення Ф. Теннісом спільнот і суспільства. На його погляд, спільнота – *єдність у множинності* – у своєму поступі розвивається до суспільства як *множинності у єдності*. За твердженням Л. Афанасьевої та Р. Олексенка, саме спільність уможливило специфіку, а культурні відмінності мають змістовий характер, якщо ґрунтуються на суттєвій спільності культур [7, с. 40].

Народності, які спромоглися розвинути до націй та утворення власних держав, виростили з консолідуючого їх ґрунту, що так само вимальовувався впродовж тривалого цивілізаційного розвитку. М. Грушевський звертав увагу також і на «скрити організаційну силу», що характеризувала людську скупину, маючи на увазі первісні почуття близькості і солідарності, що виростили із усвідомлення мешканцями кам'яного віку «можливого об'єднання і кооперації» [4, с. 61]. Спільноти людей зцементувалися єдиними традиціями (синхронізовані, підкорені національному ідеалу вірування, способи мислення, прагнення, норми поведінки попередніх поколінь, які поділяє і відтворює покоління нині живучих) [8, с. 53], моральними підвалинами (право, релігія), мовою, історією (практикою та теорією), культурою, що стало згодом міцними бастионами державності. Відтак не випадково саме проти них маємо наступи вже в епоху інформаційної цивілізації з боку тих, хто воліє підточити бекграунд держави.

На світанку цивілізації цінністю виступала не стільки територія, скільки людський ресурс. Потрібен був досить тривалий період, щоб фізичне прирощення людей в племені

викристалізувалося вже за Нового часу в усвідомлення їх як головної цінності держави як у матеріальному, так і у духовному сенсі, що зафіксовано у сучасних конституціях. Людина, її життя та безпека як мета розвитку – це головне гасло тих держав, які бажають забезпечити собі історичне майбутнє. «Сенс історії – реалізація людської гідності як ствердження людської суб'єктивності на основі наслідуваності історичного досвіду людей – духовних, моральних, естетичних та інтелектуальних цінностей. Боротьба за ці цінності і є реалізація історії» [9, с. 27].

Зі збільшенням кількості людей на землі, почалися їх міграції, у пізніші часи – діалоги культур у різних формах. Ось як М. Грушевський кількома мальовничими штрихами окреслює цей процес на прикладі української історії: «Оці зміни, ці колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народності. Вони протягом століть рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до однотайніших форм» [10, с. 14]. Д. Антонович вважав: взаємне переплетення різних культурних впливів у різних народів давало різні наслідки, тому образ людської культури є багатоликим; однакові впливи по-різному сприймалися народами і зрештою давали культуру національного відмінку; цим і зумовлюється багатство загальнолюдської культури як скарбниці, до якої кожний народ вносить надбані ним культурні скарби. Не можемо оминати увагою наступне висловлювання Антоновича: «Висока культурність українського народу зумовлюється тим, що він на протязі тисячі років свого історичного життя і, мабуть, багатьох тисяч років свого життя передісторичного активно сприймав культурні впливи від безлічі тих народів, що <...> переходили через українську землю або входили в стосунки чи межували з українською територією. Активно сприймати чужі впливи <...> є необхідною передумовою культурного поступу. Тут ми розуміємо здібність народу не тільки сприймати культурні здобутки інших народів широкого світу, але й здібність сприйнятий культурний матеріал пристосувати до свого вжитку і в той спосіб дати йому <...> власне оригінальне, національне забарвлення і в той спосіб *світовий культурний чинник обернути у чинник національної культури*» (виділено – О. П.) [11, с. 22, 23]. О. Рудницька розглядає діалог культур як шлях інтеграції у світовий простір і важливе при цьому усвідомлення національного у глибинах людського життя і загальнолюдського як індивідуального та особистісного [12, с. 12].

У ході історії видозмінювалися моделі світосприйняття, тобто усвідомлення свого місця в цьому світі, ставлення до оточуючого середовища, природи та суспільства. Модель світу формує спосіб розуміння індивідом сенсу життєдіяльності, дає основний ціннісний орієнтир, уявлення про головні світові події. Знання накопичувалися у міру осмислення людьми світу. Виразом, зокрема архаїчного синкретичного світовідчуття та мислення стає міф, який до появи писемності зберігався у пам'яті людства. Спочатку виникали усні архетипні міфи та їх міфологемні складові частини (про перших богів і людей, потоп, дерево життя, матір-землю тощо). Із трансформуванням міфів у мову художніх образів, з'являється давня література у вигляді епосу [13, с. 331]. Міфологія та світові релігії стали послуговуватися писемними джерелами. Слово і число (у розумінні осмислення історичного розвитку шляхом фіксації подій, набору фактів, їх моніторингу, мистецтва, формування національних літератур з літературних мов, історичних, загалом наукових шкіл та інше) дають нам приклади інформаційної ідентифікації себе людським родом. Проте культура – не тільки історична практика, а і соціальна пам'ять людства. «У пам'яті ми зберігаємо самих себе, проте не просто як індивідів, з притаманним їм індивідуальним досвідом, а як представників роду людського» [14, с. 141].

З плином часу на історичній арені з'являються люди, які випереджають свій час, або харизматичні, пасіонарні постаті, зокрема в українців: В. Великий, Я. Мудрий, Ю. Дрогобич, П. Могила, І. Виговський, Б. Хмельницький, І. Мазепа, Г. Сковорода, П. Калнишевський, Т. Шевченко, О. Потебня, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький, М. Туган-Барановський, М. Лисенко, О. Шаргей, М. Грушевський, А. Кримський, В. Вернадський, О. Архипенко, К. Малевич, Р. Шухевич, С. Бандера, Л. Лук'яненко, Т. Чорновіл та багато інших. З іншого боку, неординарні особистості є продуктами своїх епох та народів. Як зазначав Ф.С. Маркос: «Жоден історик, жодна людина не може діяти абстрагувавшись від умовностей власного суспільства та доби» [15, с. 18]. «Особистість опиняється рівновеликою історії, яка без неї не існує. Людина мимоволі бере участь у живому наслідуванні поколінь, і для кожної людської істоти об'єктивна всесвітня історія одночасно виступає і особистою історією» [9, с. 27].

Сильне почуття солідарності поміж учасниками певної спільноти дає мова. О. Бауер зазначав, що жодна нація неможлива без спільної мови. На думку одного із предтеч сучасної психолінгвістики О. Потебні, мова є не відображенням світогляду, а основою його формування. Відтак людина ніколи не стала сапієнс, якби не була локвенс [16, с. 89]. Перший теоретик у галузі мовознавства Вільгельм фон Гумбольд ще у ХІХ ст. стверджував: за ступенем розвитку мов можна судити про інтелектуальний ступінь розвитку народів [17, с. 45, 46]. З мовою пов'язане і формування архетипів національної культури – тієї світової основи, на якій базується творчість будь-якого представника нації: «найбільш автентично відтворюються архетипи своєї культури у стихії рідної мови. Єдність нації — це передусім вербальна єдність» [18, с. 406]. З іншого боку, якби ми не мали мовного розмаїття, не було б у нас ще одного маркера, за яким би людство себе могло ідентифікувати як глобальну спільноту. У цьому відношенні виявляється досить оригінальним тлумачення Н. Миропольською біблійної оповіді про Вавилонську вежу щодо порушення Богом єдності, аби у людей не виникло ілюзії всездозволеності й самообожнювання: це було не покарання людського роду, а відкриття перед ним іншої перспективи, а саме вибір культурного плюралізму як нового шляху людини, висунення ідеї створення нової єдності різноманіття [19, с. 190]. «Лише пізнаючи світ у його багатоманітті, ми розширюємо власні горизонти, формуємо такі здатності до ціннісного збагачення власної людської культури, які просто неможливі для нашої свідомості у світі усталених культурних стереотипів» [7, с. 45].

Важливим штрихом визначення нації є пов'язаність людей у спільність характеру на ґрунті спільності долі, вважав О. Бауер. Р. Емерсон притримується наступної думки: представникам нації властиве усвідомлення того, що вони об'єднані в одне ціле спільним володінням загальним спадком у минулому та спільною долею у майбутньому [8, с. 47, 50–51]. На наш погляд, у сучасному світі ці твердження стали надзвичайно актуальними, тільки вже відносно наявних усіх націй, бо глобальні проблеми людства загострили увагу на проблемі їх вирішення загальними зусиллями заради виживання та спільного майбутнього. За великим рахунком, культура виступає функцією людського роду в боротьбі за своє існування. Мета культурної діяльності – збереження роду, яка визначає і головну цінність – людину. Таким чином, як людина, так і людський рід виступають абсолютною культурною цінністю [1, с. 24]. Як тут не пригадати тоффлерівську попереджувальну тезу про те, що ставити великі питання відносно майбутнього – це не прояв нашої інтелектуальної допитливості, а проблема виживання.

Належність до нації дає індивіду мову, зв'язок із рідною землею, місце в історії і місце у ланцюгові поколінь, – це основа самовизначення індивідів [8, с. 51]. Саме почуття власної ідентичності глибоко вкорінені у базових цінностях (які протягом багатьох поко-

лінь розглядалися членами групи як визначення цінностей). Ф. Знанецький ж наполягає на відносності культурних цінностей. Він використовує термін «культурні універсалії» для позначення тих культурних смислів, які спільні для усіх соціально-культурних груп [20]. Натомість О. Рудницька вказує на «єдине семіотичне поле» кожної нації – це система загальновідомих для усіх її представників знакових засобів, зокрема засобів художньої символіки, що забезпечує взаєморозуміння та взаємодію членів суспільства. Відтак почуття належності до «єдиного семіотичного поля» формує не тільки самосвідомість людини, а і національну самосвідомість [12, с. 11, 12].

Суттєво те, що світова культура вища за її різновиди у тому розумінні, що вона об'єднує їх у єдине ціле, сприяє досягненню взаєморозуміння та співпраці у цьому сповненому протиріччю, проте цілісному світі. Водночас рівні культур не зводяться до засобів реалізації загальнолюдських цінностей. Кожен з них є самоцінним у власній унікальності. Ось чому світова та національна культури перебувають у відношенні не жорстокого підпорядкування, а рівноправного взаємозбагачуваного діалогу. Кожна національна культура володіє власним образом світу, і лише їх взаємодія породжує повноцінну культуру як людства, так і окремої особи [21].

Органічний синтез загальнолюдського та національного, спертий на гуманістичний ціннісний ґрунт, забезпечує цивілізаційний поступ із століття у століття. Зазнає змін суб'єкт історичного процесу – людина, її модель світосприйняття. Незмінним залишається гуманістичний ціннісний ґрунт, який пройшов перевірку часом, а отже, став істинним, вічним дороговказом допоки існуватиме людський рід.

Список використаної літератури

1. Теорія та історія світової та вітчизняної культури : Курс лекцій / А.К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1992. 392 с.
2. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник / відп. ред. та автор вст. сл. С. Кримський. Київ : Либідь, 1999. 360 с.
3. Історія української культури : Курс лекцій / під заг. ред. С.О. Костилюєвої. Київ : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. 334 с. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/21023/1/Pidruchnyk%28Final12%29-3.pdf>.
4. Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. Київ : Либідь, 1991. 184 с.
5. Гіптерс З.В. Культурологічний словник-довідник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 328 с.
6. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. Київ : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.
7. Афанасьєва Л., Олексенко Р. Активні інтеркультурні практики як індикатор взаємодії культурних груп і спільнот поліетнічного міста. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 40–47.
8. Баронин А. С. Этническая психология. Киев :Тандем, 2000. 264 с.
9. Чернокозов А. И. История мировой культуры (Краткий курс). Ростов-на-Дону : «Феникс», 1997. 480 с.
10. Грушевський М. С. Вступні замітки. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1. 1991. 736 с.
11. Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича / упор. С.В. Ульяновська. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
12. Рудницька О.П. Українське мистецтво у полікультурному просторі : навчальний посібник. Київ : «ЕксОб», 2000. 280 с.

13. Петасюк О. Історія в інформаційній цивілізації: європейські та національний сенси. *European vector of contemporary psychology, pedagogy and social sciences: the experience of Ukraine and the Republic of Poland : collective monograph*. Sandomierz : Izdevniecība "Baltija Publishing". 2018. Vol. 1. P. 322–346.
14. Ліпін М. Трансформація пам'яті в «інформаційному суспільстві». *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 136–142.
15. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.
16. Селігей П.О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 118 с.
17. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 464 с.
18. Філософія: світ людини: курс лекцій : навчальний посібник / В. Табачковський та ін. Київ : Либідь, 2003. 432 с.
19. Художня культура світу: Арабо-мусульманський культурний регіон. Африканський культурний регіон. Індійський культурний регіон. Далекосхідний культурний регіон. Латиноамериканський культурний регіон. Північноамериканський культурний регіон : навчальний посібник / за ред. Н.Є. Миропольської. Київ : Вища шк., 2003. 191 с.
20. Секомб М. Базові цінності та загальнолюдські цінності у міжкультурному просторі. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mnf_2012_11_3.pdf.
21. Марценюк С.П. Проблеми історії й теорії світової та української культури : конспект лекцій. Київ, 1993. 124 с.

UNIVERSAL HUMAN VALUES AND NATIONAL BACKGROUND: HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS

Olena Petasyuk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Historical Faculty, Department of Modern History of Ukraine
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

This proposed to attention of readers article is an attempt to comprehend the common values of the human race and national values, which made it possible to identify their interdependence and complementarity. Human values are not abstract, they don't exist by themselves, but they still have a national background. Thematically, they are anthropocentric, essentially, they are humanistic (civilization, freedom, dignity, moral responsibility). According to their content, national values which are aimed at consolidating members of the community coincide with the universal human values: cultural traditions, moral foundations, history as a collective experience and language. In this way, the sense of self-identity grows in identifying oneself as a human race. In a context of globalization, the interdependence of countries is increasing, the world is universalized on the basis of socio-cultural and democratic values. The defending of these values is the realization of history.

Key words: universal and national values, dialogue of cultures, model of the world, common background, language.

УДК 323.2-042.3:[323.1+316.34]

ІНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У РОЗКОЛОТОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Денис Попков

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра політології
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна*

Продовжуючи власні дослідження інституційного забезпечення консолідації розколотого суспільства, автор пропонує розглянути статус засобів масової інформації в електоральному процесі. За допомогою аналогії з інститутами юриспруденції оцінено потенціал впливу засобів масової інформації на легітимність представницьких органів влади за допомогою маніпулюючого втручання у сферу індивідуального вибору. Сформульовано заходи з інституційного забезпечення нейтральності засобів масової інформації у комплектації легіслатур первинного рівня, окреслено напрями подальшої наукової розвідки для формулювання рекомендацій під час формування представницьких органів влади вищого рівня.

Ключові слова: волевиявлення, інклюзивність, електоральний вибір, інформаційні маніпуляції, легітимність, розколоте суспільство.

Запропонований у попередніх публікаціях [1; 2] методологічний підхід до з'ясування сутності виборів до легіслатури як політичної угоди між виборцями й обраним кандидатом за допомогою аналогії з інститутом представництва у юриспруденції дозволяє через аналіз впливу умов формування волі виборців щодо змісту такої політичної угоди спробувати оцінити роль ЗМІ як інституції сучасного суспільства «за лаштунками» *транзитодетермінованого* демократичного контексту¹.

Середовищем буття для окресленого об'єкту дослідження є розколоте суспільство у запропонованій нами інтерпретації цієї категорії [3], а предметом дослідження виступає електоральний аспект діяльності ЗМІ.

Сам по собі концепт *волі* має дуже об'ємний і дискусійний філософський / теологічний, психологічний та юридичний контексти, наведення і порівняння яких не тільки видається зайвим з точки зору окреслених меж цієї публікації, але й, насамперед, через значну ускладненість та неосаяжність матеріалу². Керуючись метою сформулювати за результатами дослідження практичні рекомендації щодо побудови суспільно-консолідуючої виборчої системи як ефективного механізму подолання розколу [8] та застосувавши до такого обсягу матеріалу методологічний принцип оптимізації, відомий під назвою «лезо Оккама», вважаємо за можливе досліджувати індивідуальну волю виборця саме через складові детермінанти конкретного вибору.

1 Мається на увазі стійка асоціація сприйняття діяльності ЗМІ виключно як «колективної похідної» від загально визнаної демократичної цінності свободи на вираження власних поглядів і заборону цензури, яка (асоціація) підіймає статус ЗМІ як незамінної інституції у політичному процесі на «недосяжну» до критичного осмислення гору в спробах розбудови демократії в пострадянській дійсності.

2 Варто лише навести талановитіших представників людства, до праць яких у своїх міркуваннях і висновках апелюють счасні дослідники цього концепту: Аристотель, Фіхте, Кант, Гегель, Шопенгауер, Ніцше, Енгельс, Джемс, Юнг, Фромм, Хайдеггер, Ясперс, Фукуяма, Сеченов [4], Руссо, Жувеналь, Соловйов, Ільїн [5], Достоевський, Сартр [6], Лосський, Бердяев [7].

Тут можна запропонувати виділення сутнісного та процедурного аспектів; останній, загалом, кореспондується з розумінням визначеної активної інклюзивності [2, с. 40]. Забезпечення цього процедурного аспекту значною мірою охоплюється визнаним принципом загальності виборів, з тією відмінністю, що окрім його закріпленості у законодавстві разом із звичайними застереженнями (вік, визнання недієздатним у судовому порядку), потрібно враховувати фактичні перешкоди (територіальна віддаленість виборчої дільниці, грамотність, мовний бар'єр, наявність і складність процедури попередньої реєстрації, перебування за кордоном тощо) понад такі застереження.

Зрозуміло, що такий підхід певною мірою підміняє волю виборця в цій частині дослідження більш узагальнюючим поняттям – його виборчою правосуб'єктністю³. Втім, на наш погляд, це виправдовується коректністю застосованої аналогії з угодою (правовідносинам представництва) з точки зору визначення волевиявлення як зовнішньої маніфестації суб'єктності (воля як складова останньої), делегування індивідуальної частини якої і концентрує в створюваних державних органах народний суверенітет.

Сутнісний аспект, вплив на який потенційно здатна регламентувати виборча система, у сучасних умовах інформаційного суспільства можна окреслити через рівень достовірної обізнаності виборця з дійсними відомостями про кандидатів, що впливатимуть на визначення ступеню їх підтримки. Ця теза узгоджується із уявленнями засновника соціальної математики Н. Кондорсе, який стверджував, що для визнання легітимності рішення народного зібрання необхідно бути переконаному в тому, що той, хто його приймає, володіє певним набором знань, оскільки істина сама по собі не є чистою формою, априорі властивою homo sapiens [9, с. 56]. Дійсно, сама суть індивідуального вибору як у категорично дихотомічній конструкції («за» – «проти»), так і за ранжування (альтернативне або переважне голосування) підтримки передбачає селекцію за певними критеріями шляхом співставлення якостей запропонованої альтернативи із такими критеріями. І якщо питання формулювання виборцем таких власних критеріїв хоча і детермінована досвідом, світоглядом, освітою, стереотипами, але є виключно його внутрішньою справою⁴, то якість об'єктів вибору – явище зовнішнє.

Попри те, що презюмована обґрунтованість власного рішення в очах суб'єкта⁵ тяжіє до того, щоб спиратися на факти, які виборцем розглядаються як достовірні, слід визнати, що повна і дійсна обізнаність однієї людини про іншу є неможлива, та і не бажана⁶. Відтак, електоральний вибір, як і будь-який інший, як правило, уособлює рішення в умовах обмеженої інформації⁷, що «примушує» звертатися до певної інтерпретації «якостей» об'єктів вибору задля заповнення відсутніх складових. Втім, і така інтерпретація не є виключно приналежністю / продуктом власної свідомості.

Так, одним із фундаментальних фактів сучасного соціально-політичного життя є значне посилення впливу засобів масової інформації на політичний процес. Такий вплив має суперечливий характер: з одного боку, завдяки значному розвитку ЗМІ ми маємо можливість читати, бачити і чути про політичне життя значно більше, чим це було

3 В цьому контексті процедурний аспект співвідноситься з дієздатністю.

4 Свобода у розумінні супервибору – вибору критеріїв вибору.

5 Припущення іншого зумовлювало б дефект інтелектуальної складової дієздатності, а отже – заперечувало суб'єктність.

6 У світлі гарантій встановлених ст.8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. права на повагу до приватного і сімейного життя, на яке (із певними застереженнями) можуть розраховувати і публічні особи.

7 Маються на увазі слушні застереження щодо «повноти поінформованості» актора в межах теорії раціонального вибору.

будь-коли раніше, але в той же час ЗМІ набувають статусу посередника між людиною і фактами, постулювати об'єктивну незаангажованість якого – те саме, що і заперечувати наявність особистої думки у кожного співробітника ЗМІ. Це дозволяє не тільки зазіхати на монополізацію їх інтерпретації, але й фільтрувати доступ до фактів чи взагалі створювати їх «фейки» – маніпулювати політичною свідомістю громадян. Треба визнати, що навіть послідовність та обрання моменту (для утворення асоціацій з іншими подіями) висвітлення певних фактів / думок (без їх спотворення) здатна створити необхідний контекст для подальшої оцінки споживачами інформації такий фактів/думок під бажаним для висвітлювача кутом зору.

Оскільки доступ до влади, яка опосередковує регламентацію розподілу соціальних благ, це завжди доступ до ресурсів, зокрема – матеріальних, у світі панування ідей капіталізму, що беруть свій початок з кальвіністського протестантизму та доводять до логічного завершення трансформацію дихотомії «добро – зло» у «вигідно – не вигідно», цілком передбачуваним є, по-перше, сприйняття електорального простору як політичного ринку (з метафори перетворився у політологічну категорію [10]), а, по-друге, широке залучення ЗМІ (які теж мають власників із конкретними політичними уподобаннями і пов'язаними із ними економічними інтересами) до виведення на політичний ринок продуктів-кандидатів та їх просування із застосуванням всього арсеналу рекламних технологій і недобросовісної конкуренції, зумовлених прагненням до ефективності (максималізації вигоди).

Загрозу деградації саме західної демократії (зусилля з транзити якої на пострадянській простір перетворилась ідею-фікс парадигми власного розвитку) через її імітацію у світлі фактору ЗМІ визнавав Дж. Сарторі, який в книзі «Повертаючись до теорії демократії» писав, що «Влада виборів – це механічна гарантія демократії; дійсна ж гарантія створюється умовами, в яких громадянин отримує інформацію і виявляється під впливом тих, хто створює громадську думку. Вільні вибори із невільними думками нічого не виражають» [11, с. 87]. «Можна сказати, що в ЗМІ функція впливу, переконання починає витісняти останні мовні функції (наприклад, інформування), і засоби масової інформації перетворюються на засоби масового впливу», – наголошує і поточна генерація дослідників проблем комунікацій в особі С. Ільєсова і Л. Амірі [12, с. 11].

Сформульована Дж. Сарторі ідея стала однією з центральних для цілого напрямку в тлумаченні демократії (пов'язаного, зокрема з роботами Г. Шиллера, Р. Гудіна, П.-І. Шереля), сутність якого можна позначити антитезою «демократія проти маніпулювання». Центром уваги для цього напрямку є особливості процесу формування думки громадян, яка потім знаходить своє вираження в голосуванні. Зокрема, П'єр-Ів Шерель звернув увагу на проблему ролі засобів масової інформації як універсального посередника між громадянами і світом реальної політики. Фактично громадяни, на думку Шереля, відчуючи потребу скласти думку про те, що відбувається в політиці, практично цілком залежать від змісту інформації ЗМІ і характеру її подачі. Згідно вказаного дослідника, ця інформація «не може вийти з владного поля, так само як обертання планет визначається усуванням тяжінням. Інформація дається споживачеві лише тому, що служить інтересам її розповсюджувача або принаймні не шкодить їм, підкоряючись певним умовам». Тому, за переконанням Шереля, «якщо вільне формування думки – непорушний принцип демократичного контракту, то <...> Якість думки громадян обумовлює якість демократичного життя в будь-якій країні або соціальній групі, будучи метою боротьби всіх претендентів на владу» [13, с. 8–10].

Співвідносячи означену роль ЗМІ у виборчому процесу із сформульованими раніше вимогам до виборчої системи [2, с. 40], можна зробити висновок, що ЗМІ через потенціал

спотворення інформації щодо кандидатів здатні скасувати фактичну відповідність нормативно інституційованого механізму виборів засадам активної і змішаної інклюзивності (одвічна проблема неспівпадіння між «належним» та «наявним»).

Автор визнає, що питання об'єктивності та неупередженості ЗМІ за своїм змістом та арсеналом вирішення виходить за межі виключно політичної сфери, проте, оскільки це є вагомим фактором, що у підсумку впливає на легітимність влади, певні міркування щодо його вирішення можуть бути враховані і при конструюванні моделі виборчої системи для розколотого суспільства. Так, не поглиблюючись у дослідження пропозицій щодо вдосконалення роботи ЗМІ (утворення конкурентної середовища, встановлення правових гарантій самостійності редакційної політики або заходів юридичної відповідальності за наклеп чи запровадження механізмів спростування недостовірної інформації тощо), можна стверджувати, що всі такі заходи «кількісні» за своєю сутністю, адже не передбачають зміни принципового статусу ЗМІ як універсального інформаційного посередника, наділеного власною суб'єктивністю, а отже, потенціал маніпулювання (впливу на названі аспекти інклюзивності) залишатиметься іманентною властивістю ЗМІ.

Вважаємо, що окреслена проблема принципово може бути вирішена не шляхом збільшення кількості ЗМІ, яка покладає достовірність і повноту інформації у залежність від стихії конкуренції⁸, а шляхом забезпечення дієвості альтернативних щодо ЗМІ та позбавлених власної суб'єктивності (а отже і інтересів) каналів інформування виборця стосовно кандидатів. І тут йдеться не про Інтернет, адже пошук і критичний аналіз відомостей передбачає не тільки активність виборця і методологічну компетентність, але й навряд чи можна стверджувати про принципову розбіжність у засадах функціонування ЗМІ й авторів (найчастіше – анонімних) повідомлень чи так званих «блоггерів – лідерів думок» в Мережі з поглядом потенціалу маніпуляцій або виключення заангажованості.

Незалежним від ЗМІ та достовірним каналом інформації є лише безпосередня власна обізнаність (потрібно виключити комунікаційного посередника, який є самостійним / зацікавленим актором у політичному процесі) виборця про кандидата⁹. У свою чергу, дієвість такої інформаційної альтернативи ЗМІ зумовлює максимальну розмірну наближеність виборчих округів до меж звичайного оточення виборця, щоб був задіяний принцип сусідства «всі про всіх знають». «Використання прямих виборів, – відзначає А. Серьогін, – де не можливий підкуп, компромат і дезінформація, можливо лише на малих компактних територіях, на яких громадяни знають гідних жителів «не за чутками», а по їх справах і заслугах» [14, с. 150]. Через невеличкий територіально і за населенням розмір виборчого округу / дільниці, на ньому має «розіграватися» лише один представницький мандат до представницького органу першого рівня, адже напряму комплектувати національний парламент у такий спосіб неприпустимо через дуже велику кількість депутатів, що будуть обрані по таких одномандатних округах з усієї країни. Очевидно, що такі «розмірні» застереження зумовлюють неможливість використання інструментів комплектації такої легіслатури першої ланки, що пропонуються пропорційною виборчою системою.

8 Метою такої конкуренції у підсумку є прибуток, а не достовірність, яка взагалі може не розглядатися маркетинговою стратегією конкретного ЗМІ через те, що висловлення лише «голих» фактів без оціночних суджень сприйматиметься менш видовищним (обсяг аудиторії), а претензія на рівну представленість всіх позицій у реаліях є нездійсненим ідеалом.

9 Можна провести аналогію між рівнем «доказової ваги» в юриспруденції свідчень безпосереднього спостерігача подій (об'єктивність «викривлятиметься» лише на коефіцієнт «дефектів» сприйняття такого свідка) та свідка, якому щось відомо «з чужих слів» (коефіцієнт «викривлення» об'єктивності значно збільшується навіть без урахування ймовірності навмисного спотворення з боку першоджерела «чужих слів»).

Припускаємо (в режимі уявного експерименту), що через окреслену локальність кожної такої окремої виборчої кампанії на теренах всієї держави та відносно невелику «ціну перемоги»¹⁰, ЗМІ, які за своїм впливом на аудиторію та політичною прихильністю асоційованих з ними фактичних власників претендують на роль універсального і заангажованого посередника між дійсністю та виборцями, виключно з міркувань економічної доцільності не втручались би в політичний процес на цьому етапі. Переконані, що перевищення вартості витрат на здійснення політично вмотивованої інформаційної маніпуляції (як орієнтир можна брати вартість рекламного часу) над ймовірним зиском від досягнення бажаних результатів такої маніпуляції в сучасних умовах «ринкової» економіки є набагато ефективнішим запобіжником спотворення волі виборців, аніж звичне підняття рівня юридичної відповідальності¹¹ за такі маніпулятивні дії.

Наведені міркування інституційного забезпечення максимальної нейтральності (або мінімізації ефекту від ймовірного втручання) ЗМІ в перебігу політичної кампанії, що має особливе значення у розколотому суспільстві, адже така нейтральність дозволяє адекватно оцінити дійсний (а не штучно збільшений на екранах телеканалів з міркувань політичної доцільності) обсяг і гостроту суспільного протесту та ступень його конфліктогенності, потребують подальшого розвитку при вирішенні питання комплектації представницьких органів вищого рівня (коли витрати на «набуття» відповідного мандату є домірними вигоди від можливостей його неправомірного використання). Перспективними для наукової розвідки в цьому напрямку вважаємо елементи концепції соборної демократії, захищеної за дисертаційним дослідженням А. Котельнікова [15, с. 8], та зауваження щодо організації виборчої системи сучасного канадського політолога К. Макферсона¹². У сукупності із нашими пропозиціями¹³ щодо забезпечення поточної легітимності легіслатур результати окреслених подальших досліджень дають підстави для обережного оптимізму відносно можливості в межах електорального дизайну комплексного формування умов для укладання дійсних і ефективних політичних угод між виборцями та депутатами.

Список використаної літератури

1. Попков Д.О. З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію. *Регіональні студії*. 2018. № 14. С. 48–52.
2. Попков Д.О. Обґрунтування засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи. *Регіональні студії*. 2018. № 15. С. 38–45.
3. Попков Д.О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 3(39). С. 90–95.
4. Меньчиков Г.П. Сущність волі. *Вестник психофизиологии*. 2015. № 4. С. 106–109.

10 Обсяг ймовірного впливу набутого мандату на можливість конвертації його статусу в економічну ренту із позитивним значенням з урахуванням ймовірних витрат цільового залучення медійних ресурсів значущих для цієї території ЗМІ (ємність корупційної привабливості).

11 Ефективність запровадження відповідальності як інституційний захід очікувано знижується через необхідність дотримання складних і тривалих процедур притягнення й об'єктивну неможливість забезпечення 100%-ої невідворотності і належного описання для подальшої адекватної кваліфікації правовими нормами всієї фактичної палітри інформаційних технологій маніпуляцій ЗМІ.

12 Цей дослідник вважав «найпростішою моделлю, що заслуговує на те, щоб назвати її демократією участі» «парламентську або парламентсько-президентську систему управління радянського типу», пірамідальну систему «з прямою демократією в основі і делегованою демократією на кожному вищому рівні» [16].

13 На момент підготовки цієї статті №16 журналу «Регіональні студії» зі статтею автора «Забезпечення поточної легітимності представницьких органів влади як складова подолання суспільного розколу» ще не був опублікований.

5. Мишина И.Д. К вопросу о сущности права как воли. *Правовые проблемы укрепления российской государственности* / под ред. М.М. Журавлёва, А.М. Барнашова, В.М. Зуева. Томск, 2010. С. 41–43.
6. Лесевицкий А.В. К вопросу феноменологии понимания свободы у Ф.М. Достоевского и Ж.П. Сартра. *Электронный научно-практический журнал Культура и образование*. 2014. № 4 (8). URL: <http://vestnik-rzi.ru/>.
7. Дзема А.И. Детерминизм и индетерминизм в понимании свободы воли (по работе Н.О. Лосского «Свобода воли»). *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*. 2013. № 30. С. 94–99.
8. Попков Д.О. Засади функціонування виборчої системи як чинник консенсусу в розколотому суспільстві. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2018. Вип. 33. С. 74–80.
9. Ястребцева А.В. Интерпретация Кондорсе теории вероятности: о применении математического конструкта к области социального действия. *Кантовский сборник*. 2015. № 4 (54). С. 52–64.
10. Русакова О.Ф., Нежданов Д.В. Развитие концепта «политический рынок»: от научной метафоры к системе категорий политической науки. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2011. Т. 7. № 2. С. 244–262.
11. Sartori G. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham, 1987. Part 1. 247 p.
12. Ильясова С.В., Амири Л.П. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы. Москва : Флинта, 2009. 296 с.
13. Шерель П.И. Строить демократию: свобода формирования и выражения мнений. 13 с. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/pubvlication/Starie_publicacii_Polisa/Sh/1993-6-9-Sherel_Stroit_demokratiiu.pdf.
14. Серегин А.В. Антидемократическая сущность избирательных систем. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2015. № 3. С. 145–152.
15. Котельников А.П. Политико-правовые институты соборной демократии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ростовский юридический институт МВД Российской Федерации. Ростов-на-Дону, 2005. 20 с.
16. Макферсон К.Б. Жизнь и времена либеральной демократии. Москва : ВШЭ ГУ, 2011. С. 163–170.

INSTITUTIONAL STATUS OF MEDIA IN A SPLIT SOCIETY: THE ELECTRICAL ASPECT

Denys Popkov

*V.N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Freedom Square, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

The author proposes to consider the status of the media in the electoral process, continuing its own research into institutional support for the consolidation of the split society. By analogy with law institutes, the potential of media influence on the legitimacy of representative bodies of government is assessed through manipulative intervention in the field of individual choice. Measures on institutional maintenance of media neutrality with formulation of primary levels of legislation are formulated and directions of further scientific research are outlined for the formulation of recommendations in the formation of representative bodies of government of the highest level.

Key words: expression of will, inclusiveness, electoral choice, information manipulation, legitimacy, split society.

УДК 341+323.28

БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ДО АНЕКСІЇ КРИМУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Андріан Сабадах

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики
вул. Юрія Ілленка, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена аналізу безпекової політики України до анексії Криму та сепаратистського руху на Донбасі за підтримки Російської Федерації. Здійснено компаративний аналіз законодавчої бази у сфері національної безпеки й оборони України. Визначено недоліки у зміцненні обороноздатності держави. Зазначено відсутність системності та належного рівня фінансування Збройних Сил України. Доведено взаємозв'язок зовнішньополітичних пріоритетів України та безпекової політики.

Ключові слова: безпекова політика, національна безпека й оборона, сектор безпеки й оборони, Стратегія національної безпеки, Воєнна доктрина, Збройні Сили України, Служба безпеки України.

Постановка проблеми. Анексія Криму та сепаратистський рух на Донбасі за підтримки Росії надзвичайно гостро поставили питання щодо відновлення територіальної цілісності та збереження суверенітету держави. Неготовність сектору безпеки й оборони України до відсічі збройної агресії, слабка інтегрованість до міжнародних і регіональних безпекових організацій, використання спеціальних служб і військових формувань проти власного народу, інші негативні явища і процеси вимагають критичного переосмислення допущених стратегічних помилок і прорахунків з метою їх подолання та пошуку найбільш ефективних шляхів зміцнення національної безпеки й оборони країни.

Вдосконалення потребує аналіз безпекового середовища та прогнозування його розвитку, корегування політики національної безпеки з урахуванням реального стану справ у державі, внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз. Сектор безпеки й оборони України має отримати належне матеріально-фінансове та кадрове забезпечення з урахуванням досвіду розвинутих країн світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання безпекової політики України в своїх працях досліджували Т. Авакян, В. Горбулін, О. Данільян, А. Дацюк, О. Дзьобань, Т. Кудзьо, К. Меткалф, Г. Новицький, О. Олікер, Г. Перепелиця, Л. Поляков, Г. Ситник, Д. Фін, М. Ханссен, М. Чеховська. Проблеми розвитку Збройних Сил України, оборонно-промислового комплексу розглядали такі фахівці, як В. Бадрак, В. Бегма, О. Бодрук, О. Маначинський, М. Сунгуровський. Процеси євроатлантичної інтеграції України аналізували А. Аслунд, А. Варнер, А. Вілсон, К. Волчук, Г. Гуічерд, О. Павлюк, Д. Тедстром, Д. Шерр та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний фактологічний матеріал стосовно безпекової політики України, змістовний порівняльний аналіз формування законодавчої та нормативно-правової бази у сфері безпеки й оборони з практичними заходами реалізації концептуальних положень здійснювався не повною мірою.

Мета статті. Основна мета статті полягає у з'ясуванні найбільш характерних недоліків у розвитку сектору безпеки й оборони України до Революції Гідності.

Виклад основного матеріалу. Військова організація держави (далі – ВОД) Радянського Союзу функціонувала як єдиний організм, із відповідними системами управління, організаційно-штатною структурою, угрупованнями військ, чий склад і конфігурація найбільш повно відповідали вимогам біполярного протистояння. Особливо насиченими військовими формуваннями, озброєннями та військовою технікою виявилися західні кордони СРСР, оскільки разом із відповідними групами військ Організації Варшавського договору (ОВД) безпосередньо межували з країнами НАТО.

На день проголошення незалежності України на її території дислокувалися: три загальновійськові та дві танкові армії, армійський корпус, чотири повітряні армії, окрема армія Протиповітряної оборони, ракетна армія, Чорноморський флот, два вузли Системи попередження про ракетний напад, інші військові формування чисельністю близько 900 тис. осіб, 6,5 тис. танків, 7 тис. броньових машин, 1,5 тис. літаків, 350 кораблів, 1 272 ядерні бойові головки МБР, 2,5 тис. одиниць тактичної ядерної зброї [1].

Однак на офіційному рівні увага вищого військово-політичного керівництва країни спочатку зосередилася на діяльності спеціальних служб. Зокрема, відповідно до Постанови Верховної Ради України від 20 вересня 1991 р. «Про створення служби Національної безпеки України» органи КДБ на її території ліквідовувалися [2]. Невдовзі, після прийняття 25 березня 1992 р. Закону України «Про Службу безпеки України» (далі – СБУ), вона отримала свою нинішню офіційну назву [3]. На СБУ покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань СБУ також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Однак загальна структура та чисельність СБУ визначилися відповідним Законом України, який було прийнято вже за президентства В. Ющенка аж 20 жовтня 2005 р. [4]. У загальному вигляді до СБУ входять: Центральне управління; підпорядковані йому регіональні органи; органи військової контррозвідки; навчальні, наукові, науково-дослідні та інші заклади, установи, організації і підприємства СБУ. Ст. 2 Закону України встановлювала загальну чисельність СБУ у кількості 27 000 осіб, в особливий період (крім періоду дії воєнного стану) – у кількості 31 000 осіб, а на період дії воєнного стану – у кількості згідно з Мобілізаційним планом України на особливий період.

Після референдуму щодо незалежності України й обрання її першого президента 01 грудня 1991 р. Верховна Рада України 06 грудня 1991 р. приймає два важливі закони: «Про оборону України» [5] та «Про Збройні Сили України» [6].

Потім у сфері військового будівництва сталася довга перерва, яка тривала майже два роки. І лише 19 жовтня 1993 р. Постановою ВРУ затверджується Воєнна доктрина України [7]. Це був фрагментарний документ, вирваний із загального логічного контексту підготовки, затвердження та реалізації концептуальних документів у сфері забезпечення національної безпеки й оборони України. Як слушно зауважив генерал-лейтенант О. Лавренюк: «Воєнна доктрина була підготовлена і поспіхом схвалена Верховною Радою

як самостійний акт під впливом різних сил. Тим самим порушена технологія прийняття воєнної доктрини. Після того, як суспільство визначилося зі своєю державністю, йому необхідно визначитися з національними інтересами держави, ухвалити концепцію національної безпеки, економічну доктрину, політичну доктрину. Для втілення в життя воєнної доктрини потрібно мати відповідну базу. Але й сьогодні наша держава не має такої бази, особливо економічної» [8].

Внутрішні недоліки та прорахунки значною мірою компенсувалися певною зовнішньополітичною активністю за ініціативи, насамперед, НАТО. На Брюсельському саміті 11 січня 1994 р. Альянс прийняв рішення започаткувати безпосередню практичну програму, що трансформує відносини між НАТО та країнами-учасниками та виходить за межі діалогу та співпраці і спрямована на розбудову справжнього партнерства – Партнерства заради миру (далі – ПЗМ) – Partnership for Peace (PfP) [9].

Основоположні принципи ПЗМ викладені у п. 2 тексту документу щодо ПЗМ. У ньому зазначається, що Партнерство виражає спільну переконаність сторін у тому, що стабільність і безпека в євроатлантичній зоні можуть бути досягнуті тільки завдяки кооперації та спільним діям. Захист і просування фундаментальних прав і свобод людини, а також свободи, справедливості та миру завдяки демократії і спільні цінності є основоположними. Також підкреслювалися необхідність додержання вимог Статуту ООН, принципів Декларації прав людини і необхідність утримуватися від загрози або застосування сили проти територіальної цілісності та політичної незалежності будь-якої держави [10].

За президенства Л. Кучми (1994–2004 рр.) знаковим з огляду на питання безпеки й оборони видався 1997 р. Зрештою, 16 липня була прийнята Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [11]. У цьому ж місяці у Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО [12]. У цьому документі проголошено намір розширювати і посилювати співробітництво, розвивати особливе й ефективне партнерство, що сприятиме стабільності й утвердженню спільних демократичних цінностей у Центральній і Східній Європі. На основі Хартії було створено Комісію Україна – НАТО, за допомогою якої країни Альянсу проводять регулярні зустрічі з Україною для обговорення важливих питань безпеки. Важливе значення мали цільові фонди у допомозі Україні в утилізації токсичних відходів і перепідготовці колишніх військових офіцерів, наданні дорадчої допомоги з питань оборонної реформи та демократичного контролю над спеціальними службами. Україна почала брати участь у військових навчаннях під егідою НАТО та надавала свої військові контингенти для участі у місіях НАТО в Афганістані та Косово.

Багатовекторність зовнішньої політики, яку запроваджував президент Л. Кучма, початок економічного зростання країни наприкінці 1990-х рр. створювала певні умови для стабільного розвитку українського суспільства. Відсутність очевидних зовнішніх загроз на тлі Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, укладеного 31 травня 1997 р. в Києві та ратифікованого Верховною Радою України 14 січня 1998 р., призвело до можливості різкого обмеження оборонних витрат. Положення Закону України «Про оборону України», передбачало оборонний бюджет у межах 3% ВВП.

Відсутність практичних заходів щодо зміцнення обороноздатності країни збіглося з бурхливою законотворчою діяльністю у сфері національної безпеки й оборони в останні роки каденції Л. Кучми. Особливо плідним у цьому відношенні видався 2003 р., коли були прийняті Закони України «Про основи національної безпеки України» [13], «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [14], «Про боротьбу з тероризмом» [15] та багато інших. 15 червня 2004 р. Указом

Президента була затверджена Воєнна доктрина України [16]. Крім цього, у травні 2002 р. президент України Л. Кучма заявив про бажання країни приєднатися до НАТО. Пізніше було ухвалено план дій щодо співпраці з Україною, підписано угоду зі стратегічних авіаперевезень і створення цільових фондів для утилізації надлишкових боєприпасів і легких озброєнь.

Декларативний характер концептуальних документів у сфері безпеки й оборони особливо яскраво почав виявлятися під час президентства В. Ющенка. Слід зважити на важкі наслідки для України світової фінансово-економічної кризи (падіння попиту та цін на товарних ринках, економічний спад виробництва, зростання безробіття, зниження рівня життя широких верств населення тощо). В Україні спостерігалось небезпечне наростання від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі, яке до кінця 2008 р. перевищило 20 млрд доларів США, дисбаланс грошових доходів і продуктивності праці, інші негативні процеси, що призвели до різкого скорочення фінансування сектору безпеки й оборони країни.

Зокрема, з огляду на оборонне фінансове забезпечення (передбачалося / витрачено) наступні роки виглядали так (у млрд грн): 2006 р. – 8,7 / 6,4; 2007 р. – 10,3 / 8,1; 2008 р. – 11,8 / 9,5; 2009 – 13,1 / 8,3; 2010 – 14,1 / 10,5. У 2010 р. за результатами фінансування протягом року фактично було отримано лише 10,533 млрд грн (0,97% від ВВП і 84,4% річних призначень), що склало лише 53% від мінімальної потреби. Негативно склалася і структура витрат: утримання ЗС / Підготовка ЗС / Розвиток ОВТ та інфраструктури. Світова практика надає такі дані: 50% / 20% / 30%. В Україні у 2006 р. ця структура виглядала таким чином: 68,7% / 9,4% / 21,3%, а у 2010 – 87,9 / 7% / 5,1% [17, с. 16–17].

Водночас Указом президента України від 12 лютого 2007 р. була затверджена «Стратегія національної безпеки». На Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. були здійснені безрезультатні спроби отримати План дій щодо членства в Альянсі.

Реальний стан справ у ЗСУ країни підійшов до критичної межі. Як слушно зауважив В. Бадрак, 20 років фінансування за залишковим принципом призвели до її очевидної деградації, відпливу професійних кадрів, які не вірять у перспективи розвитку оборонного сектору, низької привабливості контрактної служби [18]. Не тільки технічний стан, а й бойову виучку, морально-бойовий дух в армії експерти оцінюють значно нижче за необхідні для адекватного реагування на сучасні виклики та загрози.

«У ЗС України сьогодні немає жодного боєздатного батальйону, жодної боєздатної ескадрильї, в армії нині 22 тис. вакантних посад, на які ніхто не претендує. Офіцерів нижньої і середньої ланок не вистачає». Цю заяву зробив голова комітету Верховної Ради з питань нацбезпеки та оборони Анатолій Гриценко [18].

У лютому 2010 р. на гаслах повернення до стабільності та порядку до влади прийшов В. Янукович. У вересні 2010 р. Конституційний суд анулював конституційну реформу 2004 р. і повернув редакцію Конституції 1996 р. Новий закон про Кабінет Міністрів України ще більше зміцнив владу президента, який почав контролювати усіх силовиків і їх призначення.

Експерти вважають, що за час неповної каденції В. Януковича відбулася потужна русифікація, якщо не «путінізація» безпекової політики України. Значно посилювалися репресивні функції СБУ, спостереження за політиками, журналістами, громадськими діячами. До керівництва спецслужби приходять лояльні до президента люди – В. Хорошковський, а з 2012 р. – громадянин Росії І. Калінін. У грудні 2011 р. до Закону України «Про Збройні Сили України» були внесені поправки, які дозволяли застосовувати війська у боротьбі з терористами та відновленні конституційного ладу. У цьому ж місяці повноваження СБУ були розширені для розслідування «масових заворушень», сформовано новий департамент інформаційної безпеки.

27 квітня 2010 р. ВРУ 236 голосами «за» подовжила перебування російського флоту у Севастополі (т. зв. харківські угоди), хоча, як свідчать соціологічні дослідження 2008 р., 47% українських громадян підтримували виведення чорноморського флоту у 2017 р. і тільки 24% виступали за подовження їхнього перебування [19]. 01 липня 2010 р. за підтримки 259 голосів було прийнято Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [20], де оголошувався позаблоковий статус України. Ігнорувалися висновки 2 з 3 парламентських комітетів, що опікувалися питаннями безпеки та зовнішньої політики.

РНБО України перетворилася на майже декоративний орган. Спочатку її секретарем ще за президенства В. Ющенка наприкінці 2007 р. було призначено Р. Богатирьову, а у лютому 2012 р. її заступив найближчий бізнес-партнер президента А. Клюєв. Було завдано нищівного удару по системі експертно-аналітичного забезпечення національної безпеки – ліквідовано два провідні аналітичні центри країни, де зосереджувався практично весь інтелектуально-кадровий ресурс цієї сфери. Так, через місяць після приходу до влади колишнього президента України В. Януковича 02 квітня 2010 р. було ліквідовано Інститут проблем національної безпеки та Національний інститут проблем міжнародної безпеки. Фактично було знищено наукові школи та скорочено експертний пул фахівців, котрі здійснювали аналітичне забезпечення органів державної влади, що відповідають за формування та реалізацію політики національної та міжнародної безпеки [21, с. 6].

Майже половина членів КМУ були колишніми високопоставленими членами радянської української номенклатури або КДБ. Серед 29 членів КМУ 13 осіб мали причетність до КДБ або співпрацювали з радянськими спецслужбами. Міністр оборони України Д. Саламатін до 2005 р був громадянином Росії і зятем першого заступника прем'єр-міністра РФ О. Сосковця, а Голова охорони президента В. Януковича В. Заславський продовжував залишатися російським громадянином [22, с. 575–576]. Відтак можна стверджувати, що під час президенства В. Януковича національні інтереси та безпека України були віддані на відкуп Росії.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Вищевикладене свідчить про відсутність системності у розвитку головних елементів сектору безпеки й оборони України, відсутність стратегічного бачення його розвитку та залежність від трансформації зовнішньополітичних пріоритетів і суб'єктивних уподобань політичних лідерів держави. У подальших дослідженнях необхідно поглибити цей аналіз і з'ясувати основні тенденції подолання виявлених недоліків.

Список використаної літератури

1. Лазоркін В. Збройні Сили України: 1991–2011. Універсум. 2011. № 11–12 (217–218). URL: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2011/6/lazork.html>.
2. «Про створення служби Національної безпеки України»: Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1991 р. № 1581-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12>.
3. «Про Службу безпеки України»: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.
4. «Про загальну структуру та чисельність Служби безпеки України»: Закон України від 20 жовтня 2005 р. № 3014-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3014-15>.
5. «Про оборону України»: Закон України від 06 грудня 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
6. «Про Збройні Сили України»: Закон України від 06 грудня 1991 р. № 1934-XII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.
7. «Про воєнну доктрину України»: Постанова Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. № 3529-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12>.

8. Лавренюк О. Воєнна доктрина і проблеми її реалізації. *Розбудова держави*. 1995. № 11. URL: <http://nashedilo.blogspot.com/2016/07/blog-post.html>.
9. Declaration of the Heads of State and Government (“The Brussels Summit Declaration”). 11 January 1994. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24470.htm?selectedLocale=in.
10. Partnership for Peace: Framework Document. Issued by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council. 11 January 1994. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24469.htm?selectedLocale=en.
11. «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» : Постанова Верховної Ради України від 16 липня 1997 р. № 3/97-ВР. URL: http://www.nbuv.gov.ua/law/97_bez.html.
12. Charter on a Distinctive Partnership between the North Atlantic Treaty Organization and Ukraine. 9 July 1997. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_25457.htm?selectedLocale=en.
13. «Про основи національної безпеки України» : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
14. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» : Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15>.
15. «Про боротьбу з тероризмом» : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
16. «Про Воєнну доктрину України» : Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>.
17. Аналіз видатків сектору оборони в Україні: 2006–2016 роки / упор. Ю. Гусев Київ : Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України, 2017. 35 с.
18. Бадрак В. Армія для парадів? *Дзеркало тижня*. 02 грудня 2011 р. URL: https://dt.ua/POLITICS/armiya_dlya_paradiv.html.
19. Dissatisfaction and Disillusionment in Ukraine. Findings from an IFES 2008 Survey. URL: http://www.ifes.org/~media/Files/Publications/Survey/2008/1390/UkraineSurvey_2009.pdf.
20. «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» : Закон України від 01 липня 2010 р. № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.
21. Як визначати пріоритети державної безпекової політики? / В. Садовський та ін. Київ : Європейський інформаційно-дослідницький центр, 2016. 52 с.
22. Kuzio T. Russianization of Ukrainian National Security Policy under Viktor Yanukovich. *Journal of Slavic Military Studies*. 2012. № 25. P. 558–581.

**SECURITY POLICY OF UKRAINE TO CRIMEAN ANEXY:
RETROSPECTIVE ANALYSIS**

Andrian Sabadakh

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Institute of International Relations,
Department of International Relations and Foreign Policy
Yu. Illienka str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the analysis of the security policy of Ukraine before the annexation of the Crimea and the separatist movement in the Donbas with the support of the Russian Federation. A comparative analysis of the developments of the legislative framework in the field of national security and defense of Ukraine has been carried out. Deficiencies in strengthening the state's defense capability are identified. The absence of a systematic and necessary level of financing of the Armed Forces of Ukraine is indicated. Interconnection between Ukraine's foreign policy priorities and security policy has been brought.

Key words: security policy, national security and defense, security and defense sector, National Security Strategy, Military Doctrine, Armed Forces of Ukraine, Security Service of Ukraine.

УДК 323.3(73):2-78

РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У США

Діана Стеблак

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
факультет міжнародних економічних відносин,
кафедра міжнародної політики
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті проаналізовано роль та місце релігійних організацій в політиці США, різниця дефініцій «релігійна організація» та «церква». Досліджено законодавчу базу регулювання релігійних організацій у США, роль та місце релігійних організацій у соціальній сфері країни, особливості взаємодії релігійних організацій та держави в рамках моделі відокремлення держави та церкви.

Ключові слова: політика, релігійні організації, держава, США, церква.

Постановка проблеми. Взаємодія релігійного і суспільного життя є однією з найбільш поширених проблем у різних країнах. Церква, як і будь-яка релігійна організація, намагається певною мірою отримати функції, які традиційно притаманні структурам влади, визначати найважливіші напрямки розвитку суспільства, а також «толкування» найважливіших подій у країні згідно з постулатами віри. Не остання роль у цих процесах відводиться релігійним організаціям. Вітчизняні та зарубіжні вчені здійснили чимало досліджень на дану тематику, але питання про роль та місце релігійних організацій у США залишається дискусійним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автор використав аналітичний матеріал Pew Research Center та Gallup. Проаналізовано податкове законодавство США, яке виокремлює та координує існування та розвиток релігійних організацій та церков у США. Досліджено відносини релігійних організацій та держави згідно з Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act of 1996, описано маловідомий розділ «Благодійний вибір», який регулює співпрацю релігійних організацій та держави в соціальній політиці. Опрацьовано дослідження зарубіжних вчених, які працювали над даною тематикою. Вагомий внесок у розвиток даної тематики зробив російський вчений Царевський А.Н., який досліджував роль релігійних організацій у внутрішній політиці країни. А. Кнаан і Стефаніє С. Бодді дослідили відносини релігійних організацій та церкви в соціальній політиці «Charitable Choice and Faith-Based Welfare: A Call for Social Work», Карл Г. Есбек – «Charitable Choice and the Critics», з юридичної точки зору релігійні організації описала Мелісса МакКлеллан – «Faith and Federalism: Do Charitable Choice Provisions Preempt State Nondiscrimination Employment Laws?». Також дану тематику розглядали у своїх працях Майкл Д. МакГінніс, Дж. Майкл Мартін, Клод У. Стімсон, Пол Трейсі та інші.

Виклад основного матеріалу. США – країна, де релігійні організації та церкви відчують себе як перші серед рівних. І щоб зрозуміти, як розвивалася ця країна, перш за все потрібно визначити, як розвивалася церква та релігійні організації в ній.

У США згідно з дослідженнями та опитуваннями Pew Research Center та Gallup: Analytics and Advice саме протестантські церкви та організації є найбільш впливовими в суспільстві, вони формують світоглядні уставки більшості американських громадян.

Саме протестантські релігійні організації протягом більшої частини існування США та механізми їх взаємодії з політичними інститутами формували політичні процеси в даній країні.

Релігійні організації стають не просто структурами «служіння», як вони себе називають, а, як зазначає Д. Дж. Хофреннінг, намагаються «досягнути не просто змін у політичному курсі країни, а його корінного перегляду». Крім того, релігійні організації є впливовими лобістськими структурами.

Важливість впливу ролі релігійних організацій та церков можна простежити під час виборів коли, як зазначає Дж. К. Грин, «приналежність до релігійної групи має важливе значення в політиці». У країні, де протестанти є домінуючими за кількістю, 44 із 45 президентів – протестанти. Але, на думку автора, уваги заслуговує і те, що релігійні організації і церкви інколи «нейтрально», незважаючи на модель відокремлення держави та церкви, дають оцінку кандидата під час виборів, також спостерігається тенденція того, що консервативні церкви надають підтримку республіканцям. Особливу увагу в цьому аспекті заслуговує біблійний пояс США.

Тож з огляду на те, що церква та релігійні організації грають важливу роль у житті США, варто провести чітку демаркаційну лінію між даними поняттями.

В. Борисова зазначає, що релігійна організація – це «збірне поняття, яке об'єднує різні за функціональністю здійснення релігійної діяльності організації» [1, с. 123]. Церква – це «управлінська система, яка має свій склад і устрій..., має особливу систему права» [1, с. 124].

Майкл Д. МкГінніс зазначає, що «релігійною організацією є організації, які спеціалізуються на наданні певних видів послуг і які засновують деякі аспекти своїх програм на релігії, спеціалізуються на наданні деяких форм громадських послуг» [11].

Пол Трейсі у статті «Релігія і організація: критичні поточні і майбутні версії» зазначає, що небагато відомо про «динаміку форм релігійних організацій» чи вплив на загальні соціальні процеси чи інші види організацій» [16].

Згідно з податковим кодексом, який, на думку автора, дає одну з найчіткіших дефініцій цих категорій, можна вважати, що церква – це релігійні установи (церкви, мечеті, синагоги та інші), які відносяться до міст поклоніння та молитви, звільнені від аудиту, втручання держави та відповідають таким ознакам:

- 1) чітке законне існування;
- 2) визначене віросповідання і форма поклоніння;
- 3) визначене церковне керівництво;
- 4) формальний кодекс доктрини і дисципліни;
- 5) релігійна історія;
- 6) члени не пов'язані з іншою церквою чи деномінацією;
- 7) визначена література;
- 8) регулярні релігійні служби;
- 9) школи, які навчають своїх служителів;
- 10) недільні школи для дітей.

Церквою вважається установа, яка відповідає більшості даних ознак.

Релігійні організації – це некомерційні організації, засновані на вірі (не місце поклоніння), зазвичай не належать до певної конфесії, вони часто намагаються об'єднати визначені системи вірувань, хоча також можуть бути групами, які вивчають чи просувають певну релігію. Щоб вважатися вільною від податків, релігійна організація повинна зареєструватися відповідно до положення 501 (с) (3).

Релігійна організація, повинна відповідати таким критеріям:

- 1) організація повинна бути організована і діяти виключно в релігійних або інших благодійних цілях;
- 2) чистий прибуток не повинен приносити вигоду жодному приватному суб'єкту чи організації;
- 3) не повинна впливати на законодавство;
- 4) не повинна втручатися у виборчу систему країни;
- 5) ціль та дії організації не повинні порушувати чинне законодавство США чи державну політику, нести загрозу громадянам країни.

Південна баптистська конвенція і Об'єднана методистська церква є одними з найвпливовіших релігійних організацій у США. Південна баптистська конвенція володіє розгалуженою структурою конгрегації і має сильну базу впливу на громадян та широкий рівень проповідницької роботи. Згідно з «Annual Church Profile report 2017» ця організація налічує 47 544 помісних церков, 15 005 638 членів [2]. Об'єднана методистська церква має більш жорстку структуру з єдиним центром, який проводить чітку політику всієї організації. За даними Pew Research, 3,6% населення США відносить себе до цієї церкви, що становить 9 млн. дорослого населення країни [17]. Також однією з найбільших релігійних організацій є Національний союз церков Христа у США, також називається Національним союзом церков – дана організація, яка було створена в 1950 р. 12 національними міжконфесійними агентствами, агентствами протестантських, англіканських і східних православних конфесій, є найбільшим єкуменічним органом у США, з кількістю членів більше 45 млн. членів на початку XXI ст. Його міжнародним аналогом є Всесвітня рада церков [15].

Царевський А.Н. та Рихтик М.І. зазначають, що «релігійні організації стають самостійними політичними механізмами, які здатні впливати на внутрішньополітичних курс держави, адже вони, з одного боку, приймають участь у формуванні культури у країні та її іміджу у світі. А з іншого, не останньою вважається роль релігійних організацій у виборчому процесі, коли ті чи інші заяви можуть мати вплив на громадян.» [3, с. 130–137].

Усі церкви і релігійні організації відповідно до Розділу 501 (с) (3) Податкового кодексу «non – profit organization». Але відповідно до Податкового кодексу для того, щоб церква чи релігійна організація була звільнена від податків, згідно з розділом 501 (с) (3) Податкового кодексу США, «організація повинна бути організована і здійснювати свою діяльність тільки для «виключних цілей» (відповідно до розділу 501 (с), (3) ними є благодійна діяльність, релігійна, освітня, наукова, літературна діяльність та інше [8]). Жоден із її доходів не може надійти ніякому приватному акціонеру чи індивідууму. Крім того, це не повинна бути організація, яка намагається впливати на законодавство, не може приймати участь у кампаніях за чи проти будь-якого політичного кандидата [7].

Також церквам та релігійним організаціям, як і іншим організаціям розділу 501 (с) (3), заборонено робити внески в політичні кампанії, публічні заяви (усні чи письмові) за чи проти будь-якого кандидата на державну посаду. Це може означати порушення розділу і бути причиною позбавлення статусу безподаткової організації чи введення певного податкового акцизу.

Але, з іншого боку, не вважається порушенням акції з навчання виборців, що проводиться «безпартійним чином», тобто не надається перевага тій чи іншій партії чи кандидату. Також діяльність, яка провокує людей брати участь у виборах, реєстрація виборців та інші дії також не є порушенням [13]. На думку автора, це може призвести в деяких випадках до того, що релігійні організації надаватимуть не тільки загальну інформацію, тобто на основі загальної подачі інформації можуть бути подані певні дані про будь-якого кандидата чи партію.

Важливим залишається факт залучення релігійних організацій у соціальну сферу. Маловідомою в акті «**Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act of 1996**» є секція «**charitable choice**» – «благодійний вибір».

У 1996 р. був прийнятий Акт про узгодження персональної відповідальності й можливості працювати (Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act of 1996) [14], особливістю якого є розділ, що називають «Charitable choice», пункти якого представлені в розділі «I. Блокові гранди для тимчасової допомоги бідним сім'ям», «Секція 104. Послуги, що надаються благодійними, релігійними або приватними організаціями». Метою цього розділу є дозволити державам укладати договори з релігійними організаціями, дозволяти релігійним організаціям приймати різні виплати в рамках програми описаної в Акті (підрозділ (а) (2)) на тій самій основі, що й іншим неурядовим провайдером, не погіршуючи їхнього релігійного характеру та без зменшення їхньої релігійної свободи, незважаючи на те, що вони фінансуються даною програмою. Багато науковців негативно віднеслися до даного акту, звертаючи увагу на те, що він нівелює «стіну між церквою та державою». Рам А. Кнаан і Стефаніє С. Бодді зазначають, що акт змінив історію відносин релігійних організацій і державного сектору, відкривши тим самим можливість змішування релігійної і державної підтримки в соціальній сфері [4, с. 224].

Релігійні організації, які беруть участь у соціальних проектах у рамках вищенаведеного акта, не повинні бути змушені прибирати релігійні символи чи змінювати форму внутрішнього управління. Ні федеральний уряд, ні уряд штатів не може змусити їх зробити це.

Для того, щоб не було релігійного конфлікту, особа, якій надається допомога релігійною організацією, має заперечення проти релігійного характеру такої організації, в розумний строк зможе отримати заміну за допомогою альтернативного постачальника.

Релігійна організація не повинна дискримінувати особу в наданні допомоги через її релігію чи невіру в жодну релігію, релігійні вподобання, релігійні переконання чи відмову від активної участі в релігійній практиці.

Як зазначено в Податковому кодексі США, релігійні організації є неприбутковими, і вони не можуть бути піддані аудиту. Але якщо релігійні організації беруть участь у наданні допомоги, описаної вище, здійснюючи її з федеральних коштів, тоді ця фінансова допомога підлягає аудиту.

Також варто відмітити, що останнім положенням даного розділу є те, що «ніщо не повинно тлумачитися як попередження будь-якого положення Конституції чи <...> що забороняє або обмежує витрати державних коштів у релігійних організаціях або на них».

Карл Г. Есбек зазначає, що «Благодійний вибір» охоплює три принципи, які займають важливе місце в законодавстві [5, с. 17–18].

По-перше, закон забороняє уряду дискримінувати з огляду на релігійне відношення, і важливим для сприйняття провайдера є не «Хто ти?», але «Що ти можеш зробити?».

По-друге, накладається заборона на уряд не втручатися в релігійну автономію провайдера.

По-третє, накладається як на уряд, так і на провайдера заборона на обмеження прав кінцевих бенефіціарів.

Мелісса МакКлеллан зазначає, що в минулому релігійні організації також отримували державне фінансування в рамках соціальних проблем і чітко відокремлювали світські обов'язки від релігійних. Такі релігійні групи, як католики і лютерани, користувалися державним фінансуванням шляхом створення окремих неприбуткових організацій та не представляли релігійні символи [12, с. 1447]. Згодом був збільшений діапазон застосування цього акта. У січні 2001 р. Дж. Буш молодший закликав домогтися більшої допомоги релігійних

організацій у соціальних програмах, що фінансуються урядом. «Віросповідання і громадська ініціатива» – один із основних постулатів його внутрішньої політики [12, с. 1446].

Церква від заснування Америки ніколи не сплачувала податки. Перша Поправка назавжди роз'єднала церкву та державу і, як зазначив у листі до Баптистської асоціації в Данбарі Т. Джеферсон, «побудувала стіну відокремлення між церквою і державою» [10]. В американському суспільстві виникла дискусія про те, чи повинні церкви бути установами, які не обтяжені податковими стягненнями. Дж. Майкл Мартін у статті «Чи слід уряду накладати податки на церкви?» зазначає, що «історикам навіть важко знайти той період часу, коли практика безподаткового статусу церкви та релігійних організацій була заснована» [9]. Клод У. Стімсон стверджує, що «надання податкового імунітету церковній і військовій власності є настільки старим, як і сам інститут оподаткування» [6]. Як зазначає Верховний суд США, «така часом винагороджена традиція, не зламана століттями, не може бути просто відкинута» [19].

Також, на думку автора, спроба накласти податок на церкву і релігійні організації може бути розцінена як втручання держави в справи церкви, також автор хоче наголосити на тому, що провести аудит навіть якби церква не була структурою, яка не підлягає оподаткуванню, а оподатковувалася, було б неможливо, адже держава не повинна втручатися в справи церкви згідно з Першою Поправкою до Конституції США.

Висновок. Питання про роль релігійних організацій протягом довгого часу було темою дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. США – приклад того, який вплив на внутрішню політику та суспільну думку вони можуть мати. США створили чітку законодавчу базу, яка регулює релігійні організації. Незважаючи на це, вчені продовжують диспутувати, чи не занадто вагоме місце займають ці організації в розвитку внутрішньої політики країни, виборчому процесі, соціальній політиці та в інших сферах взаємодії з державними інституціями.

Список використаної літератури

1. Борисова В.І. Релігійна організація – функціональний вид непередприемницьких організацій. *Право України*. 2014. № 2. С. 123–130.
2. Офіційний сайт Південної баптистської конвенції. URL : <http://www.sbc.net/fastfacts/>.
3. Царевский А.Н. Роль религиозных организаций в формировании внешнеполитического курса США. «Научное сообщество студентов XXI столетия: общественные науки». Материалы VI студенческой международной заочной научно-практической конференции (13 декабря 2012 г.). Новосибирск : Изд. «СибАК», 2012. С. 130–137.
4. Snaan R. A. Choice and Faith-Based Welfare: A Call for Social Work. *Social Work*. 2002. Vol. 47. Issue 3. P. 224–235.
5. Carl H. Esbeck, Charitable Choice and the Critics, 57 N.Y.U. Ann. Surv. Am. L. 17. 2000. P. 17–32.
6. Claude W. Stimson, The Exemption of Property from Taxation in the United States, 18 MINN. L. REV. 411, 416, 1934.
7. Exemption Requirements – 501(c)(3) Organizations. URL : <https://www.irs.gov/charities-non-profits/charitable-organizations/exemption-requirements-section-501c3-organizations>.
8. Exempt Purposes – Internal Revenue Code Section 501(c)(3). URL : <https://www.irs.gov/charities-non-profits/charitable-organizations/exempt-purposes-internal-revenue-code-section-501c3>.
9. J. Michael Martin (Vice President & Legal Counsel, Evangelical Council for Financial Accountability), Should the Government Be in the Business of Taxing Churches?, 29 Regent U. L. Rev. 309. 2017.

10. Letter from Thomas Jefferson to the Danbury Baptist Association (Jan. 1, 1802), in 8 THE WRITINGS OF THOMAS JEFFERSON: BEING HIS AUTOBIOGRAPHY, CORRESPONDENCE, REPORTS, MESSAGES, ADDRESSES, AND OTHER WRITINGS, OFFICIAL, AND PRIVATE. 113, 113–14. H.A. Washington ed., Taylor & Maury. 1854.
11. Michael D. McGinnis. Religion Policy and Faith-Based Organizations: 11. Charting the Shifting Boundaries between Church and State. *Annual Meeting of ASREC, the Association for the Study of Religion, Economics & Culture*, Washington, D.C., April 7–10, 2011.
12. Melissa McClellan. Faith and Federalism: Do Charitable Choice Provisions Preempt State Nondiscrimination Employment Laws? 61 WASH. & LEE L. REV 1437, 2004. P. 1445–1447.
13. The Restriction of Political Campaign Intervention by Section 501(c)(3) Tax-Exempt Organizations. URL : <https://www.irs.gov/charities-non-profits/charitable-organizations/the-restriction-of-political-campaign-intervention-by-section-501c3-tax-exempt-organizations>.
14. Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act of 1996. URL : <https://aspe.hhs.gov/report/personal-responsibility-and-work-opportunity-reconciliation-act-1996>.
15. National Council of the Churches of Christ in the U.S.A. American religious organization. URL : <https://www.britannica.com/topic/National-Council-of-the-Churches-of-Christ-in-the-USA>.
16. Paul Tracey. Religion and Organization: A Critical Review of Current Trends and Future Directions. *The Academy of Management Annals*. June 2012. 6(1). P. 1–48.
17. «Religious Landscape Study». URL : <http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/>.
18. Tax Information for Churches and Religious Organizations. URL : <https://www.irs.gov/charities-non-profits/churches-religious-organizations>.
19. Walz v. Tax Comm'n, 397 U.S. 664, 678. 1970.

THE ROLE OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN USA

Diana Steblak

*State Higher Educational Institution «Uzhgorod National University»
Faculty of International Economic Relations,
Department of International Policy
Universitetska str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The article analyzes the role and place of religious organizations in US politics. The difference between the definitions is “religious organization” and “church”. The legislative base of the regulation of religious organizations in the USA is researched. The role and place of religious organizations in the social sphere of the country. Features of interaction between religious organizations and the state as part of the model of separation of state and church.

Key words: politics, religious organizations, state, USA, church.

УДК 324-054(437.6)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Ольга Сурніна-Далекорей

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті проаналізовано специфіку політичної активності громадян Словацької Республіки в процесі демократизації. Досліджено політичну участь громадян Словаччини в межах найбільш поширених її форм: участь у виборах, членство в політичних та громадських об'єднаннях, консультаціях із владою тощо. Особлива увага приділена проблемі оцінки функціонування демократії та довіри до політичних інститутів. Зроблено висновок, що характер політико-культурних орієнтацій громадян Словаччини формується під впливом різних факторів, що зумовлює особливий змішаний тип політичної культури Словацької Республіки.

Ключові слова: Словацька республіка, демократизація, політична участь, політична культура, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, і процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства. Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні Центрально-Східної Європи (ЦСЕ), розвиток навиків участі, зацікавлення політикою пересічних громадян, формування учасницького підходу і відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомим метою для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління. Словацька Республіка (СР) є типовою країною, що знаходиться на етапі розвитку демократичної політичної культури. Розвиток феномена політичної участі в СР здійснюється за стандартною схемою залучення людей до політичного життя: від зростання пізнавального інтересу до політики – до різних форм участі в політичних акціях. Характер політико-культурних орієнтацій населення Словаччини є наслідком багатьох соціально-політичних та економічних процесів, що розгортаються в межах країни, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Усе це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури сучасної Словаччини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми консолідації демократії в постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу західних вчених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян країн регіону (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). У 1990-х роках ХХ ст. поживляється інтерес до проблем політичної участі громадян і в колишніх соціалістичних країнах ЦСЕ (А. Горцеа, С. Ніколеску, У. Корку, С. Н. Леткі). Розвиток громадянського суспільства та політичної участі в постсоціалістичний період є добре розробленою темою і у словацькій соціології та політології (З. Буторова [1, 5], С. Міхалікова [14, 15], М. Бернатова [4], О. Дяrfашова, М. Куска [11]).

Специфіку політико-культурних орієнтацій громадян СР та їх взаємозв'язок із політичною участю розглядають З. Міхалікова [15], О. Дярфашова, В. Кривий, М. Вельшиц [10], М. Бутора, З. Буторова, О. Дярфашова, М. Івантішін, В. Кривий, М. Вельшиц [8]. Вплив феномена політичної культури на протікання трансформаційних процесів в СР є об'єктом досліджень З. Буторової [5], С. Сомяни О [17], З. Буторової, О. Дярфашової [6].

Важливим об'єктом уваги чеських науковців є дослідження сприйняття громадянами СР організацій громадянського суспільства та його ролі у процесах демократизації (М. Бутора, З. Буторова, Б. Стречанські [7], К. Зборіл [18], Д. Малова [13]).

Визнаючи безумовні успіхи Словаччини на шляху консолідації нового режиму, частина дослідників (З. Міхалікова, З. Буторова, О. Дярфашова) констатує зростаючий розрив між демократичними інститутами, політичним представництвом та суспільством загалом. Недостатнє фінансування, формалізм і, як наслідок, фрагментація громадських ініціатив та неурядових організацій обмежують можливості третього сектору опонувати владі (М. Бутора, З. Буторова, Б. Стречанські [7, с. 70]). Висновок про взаємну недовіру між політичними елітами та інститутами громадянського суспільства робить і словацький політолог О. Дярфашова [9]. Аргументи на користь очевидного дефіциту громадянської партиципації наводить К. Зборіл [18, с. 138].

Мета статті – проаналізувати динаміку політичної активності громадян Словаччини в межах найбільш розповсюджених форм політичної участі, дослідити вплив політико-культурних орієнтацій на основні форми та інтенсивність політичної участі в сучасній Словаччині.

Виклад основного матеріалу. Роль громадянського суспільства і, особливо, творчої інтелігенції у процесі переходу до демократії мало важливе значення. На відміну від інших центральноєвропейських країн, Чехословаччина не пройшла етапу поступової лібералізації, тому не володіла наприкінці 1980-х рр. навіть зачатковими формами опозиційних політичних партій. Опозицію режиму складала громадські ініціативи, наприклад, екологічний рух, правозахисні групи, а також неорганізовані групи представників альтернативної культури (художників, письменників, акторів). Подібні об'єднання не мали досвіду політичної діяльності, а тому виступ проти режиму для їх учасників був, перш за все, моральним вчинком. Дисидентський і правозахисний рух у Словаччині був слабшим, аніж у Чехії, тому перші неполітичні акції на зразок виступів незалежної альтернативної музики набували протестного характеру. Домінантну роль у цих умовах відіграв демократичний рух «Громадськість проти насильства» (ГПН), який виник стихійно, не мав ієрархічних структур управління, внаслідок чого довгий час не проявляв інтересу до прямої участі у процесі формування влади. Однак не дивлячись на перемогу на перших вільних виборах у липні 1990 р., лідери ГПН не ввійшли до складу уряду, внаслідок чого рух розпався у квітні 1991 р. Таким чином, суспільством спонтанно був зроблений вибір на користь структурованих політичних партій як основних агентів політичної сфери.

У подальшому політичний розвиток Словаччини почав істотним чином відрізнятися від чеського варіанту трансформації. Після розпаду ГПН його нішу основного політичного «авторитету» зайняла партія Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) на чолі з В. Мечіаром У 1993 р. цей політик став прем'єр-міністром, який визначав загальну стратегію розвитку країни впродовж шести років. Таким чином, у Словаччині сформувалась специфічна ситуація, за якої парламентська система державної влади стала поєднуватись із авторитарною роллю прем'єр-міністра. Вже цей факт свідчив, що політична культура словаків мала багато недемократичних елементів. Усі існуючі протиріччя уповільнили прямолінійний і передбачили так званий «зигзагоподібний» розвиток демократії у СР.

Основною ознакою модернізації словацького суспільства стала поляризація політичних уподобань, хоча і на фоні досягнення консенсусу щодо вирішення основних соціальних проблем, ставлення до приватизації, очікувань щодо майбутнього розвитку країни. Соціальна диференціація, що прийшла на зміну колишній гомогенності, інтенсивні трансформації в системі офіційних політичних цінностей, фрагментація соціальних структур і формування громадянського суспільства викликали соціально-політичну дезорієнтацію словаків, які звикли до соціалістичної «стабільності».

Слід зазначити, що оскільки в післявоєнний період для більшої частини населення Словаччини рівень життя підвищився, то вони меншою мірою, в порівнянні з чехами, заперечували позитивні надбання соціалізму. У 1992 р. більшість словаків краще ставилися до «старого» режиму в порівнянні з «новим». Таким чином, використання паттернів так званої колективістської свідомості є одним із пояснень формування досить радикального варіанту націоналізму, поширення демагогічних гасел та авторитарних зразків правління у Словаччині в 1990-х рр.

Одними із засадних суперечностей словацького соціуму були відносини між індивідом та державою. Словаччину характеризує потужна традиція колективізму та державно-патерналістської орієнтації. Опитування громадської думки в середині 1990-х рр. підтвердило, що набуття більшої особистої відповідальності за своє майбутнє набуло підтримки в більшості словаків. Без сумніву, серйозні економічні проблеми Словаччини, особливо в 1990-х рр., є одним із пояснень цього феномену. Також громадян СР характеризує надзвичайно розвинене відчуття приналежності до колективу: 92% населення країни були впевненими, що їм є на кого опертися. Цей показник був трохи вищим, аніж у середньому у країнах ЄС (91%) [16].

Як свідчать дані опитувань, головна відмінність між СР, ЧР та Угорщиною полягала в тому, що більшість громадян Словаччини підтримували ідею ширшої відповідальності держави, і тільки 31,9% відстоювали протилежну думку. У ЧР, на противагу, цю ідею не підтримували 42,9%, в Угорщині – 34,0% [15, с. 193]. Поряд із цим в інших питаннях громадяни Словаччини та Чехії демонструють істотну схожість, а подекуди і подібність поглядів, зокрема щодо вирішення соціально-економічних проблем. Є очевидним те, що сімдесятирічне співіснування в рамках єдиної держави істотним чином вплинуло на політичну культуру обох націй.

Переконання в тому, що держава повинна зберігати багато важливих функцій, було і залишається широкорозповсюдженим у СР. Згідно з даними опитування (1996 р.) 50% громадян були противниками всебічної приватизації, майже 75% визнали, що істотне поліпшення стану економіки не є можливим без державного регулювання, більше 85% дотримувалися позиції, що держава повинна організувати співпрацю між фінансовими установами, бізнесом та профспілками [15, с. 193]. Поряд із цим подібні очікування не завадили значній частці словаків визнати позитиви вільного ринку. Наведені дані демонструють також, що підтримка особистої відповідальності та етичної толерантності в країні є нижчою в порівнянні із ЧР: дані досліджень, проведених у 1999–2005 рр., продемонстрували, що інтерес до етики, моральності і толерантності виявився серед словаків набагато менш значимим, аніж забезпечення високого життєвого рівня [2]. Поряд із цим обидві колишні «родички» є набагато ближчими одна до одної, ніж, наприклад, до Угорщини.

Загалом, для політико-культурних орієнтацій громадян СР є характерними парадоксальні поєднання. Так, наприкінці 1990-х років абсолютна більшість громадян СР – 80% – погоджувалася (повністю чи певною мірою), що демократія є оптимальним політичним режимом; 35,2% – надавали перевагу соціалізму, що, наприклад, перевищує польські

показники. Тобто в політичній свідомості словаків співіснували як орієнтація на демократичні ідеали, так і, водночас, ностальгія за соціальними гарантіями, що існували при попередній системі управління.

Попри сприйняття демократії як ідеалу для наслідування, словаки критично оцінювали стан її функціонування у власній країні. Так, у 1999 р. частка громадян, які вважали, що демократичні інститути та процеси є ефективними, складала всього 16%, давали їм нейтральну оцінку – 38,1%, негативну – 40,5%. Можна пояснити цей песимізм періодом, коли проводилося опитування – це був перший рік, коли словацьке суспільство жило поза режимом «мечіаризму», і його досвід не сприяв оптимістичній оцінці стану політичного життя в країні. Однак навіть у 2003 р., тобто через десять років після здобуття власної державності і п'ять років після проголошення курсу на демократизацію урядом М. Дзурінди, словаки надзвичайно критично оцінювали її стан у країні: 43% вважали її рівень низьким, 48% – ані високим, ані низьким; лише 5% респондентів визначили його високим [5, с. 108].

Негативна оцінка стану демократії всередині 2010-х років, зокрема в порівнянні із сусідньою ЧР (43% критиків супроти 35,8%), може мати багато пояснень: словаки відчували розчарування від реального функціонування такого устрою, оскільки ідеалізували його структури та процеси. Тим більше, що дані інших соціологічних досліджень засвідчують, що впродовж постсоціалістичного періоду зменшився рівень розуміння словаками процесів, що відбувалися в політиці: від 61% у 1994 р., 62% у 1998 р. до 53% у 2002 р., тобто громадяни відчували розгубленість від потоку інформації, яку треба було осмислювати. Окрім того, у 2004 р. лише 10% громадян асоціювали поняття демократії з політичною участю: набагато більше приваблювало словаків розуміння цього явища як свободи (49%), поваги до соціальних прав та добробуту (17%), рівності всіх перед законом, справедливості (12%) [1, с. 163].

Погіршення економічної ситуації, нездатність політичної еліти до ефективного менеджменту у форматі співіснування із Чехією, збільшення кількості політичних скандалів істотно підірвали віру населення Словаччини в дієвість державної політики та легітимність політичних інститутів. Зневіра населення Словаччини щодо здатності нових еліт захистити інтереси пересічних громадян, а також страх перед зубожінням, загальна песимістична оцінка ефектів економічних перетворень стали домінуючими у словацькому суспільстві в умовах системної трансформації. Як свідчать дані багаточисельних досліджень, низький рівень довіри до установ став також частиною і комуністичної спадщини. Станом на 2008 р. менше третини опитаних громадян Словаччини довіряли кожному з політичних інститутів (парламент – 24%, політики – 16%, політичні партії – 15%). Лише трохи вищим був відсоток довіри до органів захисту справедливості та порядку (загалом юридичній системі довіряло – 25%, поліції – 40%) [3, с. 39]. На думку фахівців, у словацькому соціумі, як і в інших перехідних суспільствах, в 1990-х рр. переважав низький рівень розуміння ролі установ як стабілізуючих агентів, що здатні успішно вирішувати проблеми та запобігати концентрації влади в руках еліти. Згідно з даними соціологічних опитувань наприкінці 1998 р., тобто наприкінці ери «мечіаризму», словаки втратили довіру до всіх політичних установ і взагалі ілюзію щодо необхідності участі в політичному житті.

У червні 1997 р. майже 90% опитаних громадян Словаччини зазначили, що політики відстоюють виключно власні інтереси або ж інтереси тих груп, які вони репрезентують. Майже 80% визнали, що сімейність, утилітаризм та кар'єризм переважали в словацькій політиці [14, с. 20]. Половина опитаних також продемонстрували переконання, що для досягнення цілей необхідно мати приватні зв'язки в уряді або ж опозиції. Поширеною стала думка про те, що «багаті купують демократію, вони робили так завжди і надалі будуть це робити».

У середині 1990-х рр. майже 80% респондентів були переконаними, що громадяни повинні делегувати вирішення важливих проблем чиновникам та обмежити їх власну участь виключно виборами кваліфікованих представників та депутатів. У цілому громадяни не відмовлялись приймати участь у політичному житті, проте зазначали, що участь не повинна бути занадто інтенсивною. Тільки 19% респондентів зазначили, що їх треба залучати в політику і громадське життя якомога частіше [14, с. 22].

Водночас легалізація права об'єднання в умовах незалежної Словаччини заохотила швидке зростання членів у різних громадських організаціях. Так, станом на листопад 1989 р. у країні було зареєстровано лише 306 громадських організацій, проте вже в січні 1991 р. їх кількість зросла до 4 тисяч. У лютому 1998 р. їх кількість досягла більш ніж 12 500 організацій. А на кінець 2001 р. було зареєстровано 16 849 неурядових організацій, із них лише 1,3-2 тис. організацій (8-12%) відзначались активною регулярною діяльністю [15, с. 191]. На початку 2000-х рр. відбувалося нове кількісне зростання сектору: станом на 2005 рік у СР нараховувалися 25,3 тис. об'єднань, 497 неінвестиційних фондів, 1021 суспільно корисна організація, 325 фондаций. У 2007 р. було обліковано 34,1 тис. структур, із яких 90,1% були асоціаціями. У 2010 р. кількість громадських об'єднань зросла до 37, 4 тис. [7, с. 50].

Більшість партій республіки були створені після політичних змін 1989 р. на елітарній основі. З огляду на це політичні партії не стали базисом для активного політичного життя у словацькому суспільстві в умовах постсоціалістичної трансформації. Характерною особливістю політичних партій СР є мала кількість членів, що свідчить про центральноевропейську тенденцію. Загалом у політичних партіях СР у 1990-х рр. було задіяно в середньому близько 3% населення країни. Найбільшу кількість членів на початку 2000-х рр. нараховували: Рух за демократичну Словаччину – 72 200, Християнсько-демократичний рух – 27 348, Партія лівих демократів – 21 223, Словацька національна партія – 12 947, Угорська коаліція – 11 636 чол. [12, с. 58] Станом на 2008 р. у діяльності політичних партій брали участь 2% громадян [3, с. 34].

Дані статистичних опитувань свідчать, що більшість громадян СР не вважають участь у політиці своїм пріоритетом, негативно ставляться до інституту політичних партій. Заперечення партійної політики стало очевидним навіть у самоназвах політичних партій, як-то: «рух», «форум», «альянс», «союз».

Відносно видів політичної участі, то, не враховуючи членство в політичних партіях СР, її відсоток у різних формах активності є порівняно високим у центральноевропейському вимірі, зокрема: підписання петицій – 18% населення країни брали участь в подібній формі діяльності, 9% – контактували з політиками, до вивішування політичної символіки вдавалось 4% громадян, 8% громадян брали участь у роботі аполітичних громадських організацій та об'єднань. Що стосується активних форм політичної діяльності, то Словаччина демонструє один із найвищих показників участі населення в бойкотах – 10% (у Болгарії, Польщі, Росії, Естонії цей показник не досягає 5%), порівняно з іншими країнами регіону є участь у демонстраціях – 3% [3, с. 36]. Поряд із цим очевидно, що «інтерес до політики» і «участь у політиці» є не завжди синонімічними явищами у словацькому суспільстві. Так, рівень інтересу до політики, очевидно, є вищим, аніж готовність брати участь у політиці або ж у різних формах політичної активності. Це особливо є вірним для молодого покоління словаків.

Як свідчить статистика, середній показник виборчої участі в Словаччині у хронологічному розрізі 1989–2002 рр. становив 81%. Якщо рівень участі в парламентських виборах громадян Словаччини та ЧР на початку 1990-х роках був майже ідентичним, то, починаючи

з другої половини останнього десятиліття ХХ ст., словаки проявляли більшу зацікавленість до перегонів, аніж чехи та поляки. Таку підкреслену увагу громадян СР до цієї форми демократії, зокрема в 1998 р., можна пояснити загальним сплеском активності в контексті обговорення проблематики «мечіаризму». Як результат, рівень участі в парламентських перегонах у 1998 році зріс порівняно з 1994 роком на 8,5%. Під час парламентських перегонів 2006 р. словаки в меншій кількості прийшли до виборчих дільниць (- 9,8 %) в порівнянні із ЧР у 2006 р., і лише на 0,8% більше в порівнянні з традиційно пасивними поляками у 2007 р. Подібний рівень активності був зафіксований і під час перегонів 2010 та 2012 рр. Можна припустити, що словаки вважали, що вони виконали свою роль щодо зміни напрямку розвитку країни. Незворотні реформи, проведені кабінетом М. Дзурінди, членство в ЄС і НАТО зробили, на думку словаків, неможливим повернення країни до авторитарного стилю правління. Вільні ЗМІ і потужні неурядові організації, міжнародні інститути, в яких бере участь країна, на думку громадян СР, є гарантами неповернення Словаччини в авторитарне минуле.

Тим більше, що саме успішна самоорганізація неурядових громадських організацій під час парламентських виборів 1998 р. у форматі кампанії «ОК-98» забезпечила історичну перемогу демократичних сил. Позапартійна кампанія виконала позитивну функцію не лише щодо забезпечення рівня участі у виборах (84,4%) та їх демократичного характеру, але й щодо мобілізації неурядового сектору.

Усвідомлення потенційної опозиційної ролі неурядового сектору та його значення в просуванні інтересів громадян змусили державу визнати роль громадських асоціацій як елемента автономного громадянського суспільства, однак, як зазначають експерти, це не сприяло утвердженню дійсно партнерських відносин, усебічній підтримці та повноцінному діалогу між словацькими урядами та громадянами. Вразливість багатьох громадських організацій, низький рівень політичної участі громадян у державному управлінні, формальний характер співпраці між державою та НУО та низька оцінка ефективності діяльності владних інститутів є серйозними викликами для сучасної Словаччини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, політична культура громадян Словаччини може бути ідентифікована як специфічна суміш елементів демократичного і недемократичного типів, у цілому типова для перехідних країн ЦСЄ. Атавістичні соціальні структури, посткомуністичне мислення, бажання соціального захисту не сприяли утвердженню моделі ліберальної демократії на початковому етапі демократизації країни. Проте активна політична участь громадян у різних форматах на межі 1990–2000-х рр. дозволяє стверджувати, що СР є суспільством, яке бажає впливати на траєкторію свого розвитку.

Сучасна політична культура Словаччини носить змішаний характер із переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Словаччини очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Список використаної літератури

1. Буторова З. Непрерывность и изменчивость общественного мнения: посткоммунистические менталитеты и вызовы модернизации. *Опыт демократических преобразований в Словакии* / под ред.: М. Бутора, Г. Месежников, М. Коллар. Братислава : Институт общественных проблем, 2007. С. 156–170.
2. Гефферт Р. К вопросу о политической культуре Словакии. *Политическая экспертиза*. URL : <http://www.politex.info/content/view/275/30/> (дата звернення: 16.01.2019)

3. Европейское социальное исследование: изучение базовых социальных, политических и культурных изменений в сравнительном контексте. Москва : ЦЕССИ, 2008. 89 с.
4. Bernatova M. Public Perception of Local Government in Slovakia. *Public Perception of Local Government* / ed. P. Swianiewicz. Budapest: OSI-LGI, 2001. P. 224–276.
5. Bútorová Z. The Separation of Czechoslovakia and the First Decade of Slovakia's Independence through the Eyes of its Citizens. *Slovakia: Ten Years of Independence and a Year of Reforms* / eds.: M. Mesežnikov, O. Gyárfášová. Bratislava : IVO, 2004. P. 97–116.
6. Bútorová Z., Gyárfášová O. Return to Europe: New freedoms embraced, but weak public support for assisting democracy further afield. Praha : PASSOS, 2009. 20 p.
7. Bútor M., Bútorová Z., Strečanský B. Active Citizenship and the Nongovernmental Sector in Slovakia Trends and Perspectives Civic association. Bratislava : VČELÍ DOM, 2012. 79 p.
8. Bútor M., Bútorová Z., Gyárfášová O., Ivantyšin M., Krivý V., Velšic M., Democracy and discontent in Slovakia: A public opinion profile of a country in transition / ed. Z. Bútorová. Bratislava : Imprint IVO, 1998. 215 p.
9. Gyárfášová O. Many people believe that someone «pulls the strings». URL : http://www.ivo.sk/buxus/docs/publicistika/subor/Gyarfasova_Deconspirator_19_8_13.pdf (Last accessed: 20.02.2019).
10. Gyárfášová O., Krivý V., Velšic M. Krajina v pohybe. Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku. Bratislava : IVO, 2001. 22 c.
11. Gyárfášová O., Kúska M. The development of voting preferences and voting behavior. *Slovak elections '98* / ed.: M. Bútor, G. Mesežnikov, Z. Bútorová. Bratislava : Imprint IVO, 1999. P. 221–232.
12. Lorková P. Rovnosť príležitostí v politike s dôrazom na politickú participáciu žien. Banská Bystrica : UMB, 2006. 182 s.
13. Malová D. Občianska spoločnosť, sociálne hnutia, mobilizácia a protesty na Slovensku. *Sociologia*. 2008. № 40. P. 347–363.
14. Mihalikova S. Political Culture and Civil Military Relation in Slovakia. Netherland: CEES, 2000. 68 p.
15. Mihalikova S. Slovakia: pathways to a democratic community. *Democracy and Political Culture in Eastern Europe* / ed.: by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. London: Routledge, 2006. P. 172–203.
16. OECD: Better Life Index. URL: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/ru/countries/slovak-republic-ru/> (Last accessed: 10.02.2019).
17. Szomolanyi S. Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy. *Democracy and market economics in Central and Eastern Europe* / ed. T. Hayashi. Hokkaido : Sapporo, 2004. P. 149–188.
18. Zbořil K. Citizen Campaigns in Slovakia: From National Politics to Local Community Participation. *Learning for local Democracy* / ed. J. Forbrig. Central and Eastern European Citizens Network, 2011. P. 129–151.

**PECULIARITIES OF POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS
OF THE SLOVAK REPUBLIC**

Olga Surnina-Dalekorey

*Uzhgorod National University, Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration,
Univrsytetska str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The specifics of the political activity of citizens of the Slovak Republic in the process of democratization is analyzed in the article. The political participation of the Slovak citizens within the most widespread forms of it is investigated: participation in elections, membership in political and public associations, consultations with the authorities, etc. The main focus is on the problem of evaluating the functioning of democracy and trust in political institutions. It is concluded that the nature of the political and cultural orientations of the Slovak citizens is influenced by various factors, which determinant a special mixed type of political culture of the Slovak Republic.

Key words: Slovak Republic, democratization, political participation, political culture, civil society.

УДК 321.01:[81'2+316.276]

ДИСКУРСИВНІ КОНФІГУРАЦІЇ КОНЦЕПТІВ У СТРУКТУРІ ТЕРМІНОСИСТЕМ І КОНЦЕПТОПОЛІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Максим Яковлєв

Національний університет «Кієво-Могилянська академія»,
Школа політичної аналітики і кафедра політології
вул. Волоська 8/5, 4-246, 04070, м. Київ, Україна

У статті за допомогою міждисциплінарного лінгвістично-політологічного підходу на прикладі ілюстративного матеріалу виокремлюються механізми дискурсивної конфігурації концептів як структур, за допомогою яких формуються терміносистеми і концептополя політичної науки, в яких розкривається конститутивні та атрибутивні ознаки суспільно-політичних концептів.

Ключові слова: політологічна концептосфера, концепти політичної науки, дискурс-аналіз, концептологія, політична теорія.

Політична наука оперує великою кількістю різних концептів, понять, термінів, категорій та інших лексичних одиниць, які сукупно формують політологічні терміносистеми, комплекси понять, а на найвищому рівні – концептосферу політології. Разом із тим відчувається *нестача міждисциплінарних досліджень*, в яких напрацювання мовознавства, особливо в галузі концептології, в поєднанні з політологічною методологією, дозволили би зрозуміти, в який спосіб створюються і трансформуються системи понять, якими оперує політична наука. Ця стаття є спробою на конкретних прикладах заповнити прогалину в знанні та намітити перспективи подальших міждисциплінарних лінгво-політологічних досліджень. Відтак *мета статті* – розкрити механізми формування дискурсивних конфігурацій концептів у терміносистемах і концептополях політичної науки. Досягнення цієї мети вимагає розв'язання таких взаємопов'язаних *задач*: 1) дати визначення основним складовим частинам дослідницького термінологічного апарату; 2) розглянути приклади дискурсивних конфігурацій суспільно-політичних концептів різних рівнів; 3) на основі розглянутих прикладів описати механізми формування дискурсивних конфігурацій конкретних концептів.

Отже, перейдемо до *викладу основного матеріалу* та почнемо з визначення основних термінів дослідження. Як відомо, поняття *концепт* не має єдиного, узгодженого визначення. Наприклад, у когнітивному мовознавстві концепт по-різному розуміється представниками різних напрямів. Як пише мовознавець А. Косенко, в *когнітивно-психологічному* напрямі підкреслюється «ментальний характер концепту та його роль у психічних процесах» [1, с. 235], представники *культурологічного* напрямку «наголошують на домінантності культурного елементу в структурі концепту» [1, с. 236], в межах *структурно-системного* підходу до концепту вважається, що «будь-який концепт завжди виступає частиною певної системи та, у свою чергу, сам має складну структуру» [1, с. 236], а натомість концепт «як знання, що несе певну інформацію» тлумачать представники *епістемологічно-інформаційного* підходу [1, с. 237]. Для цілей аналізу викладеного в цій статті матеріалу можемо враховувати позиції всіх перелічених напрямів, окрім, мабуть, когнітивно-психологічного, оскільки самих лише наведених текстуальних прикладів буде вочевидь недостатньо для визначення ролі проаналізованих концептів у психічних процесах індивідів. Що стосується суспільствознавчих дис-

циплін, то відомий методолог Г. Гертц вважає, що «концепти – це теорії щодо онтології: вони є теоріями про наріжні конститутивні елементи певного феномену» [2, с. 5]. Таке визначення може видаватися на перший погляд досить абстрактним, але далі Г. Гертц пояснює свій онтологічний підхід до концептів потребою пошуку основних складових частин концепту, його «онтологічних атрибутів» [2, с. 5]. Зокрема, він визнає *багатовимірність* концептів [2, с. 6] і вважає, що концепти можна структурувати за критерієм *замінності* (в оригіналі – *substitutability*) та на рівні індикаторів концепту – за *функціональною еквівалентністю* [2, с. 15]. Відповідно, щоб взяти на озброєння якийсь практично-прикладне визначення концепту, скористаємося підходом Г. Гертца, а саме його позицією щодо формування концептів: «Вибудувати [*develop*] концепт – це більше, ніж просто дати визначення: це – опис того, що є важливим у якійсь одиниці. Аргументи на користь того, чому атрибут X є важливим, формують онтологічну теорію об'єкта» [2, с. 27]. Такий погляд на суть концепту дозволить проаналізувати *дискурсивну конфігурацію концепту*.

Термін «дискурсивна конфігурація концептів» увів у науковий обіг видатний український мовознавець А. Приходько для позначення такого різновиду систем, «у яких певна множина концептів виявляється ситуативно впорядкованою за принципом логічної доцільності та на цій основі – включеною в систему більш високого порядку – концептосферу» [3, с. 23]. Стислі рамки статті обмежують можливості розгляду різних підходів до визначення *концептосфери*, тож за опорну дефініцію візьмемо таке: «Концептосфера – «тематично об'єднана сукупність концептів, що є елементом концептуальної картини світу» [4, с. 287]. Відповідно, в межах концептосфери певної галузі існує своя *терміносистема* як упорядкована сукупність термінів і визначень, а також функціонують *термінополя*, які є «певним фрагментом (ділянкою) концептосфери, що становить собою стійке угруповання типологічно і значеннєво однорідних та ієрархічно упорядкованих концептів, спеціалізованих на організації когнітивно-семантичних просторів» [3, с. 223]. Відповідно, під час дослідження конкретної дискурсивної конфігурації концептів необхідно виділити механізми, за якими терміни впорядковуються в терміносистеми, а концепти різних рівнів створюють термінополя. У реалізації цього завдання вочевидь необхідним стає дослідження лексичних одиниць дискурсу. Як пише Е. Розвод, посилаючись на В. Маслоу, одним із етапів концептологічного аналізу може бути «вивчення асоціативних зв'язків лексичних одиниць, які позначають концепт» [5, с. 94]. Отже можемо перейти до розгляду конкретних прикладів дискурсивних конфігурацій.

Італійський філософ Ф. Вольпі присвятив одну із своїх праць *нігілізму*. Цікавим є розгляд цього концепту в різних розрізах, що їх запропонував автор. Наприклад, четвертий розділ книжки він присвятив «нігілізму в політичному та соціальному сенсі» [6, с. 24–28] на основі переважно французької суспільно-політичної думки; в шостому розділі він розглядає нігілізм у російській думці в контексті інших понять: «нігілізм, анархізм, популізм» [6, с. 33–38]; у подальших розділах нігілізм аналізується в контексті екзистенціалізму [6, с. 121–132], політичної теології та секуляризації [6, с. 133–137], «постісторії» та «кінця історії» [6, с. 138–145]. Як бачимо із цього прикладу, безпосередньо концепт *нігілізм* то вміщується в область якогось конкретного дискурсу – суспільно-політичного, то розглядається на одному рівні з іншими термінологізованими концептами (анархізм та популізм), у межах квазіконцептів «постісторії» чи «кінця історії».

Безперечно, Ф. Вольпі не є єдиним науковцем, який здійснює саме таку дискурсивну конфігурацію концептів для прояснення їх суті. Наприклад, німецькі історики Ю. Остергаммель та Я. К. Енсен у своїй спільній монографії про колоніалізм починають розгляд цього концепту з понять *колонізація* та *колонія* в першому розділі [7, с. 7–17], зокрема

приділяють увагу «історичним формам експансії» [7, с. 8] та класифікації типів колоній [7, с. 15]. Цікаво, що другий розділ монографії, перший параграф якого названий «Колоніалізм: визначення», автори починають із питань: «Але що ж таке «колоніалізм»? Як можна визначити це поняття незалежно від поняття колонії?» [7, с. 18]. Тут, на відміну від попереднього прикладу з нігілізмом, маємо дещо іншу ситуацію: концепт-термін *колонія* є конститутивним для більш абстрактного поняття *колоніалізм*, тому авторам доводиться конфігурувати дискурс за допомогою опису *терміносистеми*, без якої неможливий розгляд концепту *колоніалізм*.

Для пояснення суті концепту та опису позначуваних ним одиниць значень постає необхідність не лише в розгляді терміносистеми, але й в розгляді концептополів макро-, мезо- та мікрорівнів. Так, наприклад, чеський економіст і журналіст Я. Штерн, який активно обстоює неоліберальні ідеї, у своїй монографії «технократизм», в якій з різних кутів зору розглядається концепція *технократія*, будує перший розділ довкола поняття *техніка*, який розпочинає з розгляду феномену *праці*: спершу йдеться про поділ праці [8, с. 21–24], потім – про її суспільний характер [8, с. 25–30], а вже після цього Я. Штерн переходить до розгляду зв'язків між явищами в парах: «техніка й економіка» [8, с. 39–53] та «капітал і техніка» [8, с. 40–58]. Вочевидь, *праця* чи *техніка* є метаконцептами самими по собі, проте Я. Штерн розглядає їх як складники концептополя, в якому він пояснює своє розуміння *технократії*.

Подібну стратегію використовує польський філософ політики М. Круль, який у своїй просвітницькій праці про те, чим є демократія, розглядає її в парах з іншими концептами: «демократія і право» [9, с. 11–18], «демократія і свобода» [9, с. 155–162], «демократія і рівність» [9, с. 163–170], «демократія і братерство» [9, с. 171–179]. Окрім цього, він розглядає і складові частини демократії, такі як компроміс [9, с. 19–26], політичні партії [9, с. 39–45], самоуправління [9, с. 95–102]. Цікавим є розгляд явищ, які справді є важливими для розуміння суті демократії і які, втім, важко концептуалізувати та назвати простою мовою. М. Круль виходить із цієї ситуації (проблеми складності питання) в такий спосіб: п'ятий розділ він присвячує представництву (називає його «представники»); наступний за ним – політичним партіям, після нього йдеться про «тиранію більшості», а наступний за ним розділ називається «Як уникнути тиранії більшості?»; і це ще не все, бо далі йде розділ «Демократичні звичаї», а за ним слідує «Демократична освіта» [9, с. 33–88]. Демократія є метаконцептом чи метахтонним концептом політичного дискурсу [3, с. 245], відповідно, для її розуміння потрібно охопити відповідні терміносистеми та відтворити поля інших, авто- та алохтонних по відношенню до *демократії* концептів.

Із подібними складними завданнями стикаються науковці, які впроваджують нові терміни, за якими криються складні для номінації явища. Для політичної науки концепт *клас* є одним із ключових. Американський урбаніст Р. Флорида не просто запровадив поняття *креативний клас*, але й розвинув відповідну теорію та розробив концепцію *креативної економіки*. У своїй книзі, рефлексуючи над змістовним наповненням *креативного класу* як терміну, він пише: «Ідентичність Креативного класу – це щось глибше, ніж набір змінних схильностей і вподобань, бо своїм корінням вона сягає економічних умов, які змінилися. Крім того, вони пов'язані не лише цінностями й ставленнями, а й тим місцем, яке вони посідають в економічній структурі» [10, с. 54]. Далі Р. Флорида переходить до визначення *креативного класу* (розділ так і називається) і виділяє в ньому дві складові частини: «суперкреативне ядро» [10, с. 55] та «креативних професіоналів» за межами цього ядра [10, с. 56]. Таким чином, ми бачимо, що для розкриття конститутивних, змістовних ознак *креативного класу* Р. Флориді потрібно було розробити відповідну терміносистему.

Ситуація ускладнюється тоді, коли для обґрунтування ідеологічних позицій використовуються концепти із зовсім іншої концептосфери. Хорватський письменник і філософ Б. Буден у своїй книзі про «посткомунізм» [11] дуже провокативно розглядає суспільно-політичну ситуацію у Східній Європі після 1989 р., навіть у назві частин книги: «Суспільство і культура: від безкласового суспільства до безсуспільного класу» [11, с. 15]. Для прикладу використання різних концептів і понять розглянемо епізод із першої частини книги, що має назву «Ідеологія на ім'я транзитологія» [11, с. 35]. Тут він обґрунтовує тезу про те, що транзитологія «базується на цинічній ідеї, що люди, які самі вибороли свою свободу, мають спочатку навчитися нею користуватися» [11, с. 36]. В абзацах перед цією думкою описується «репресивна інфантилізація суспільства, що звільняється від комунізму» [11, с. 36], для передачі логіки обґрунтування якої наведемо декілька цитат: «Людина як політична дитина – це такий собі ідеальний суб'єкт демократичного початку...він несамостійний і потребує опіки та керівництва дорослих... жодне домінування не є таким невинним і виправданим, як опікування неповнолітніми дітьми. У них не відбирають свободу, а лише тимчасово її усувають...на потім» [11, с. 35]. Зрозуміло, що тут йдеться про країни, які звільнилися від комунізму і стали на шлях демократичних перетворень, і ці країни, за логікою цього ж пояснення, є так би мовити *дітьми*, і така «опікувана дитина як політична істота «насолоджується» [лапки оригіналу] відкладеною свободою» [11, с. 35]. Політологам цей конкретний приклад цілком зрозумілий як критика основоположних припущень транзитології з її теорією про демократичний транзит чи *перехід* до демократії. Натомість Б. Буден використовує концепти з виховання і навіть користується педагогічною терміносистемою (наприклад, подальші за цим підрозділи книжки називаються «Виховання недієздатності» [11, с. 44] та «Виховання глупоти» [11, с. 44], в них він, зокрема, іронічно використовує поняття *просвітництва*). Отже, маємо приклад того, як для обґрунтування своєї позиції по відношенню до певного явища можна не лише послуговуватися терміносистемою концептосфери, яка критикується (у цьому прикладі – політичної), а залучати концепти та терміни з інших концептосфер. Можна припустити, що це робиться або навмисне, задля надання аргументації сильнішого емоційного навантаження, або через погану обізнаність із термінами та концепціями критикованої галузі.

Інколи вчені стикаються з труднощами визначення певних явищ. Французький історик права і політолог Ж. де Сен-Віктор дослідив *богохульство* як «уявний злочин» – його книжка дослівно так і називається [12]. У вступі до книги він визнає, що дати чітке визначення богохульству – дуже важко, тож своїм завданням він вбачає не написання етнологічної чи «духовної» історії феномена, а радше «встановлення рамок для політично-правової інтерпретації богохульства» [12, с. 13]. Відповідно, створення інтерпретативних рамок під конкретний концепт може дозволити охопити його цілісно, попри поліфонію його тлумачень. Подібну стратегію обрав провідний німецький дослідник різних теорій змов і конспірологічних течій М. Бутгер, усебічно розглядаючи досліджувані явища. У своїй книзі він пише про складність вивчення історії теорій змов, яка зумовлена тим, що те, що ми зараз розуміємо як конспірологічні теорії, в певні історичні часи вважалося «загальновідомим» і зрозумілим, таким собі «здоровим глуздом» [13, с. 145–146], як, наприклад, у випадку судових процесів проти чаклунів і чаклунок, спалювання відьом і т.п. Розглядаючи сучасний історичний розвиток конспірологічного мислення, М. Бутгер вимушений розглядати і його зв'язок із феноменом популізму, тому один із підрозділів книжки так і називається: «Про зв'язок між теоріями змови і популізмом» [13, с. 170–178], й окремий підрозділ у цьому контексті промовисто названий «Дослідження випадку: Дональд Трамп» [13, с. 210–218]. Звісно, охоплення такого великого спектру ілюстрацій вимагало створення широкої інтерпретаційної рамки для дослідження феномену теорій змови.

Отже, розглянувши приклади дискурсивних конфігурацій суспільно-політичних концептів різних рівнів, можемо перейти до формулювання **висновків** у вигляді виділених *механізмів*, за допомогою яких можуть конфігуруватися концепти в терміносистемах і концептополях, формуючи відповідні дискурсивні конфігурації: 1) для пояснення абстрактних, складних метаконцептів політичної науки можуть використовуватися терміни й концепти з терміносистем і концептополів інших галузей знання, формуючи в такий спосіб гетерогенне міждисциплінарне концептополе, в якому уможливується відтворення конститутивних атрибутів пояснюваного поняття; 2) за допомогою концептів, що ієрархічно перебувають на вищих по відношенню до пояснюваного концепту рівнях, можна сконфігурувати таке концептополе, в якому можна оперувати різними терміносистемами для пояснення певного політологічного концепту; 3) пояснення нововведеного концепту може здійснюватися шляхом розроблення відповідної терміносистеми, яка б на рівні термінів розкривала зміст конститутивних ознак концепту; 4) терміносистеми і концептополя можуть бути використані для формування інтерпретаційних рамок, у межах яких стає можливою організація когнітивно-семантичного простору поліфонічних концептів суспільно-політичного дискурсу.

Відтак **перспективним для подальших досліджень** може бути категоризація різних терміносистем та концептополів політичної науки, а, як пише Г. Гертц, «категоризувати – це імпліцитно або експліцитно мати концепт» [2, с. 29], тож розроблення теорії концептів, яка б адекватно відповідала методологічним задачам дослідження політологічної концептосфери, видається вкрай актуальним завданням подальшої роботи.

Список використаної літератури

1. Косенко А.В. До проблеми дефініції концепту як стрижневого об'єкту мовознавчих розвідок. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2009. Вип. 11. С. 234–239.
2. Goertz G., *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton: Princeton University Press, 2006. 296 p.
3. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя. 2008. 332 с.
4. Кожушко І. Про специфіку вживання терміна «концептосфера» в сучасній когнітивній лінгвістиці. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 285–289.
5. Розвод Е. Методи дослідження лінгвокультурних концептів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2015. № 4. С. 90–95.
6. Volpi F., *Il nichilismo*. Roma: Editori Laterza. 2018. 220 p.
7. Osterhammel J., Jansen J.C., *Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen*. München : Verlag C.H. Beck, 2009. 144 p.
8. Štern J. *Technokratismus. Kapitál ve službách techné*. Praha : Prostor, 2018. 236 s.
9. Król M., *Jaka demokracja?* Warszawa : Wydawnictwo Agora, 2017. 190 s.
10. Річард Ф., *Homo creativus. Як новий клас завойовує світ* / пер. з англ. М. Яковлев. Київ : Наш формат, 2018. 432 с.
11. Буден Б., *Зона переходу. Про кінець посткомунізму* / пер. з нім. Н. Ваховська. Київ : Медуза, 2013. 224 с.
12. de Saint Victor J., *Blasphemie. Geschichte eines «imaginären Verbrechens»*. Übersetzung : M. Halfbrodt. Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung, 2017. 139 s.
13. Butter M., *Nichts es, wie es scheint. Über Verschwörungstheorien*. Berlin : Suhrkamp Verlag, 2018. 271 s.

**DISCURSIVE CONFIGURATION OF CONCEPTS IN THE STRUCTURES
OF TERMINOLOGY SYSTEMS AND CONCEPTS' FIELDS OF POLITICAL SCIENCE**

Maksym Yakovlyev

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
School for Policy Analysis and Department of Politics
Voloska str., 8/5, 4-246, 04070, Kyiv, Ukraine*

By applying an interdisciplinary linguistic-politological approach, and by using a number of illustrations, this article provides an outline of mechanisms of discursive configuration of concepts, which, in turn, are regarded as structures that form terminology systems and concepts' fields of political studies. Within these fields and spheres the constitutive and attributive features of social and political concepts can manifest themselves.

Key words: politological concepts' sphere, political science concepts, discourse analysis, conceptualology, political theory, concepts' studies.

**МАТЕРІАЛИ ПЕРЕДРІЗДВЯНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ
«HISTORIA MAGISTRA VITAE EST: ІСТОРИЧНЕ ЗНАННЯ В КОНТЕКСТІ
ТВОРЕННЯ ФОРМ І ЗМІСТУ СУЧАСНОСТІ» (18 ГРУДНЯ 2018 Р.)**

**ПРОБЛЕМА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ
У ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ**

Богдан Передрій

Статтю присвячено спробі інтерпретації методології гуманітарних наук на прикладі політології шляхом побудови чіткої, алгоритмічної та послідовної дослідницької структури. Для конструювання вказаної системи інтерпретації застосовано концепцію науково-дослідницьких програм І. Лакатоса, а також визначено специфіку вимог до дослідника поставленої проблеми, що гарантують чистоту та методичність розробки.

Ключові слова: науково-дослідницька програма, жорстке ядро, захисний пояс, гуманітарні науки, політологія.

Концепцію науково-дослідницьких програм вперше запропонував англійський філософ угорського походження Імре Лакатос, представник постпозитивізму та критичного раціоналізму.

Методологія дослідницьких програм сформувалася як закономірний розвиток теорії фальсифікаціонізму К. Поппера й водночас як протиставлення до концепції парадигм Т. Куна. Інтелектуальна полеміка із Т. Куном виникла на підставі розгляду проблеми розвитку наукового знання. Його система наукових парадигм репрезентувала екстерналістський погляд на розвиток науки, згідно з яким прийняття тієї чи іншої парадигми корелюється із зовнішніми умовами, коли наука, зокрема, знаходиться під соціальним впливом. Інша важлива сторона кунівської концепції – стрибкоподібність розвитку науки. Так, перехід від парадигми до парадигми – це своєрідний стрибок від одного сприйняття картини світу до іншого. Натомість І. Лакатос продовжує розвивати інтерналістську концепцію, згідно з якою розвиток науки прямо виводиться із її внутрішніх структур і не залежить від позанаукових впливів. Методологія дослідницьких програм демонструє механізм, який доводить, що наука – результат внутрішнього конфлікту й боротьби аргументів в межах програм.

Отже, наголошуємо, що І. Лакатос відстоює ідею розвитку науки як боротьби науково-дослідницьких програм. «Помилкою попередніх емпіриків, – стверджує він, – було вважати, що факти і теорії – цілковито розділені у всіх випадках, і що остаточний зміст істини може бути встановлений шляхом простого порівнянням з попередніми» [3, с. 20]. З огляду на таку характеристику стає зрозуміло, чому підхід, у центрі якого розміщено перспективу науково-дослідницьких програм, – це насамперед проблема систематичного пошуку внутрішніх алгоритмів тієї чи іншої науки.

Сама науково-дослідницька програма постає зібранням теорій та гіпотез, пов'язаних між собою ідеями й принципами. Структуру науково-дослідницької програми І. Лакатос представляє через жорстке ядро та захисний пояс. Жорстке ядро – це сукупність гіпотез, котрі складають підґрунтя науково-дослідницької програми. Гіпотези жорсткого ядра приймаються як аксіоми й не підлягають сумніву для науковця, що діє у межах даної науково-дослідницької програми. Проте для розвитку самої програми її слід захищати від контраргументів, і цією функцією займається захисний пояс програми. Сам по собі захис-

ний пояс – це набір допоміжних гіпотез, завданням яких є, по-перше, витримувати удари, отримувати від будь-яких перевірок, та, по-друге, пристосовуватись до контраргументів, що висловлюються проти науково-дослідницької програми.

У контексті захисного поясу І. Лакатос виділяє позитивну й негативну евристику. Позитивна евристика – це припущення, направлені на розвиток «заперечних варіантів» науково-дослідницької програми, уточнення та модифікацію захисного поясу з метою кращого захисту жорсткого ядра. Це своєю чергою забезпечує «плавність» дослідження, передбачає аномалії (тобто заперечення) і вибудовує стратегії переробки цих заперечень для розвитку гіпотез, що покращує захист жорсткого ядра. Негативна евристика характеризує роботу захисного поясу, скеровану на подолання аномалій шляхом створення гіпотез через «modus tollens» (тобто міркуванням від супротивного – контраргументації), щоб не використовувати для тверджень жорстке ядро і тим самим запобігти його фальсифікації. Відповідно, настає так зване «регресивне зрушення науково-дослідницької програми» і гіпотези захисного поясу, все більш розриваючи безпосередній зв'язок із жорстким ядром, можуть настільки втратити із ним ідейну єдність, що захисний пояс «розірветься», не маючи змоги справлятися із усіма контраргументами. Як наслідок, на заміну існуючій програмі прийде альтернативна. Проте жорстке ядро, котре «впало», нікуди не зникає, а скоріш затухає і за умов, коли його аксіоми можуть знову вважатись істинними, воно здатне сформулювати новий захисний пояс і знову діяти у межах певної науково-дослідницької програми.

Хоч запропонована І. Лакатосом методологія стосується здебільшого точних та природничих наук, насправді межі її діяльності значно ширші й можуть використовуватись і для гуманітарних наук. Сам І. Лакатос зазначав, що «якщо розглянути найбільш значні послідовності, котрі відбувались в історії науки, то очевидно, що вони характеризуються неперервністю, що пов'язує елементи в єдине ціле. Ця неперервність і є нічим іншим, ніж розвитком певної дослідницької програми...» [1, с. 359]. Для того, щоб здійснити такий «перехід», слід побудувати певну систему розгляду гуманітарної науки як науково-дослідницької програми. По-перше, необхідно рухатись за схемою «центральна ідея» – «ідеї доповнення» – «ідеї «захисту»». Репрезентуючи таким чином гуманітарні науки, ми надаємо їм певної «точності», яка виявляється у систематизованості хаотичних аргументів і тверджень. По-друге, здійснивши таку систематизацію ідей гуманітарних наук, варто виділити конкуруючі «центральні ідеї» та зайнятися конкретним дослідженням їх протиставлення.

Найпростіше й найлегше ми можемо розглянути це на прикладі політичної науки. Найбільш репрезентабельним прикладом конкуренції науково-дослідницької програми можна назвати протистояння консерватизму та лібералізму. Якщо ми говоритимемо назагал, то жорстке ядро консерватизму базуватиметься довкола вірності традиційним цінностям, традиційного розуміння суспільства, тоді як лібералізм наголошує на правах та індивідуальних свободах людини, відстоюючи такі принципи, як свобода слова, свобода вибору релігії тощо.

В останні роки конфлікт між лібералізмом та консерватизмом також проявляється у контексті протиставлення принципу глобалізації та мультикультуралізму до принципу локалізації та національної політики. Спостерігати за такого роду конкуренцією у її найактивнішому прояві можна під час політичних дебатів. Самі по собі – дебати є чудовим практичним прикладом конкуренції науково-дослідницьких програм. Тут, зокрема в контексті використання аргументів, можна згадати про спекулювання темою мігрантів під час передвиборчої кампанії Дональда Трампа або про феномен Брекзиту. Зокрема, успіх

Брекзиту буде свідчити про посилення домінування програми консерваторів і послаблення ліберально налаштованих поглядів.

Ще один цікавий приклад відновлення дії жорсткого ядра – зростання активності правих рухів у Європі впродовж останніх чотирьох років. Якщо ми поглянемо у історичній перспективі, то виявимо, що після завершення Другої світової війни праві партії не займали великої частки у парламентах європейських держав. Однак на фоні загострення проблеми мігрантів на території ЄС у таких країнах, як Німеччина («Альтернатива для Німеччини») та Польща («Право і справедливість»), праві анти-іммігрантські партії здобули 13% та 38% підтримки голосів, а в Італії («Ліга Півночі») праві партії приєдналися до урядової коаліції¹. Такі віяння чітко демонструють, як програма правого руху, котра довго перебувала поза межами активної діяльності й не мала вагомого впливу на території Європи, знову починає вибудовувати свій захисний пояс, відштовхуючись від сучасних умов.

Слід зазначити, що подібний аналіз слід проводити не лише згідно із певним набором правил, але й потрібно встановити низку вимог стосовно аналітика. Встановлення таких умов допоможе утримувати межу між розглядом тієї чи іншої програми як науково-дослідницької без переходу у поле дії ідеології. По-перше, аналітик, котрий досліджує науково-дослідницькі програми, повинен бути незалежним від програм. Його ціль – стояти осторонь і тверезо оцінювати ситуацію. Дослідження програм вимагає врахування усіх негативних та позитивних аргументів, прийняття усіх фактів та їх аналіз. Іншими словами – тут зникає питання вподобань, особистих переконань тощо. Аналіз гуманітарних наук як науково-дослідницьких програм вимагає безособового підходу й забороняє приховати навіть найменший аргумент.

Насамкінець слід подумати, чи лише політологія може бути репрезентована в такий спосіб. Однозначно ні. Під час розгляду певних проблем навіть філологія у її історичному зрізі піддається репрезентації через конфлікт гуманітарних науково-дослідницької програм. Зокрема, ми можемо поглянути на таку позицію крізь призму одного з найактуальніших питань сучасної української мови, а саме – питання переходу на латиницю. Маємо дві «центральні ідеї»: заміна кириличного алфавіту на латиницю і, що логічно, протилежна позиція – збереження автентичності кириличного алфавіту. Обидві позиції мають чітку аргументацію, зумовлену культурними, соціальними і політичними аспектами, котрі позитивно чи негативно впливатимуть на українську мову загалом. З такого ракурсу ми спостерігаємо протистояння двох програм, від котрих напряму залежить українська мовна структура. І знову ж таки, щоб провести детальний аналіз і вирішити, котра позиція прогресивніша, в ідеалі слід залучити людину, котра може зважити усі «за» і «проти», незалежно від своїх україно- чи євроцентристських поглядів як особистості.

Загалом можемо стверджувати, що концепція науково-дослідницьких програм цілком може бути інтерпретована щодо гуманітарних наук. І у разі такої адаптації та розгляду ми отримуємо можливість глибшого історичного аналізу дійсності, який забезпечує пошук нових шляхів вирішення проблем, що постають перед сучасним суспільством.

Список використаної літератури

1. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / пер. с англ. В.Н. Поруса. *Избранные произведения по философии и методологии науки*. Москва : Академический Проект; Трикста, 2008. С. 278–475.

¹ Right-wing anti-immigrant parties continue to receive support in Europe. *The Economist*. 2018. September 10. URL: https://www.economist.com/graphic-detail/2018/09/10/right-wing-anti-immigrant-parties-continue-to-receive-support-in-europe?fbclid=IwAR3PLxfO8918D28NjtoyniPW_OpJE1UFzfGtVP6aXqLW-WD6j3Ot65gqrU.

2. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции / пер. с англ. А.Л. Никифорова. *Избранные произведения по философии и методологии науки*. Москва : Академический Проект; Трикста, 2008. С. 199–278.
3. Ball T. Is There Progress In Political Science?. *Idioms of Inquiry: Critique and Renewal in Political Science* / Edited by Terence Ball // State University of New York Press; Albany, 1987. URL: https://books.google.com.ua/books?id=0Wuw4JAHnqgC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false.

УСВІДОМЛЕНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВСЯКДЕННОСТІ: ВИКЛИК, З ЯКИМ МИ НЕ ВПОРАЛИСЯ

Богдан Бевза

Розглянуто проблему усвідомленості як характеристики повсякденності, необхідної для ефективного функціонування як суспільства загалом, так і кожного громадянина зокрема. Виявлено зв'язок змін сутності інформаційного простору та питання означення свідомості громадянина як політичної чи культурної проблеми.

Ключові слова: свідомість громадянина, інформаційний простір, усвідомленість, вибір, суспільство як система, світогляд.

З кінця другої декади XXI століття кількість інформації, що циркулює простором, вийшла на якісно новий рівень. Історично склалося так, що зі збільшенням кількості інформації, що потребує обробки для підтримання життєдіяльності, збільшувалися можливості людини її сприймати та осягати. Новим етапом поступу людства стало означення якості оперування знаннями та уміннями критерієм розподілу соціальних груп та суспільства загалом за інтелектуальною ознакою. Якщо XIX та XX століття знаменували значне поглиблення та дроблення як наукових, так і повсякденних (побутових) знань, то з кінця XX століття образ «людини, що вміє все», як ідеалу канув у Лету: його замінив образ «суперпрофесіонала у своїй сфері». Так, наприклад, сьогодні біолог-анатом знає лише загальні основи нейробіології.

Ця тенденція торкнулася і суспільних наук. І оскільки вони дуже тісно пов'язані з повсякденними знаннями, сформувалася нова загальна назва – «диванна сотня», – як реакція на потребу у докладанні більших зусиль для осягнення реальності. Це відбулося внаслідок використання категорій, закономірностей, принципів та взаємозв'язків повсякденності у процесі осмислення складних та невідомих суспільно-політичних понять чи процесів. Тому, наприклад, критерієм відбору для кандидата в президенти для частини населення слугує те, «наскільки він добрий господарник».

Крім означення самого факту існування «диванної сотні», варто звернути увагу на тенденцію розширення її лав та наслідки функціонування в ролі соціального інструменту. У цьому випадку, розглядаючи «диванну сотню» з точки зору суспільства як системи, а сам феномен як її елемент, можна виділити певний парадокс. Адже у системі, що саморегулюється (а такою правомірно вважати суспільство), не може існувати елемента, що працює на ліквідацію системи та потенційно здатний містити питому вагу. «Диванну сотню» ж доцільно визначити і як елемент, який намагається зберегти наявну систему, і як складник, що працює на її ліквідацію. Слід припустити, що такий парадокс виникає через боротьбу двох векторів розвитку українського суспільства: у одному провідною